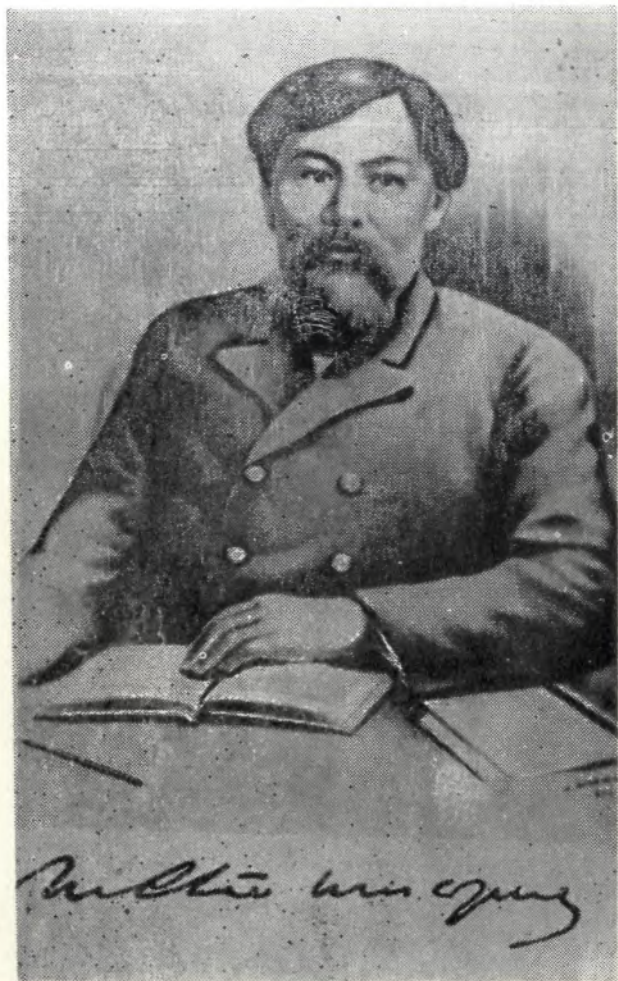

894.342-1
А46
каз. 93

АРХИВТИ
КОР

БЕБРАЙ
АЛТЫНСАРИН

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ
ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ

М. О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

*ЫБЫРАЙ
АЛТЫНСАРИН*

*Таңдамалы
шығармалары*

АЛМАТЫ

«ҒЫЛЫМ»

1994

Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары — Алматы «Ғылым»,
1994.—288 б.

Қазақ халқының ұлы перзенттерінің бірі — Ыбырай Алтынсариннің ұлтымыздың мәдениет тарихында алар орны ерекше. Ол — жазба әдебиетіміздің проза мен поэзия жанрларында айырықша із салған қаламгер ғана емес, сонымен қатар қазақ тілінде жазылған алғашқы оқу құралдары мен әдістемелік еңбектердің де авторы әрі қазақ ауыз әдебиетінің сындарлы жинаушысы.

Ұлағатты ғалым шығармаларының бұл жинағына оны педагог-ғалым, ақын әрі жазушы, ел мүддесі үшін күрескен азамат ретінде көрсететін әр жылдарда жазған туындылары мен оқу құралдарына кіргізілген еңбектерінің таңдаулылары іріктеліп беріліп отыр

Кітап ғалымдарға, көпшілік оқырман қауымға арналған

Редакция алқасы

З. Ахметов, Р. Бердібаев, С. Қирабаев, Ш. Сәтбаева (жауапты редактор), Ж. Тілепов (жауапты шығарушы), М. Жармұхамедов.

Рецензенті

филология ғылымдарының докторы

Ә. Нарымбетов

А 4702250106—127 125.91
407(05)—94

ISBN 5—628—00862—1

©Қазақстан Республикасы Ұлттық
Ғылым академиясының М. О. Әуезов
атындағы Әдебиет және өнер
институты, 1994

133644

АЛҒЫ СӨЗ

Қазақ халқының болашақ бағдарын дұрыс танып, оның тағдырын орыс мәдениетімен бірлікте алып қараған Шоқан, Абай, Ыбырай секілді ұлы ағартушы-демократтар қоғамдық ойдың тарихында орны өшпестей із қалдырды. Осы орайда Ыбырай Алтынсариннің қосқан үлесі ерекше деуге тұрарлық. Ол ел-жұртты орыс халқының өнер-білім, техникасына шақырып қана қоймай, соны тікелей іске асырушы да болды. Қазақ балаларына арналған орыс мектебінде оқып терең білім алған Ыбырай қазақ даласында тұңғыш рет пәндік жаңа сипатты мектептер ашып, орыс таңбасы негізінде оқулықтар жазды, соны алдымен өзі тәжірибеде батыл қолданып, ескі жүйеге қарама-қарсы тың мазмұнды білім беріп оқытудың бастаушысы болды. Рас, Ыбырай, ең алдымен, орыстың, қала берді Европа оқымыстыларының педагогикалық көзқарастарымен оқыту, оқулықтар жасау әдістерімен қарулана отырып, солардың тәжірибесін қазақ жастарының талап-тілектеріне қарай бейімдеп құруға айрықша зер салды. Сөйтіп ұлы ағартушы осы арқылы мәдениеттен кенже қалған халқымызды өнерлі, білімді елдердің қатарына қосуға батыл адым жасап, тыңнан жол салды.

Ыбырайдың қоғамдық, педагогикалық көзқарастарының қалыптасуына оның В. В. Григорьев, Н. И. Ильминский, Я. П. Яковлев секілді орыс достарының әсер-ықпалы ерекше болды. Солардың тікелей көмегі арқасында Ыбырай өзінің орысша білімін тереңдетіп көтерумен қатар, Россиядағы А. И. Герцен, В. Г. Белинский, Н. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбов секілді

революционер-демократтардың еңбегімен танысады, сондай-ақ Л. Н. Толстойдың, И. И. Паульсонның, К. Д. Ушинскийдің оқулықтарын өз хрестоматиясына негіз етіп алады. Бұл оқулықтардан көптеген аудармалар жасап, қазақ балаларына арнап жазған кітабына енгізеді. Н. И. Ильминскийдің араласуымен белгілі татар ғалымы Х. Фаизхановпен танысады, хат жазысып та тұрады. Мұның бәрі Ы. Алтынсариннің ағартушылық, педагогикалық көзқарас-танымының қалыптасуына тікелей жағдай жасады.

Осындай алдыңғы қатарлы ілім-біліммен қаруланған Ыбырай барлық күш-жігерін жаңаша оқытатын мектептер ашу, оқыту, оқулықтар жазу ісіне арнады. Мектеп ашып, балаларды оқыту мүмкіндігіне ие болған ұстаз бұл игі істе өзіне қамқор-тілеулес Н. И. Ильминскийге 1864 жылдың 16-мартында Орынбордан жазған хатында: «Осы жылы январьдің 8 күні менің көптен күткен ісім орнына келіп, мектеп ашылды, оған 14 қазақ баласы кірді; бәрі де жақсы, есті балалар. Мен балаларды оқытуға қойға шапқан аш қасқырдай өте қызу кірістім. Бұл балалар да менің айызымды қандырып, небәрі үш айдың ішінде оқи білетін және орысша, татарша жаза білетін болды... Кейін парақор болып шықпаулары үшін оларға адамгершілік жағынан әсер етуге де бар күшімді салып отырмын. Күлсеңіз күле беріңіз, — мен кейбір оқытудан бос уақыттарда оларға ресми түрде молда да болып қоям; сөйтіп оларға дін тарихынан білгенімді айтып, оған басқа да пайдалы және түсінікті әңгімелерді де қосып айтамын... Менің үнемі ұмтылған тілегім: қалай да пайдалы адам болып шығу еді. Ал, қазір осыған қолым жетіп отырғанын ойласам, көңілім толық жұбаныш табады»¹, — деп жазады.

Өзінің туған халқын қалтқысыз сүйіп, оның қазіргі аянышты халіне күйініп, болашағына зор үмітпен қараған ол сол артта қалған ел-жұртын қатарға қосудан басқа міндетім бар деп ойламаған. Ыбырай сол Н. И. Ильминскийге жолдаған екінші бір хатында оның «қазақ халқы ұғымтал, ақылды, дарынды, бірақ оқымаған халық» деген пікірін есіне сала отырып, өз басының бақыты мен қайғысының да туған елімен тығыз бірлікте екенін айтып былай дейді: «Менің ойымша, көңілдің

¹ *Алтынсарин Ы.* Таңд. шығ. (Құрастырған Б. С. Сүлейменов). Алматы, 1955 273—274-б.

хошы, бақыт дегеннің бәрі де ата-бабаның өмір сүрген және жерленген жерінде, туған ошағынның басында жақсырақ, ал, қайғы дегеннің қандайы да, тіпті, ажалдың өзі де сол жерде жеңіл болатын сияқты. Мен сол ағайын-туманың жақын тұтуы мені тартар, сөйтіп менің тынысымды тарылтып жүрген ауыр қайғым басылар деген сенімдемін. Ақырында мен не іздеп жүргенімді, білімге шөлімді қандырғаннан кейін не істейтінімді айттайын. Үй-ішімді далаға тастап, адамның мойнындағы ең басты, ең керекті парыздарын атқарудан бас тартып ұмтыла қойғандай бір елеулі, маңызды мақсат бар ма? Бар деп айта алмайтын сияқтымын. Мен өзімді басқалардың бәрі тыныш, бақытты өмір сүріп отырғанда, өзіне бақ бермеген тағдырдың рақымсыздығына үнемі шағынып, құдайдың бергеніне риза болмай үнемі жылап отыратын кемпірмен салыстырамын да, оған күйінемін, мұнымды ерсі көремін. Менің бұл жағдайымды, құдай маған көмек етсе және дәрменім жетсе, мен азды-көпті қазақ халқына ғана пайдалы бола аламын»²... Бұл пікірлерден оның бүкіл өмірін ел бақыты үшін сарп етуге дайын екенін көру қиын емес.

Рас, Ыбырай ескі діни мектептердегі мағынасыз, жаттатып оқыту әдісіне қарсы тұрды, оның орнына ғылымның әр саласынан түсінік беретін пәндік оқуды қуаттады. Сондай-ақ мектептегі мұғалімнің роліне үлкен мән беріп, оның балаларға білім берудегі басты тұлға екенін дұрыс түсініп бағалады. Прогресшіл сипатты орыс мектептерінің тәжірибесін өзі ашқан мектептерде кеңінен қолдана отырып, оқулықтарында орыс таңбасын алғаш рет пайдаланса да, бұлардың бәрі бір ғана мақсатқа, қазақ балаларының талап-тілектеріне бағындырылды. Ол орыс тілін үйрету жөнінде де ғылыми ұстамды тәсіл ұстанып отырады. Ыбырайдың ойынша, орыс тілін үйрету алдын-ала жасалған үлкен дайындықтан кейін ғана іске асырылуы керек. Ол өзінің хрестоматиясын осы әдіске сәйкес етіп жасады. Сондағы орыс алфавитін қолдану мен орыс таңбасының жазуға тиімді екенін біле тұра, бұл күрделі іске қалай болса солай, дайындықсыз кірісудің қажетсіздігін дұрыс түсініп, оның ертеңгі жағдайына да көз салды. Н. И. Ильминскийдің қазақ арасына орыс алфавитін енгізу туралы айтқан ұсынысын қолдай отырса да, мұның көптеген

¹⁰ Бұл да сонда. 246—247-б.

қиындығы мен қолайсыздығы бар екенін ескертеді. **Ы. Алтынсарин** 1871 жылғы 31 тамыздағы **Н. И. Ильминский**ге жазған жауап хатында осыған орай: «Сіз бұл хатыңызда қазақ арасына орыс алфавитін енгізу жөнінде пікір айтқан екенсіз. Бұл талассыз пайдалы пікір ғой. Дегенмен оны жүзеге асыру, меніңше, үлкен қиыншылыққа кездеседі. Қазақ балалары үшін ашылған орыс мектептерінде орыс алфавитін қолдану (бұл мектептерге қазақтар балаларын орыс тілін үйренсін, орысша жаза білсін деп беріп отырғандықтан) кейбіреулердің ойлағанындай, қазақ арасында әңгіме, күдік туғызады деп ойламаймын. Бірақ мәселе мынада: орыс әрпімен жазылған кітаптар қазақ арасына, тап біздің ойлағанымыздай жеңіл, тез сіңе қоймайды. Бірінші жағынан, фанатизмнің салдарынан, екінші жағынан, орыс жазуына көзі үйренбегендіктен, оның таныс еместігінен, соның үстіне елімізде тарап отырған татар жазуының әсерінен — міне осылардың бәрін еске ала келгенде жалпы оқуға арналған кітаптар мектептің есігінен шықпай, соның өзінде қала береді»³,— дейді. Ал, араб таңбасымен жазылған кітаптардың ел өмірінде кең қолданысқа ие болып отырғанын да автор дұрыс бағалаған. Бұған **Ыбырайдың**: «...араб әрпімен жазылған кітаптарды алатын болсақ, егер бұл кітаптар пайдалы кітап болса, ең алдымен, мазмұны қызық болса, мектептен тыс ел арасына тез жайылып, қазақ жастарын білімге тартуға жетекші бола алады. Шынына келгенде, қазақ сөздері орыс әрпімен анағұрлым дұрыс жазылатын болса да, татарша жазу қазақ тілінің тазалығына, бүтіндігіне зиян келтіретін болса да, көп уақыттарға дейін татар жазуын қазақтардан айыру мүмкін емес екенін біз еске алуымыз керек» деген сол хаттағы жауап сөзі де айқын дәлел. Бұдан әрі ол татар фанатизмінің зиянынан құтылудың жолдарын айта келіп былай дейді: «Ондай ықпалдан құтқару үшін, ...мазмұны балалардың білімін көтеретін, тақырыбы оларды қызықтыратын кітаптардың... қазақтың өз тілінде, олардың өздеріне таныс әріппен шығара білу керек. Сөйтсек ол кітаптарды жұрт бірден қолға алып оқып, бұл кітаптар татар кітаптарымен қатар зор күш болар еді. Бұл арада әріптің арабша не орысша болуы — араб әрпінің ептеген зияны болғанмен ісімізге онша кесел келтірмейді»⁴. Осы

³ Бұл да сонда 278-б.

⁴ Бұл да сонда 279-б.

айтылған ойлардан ұлы ағартушы-педагогтың жастарға білім беру мәселесіне әлдеқайда байыпты да терең қарағанын көреміз. Автор татар кітаптары арқылы (араб әрпімен жазылған) мәдениеттің тарап отырғанын, оның халық өмірімен астасып біте қайнағанын, одан арылудың мүмкін емес екенін ашық айтып отыр. Кезінде кейбір зерттеушілер Ыбырайдың осы ойын жете түсінбей, оның өз хрестоматиясын орыс әрпімен жазуын «архаизмдік араб жазуының үстемдігіне қарсы шықты» деп тұжырым жасаған еді. Мәселе, Ы. Алтынсариннің өзі айтқандай, «әріптің арабша не орысша болуында» емес, оның білім берудегі тиімділігінде болса керек. Бұған біздің елу жылдан астам уақыт бойғы тәжірибеміз де тілге тиек бола алады. Орыс әрпінің қолданылу аясы кеңіп, ол мәдени өміріміздің барлық саласын түгел қамтыса да, ғасырлар бойғы қалыптасқан (араб таңбасымен жазылған) сан алуан байлығымыздан кейінгі буын біржола қол үзіп қалғалы отыр. Мұның аса күрделі де жауапты жұмыс екенін ұлы ағартушы сол кездің өзінде-ақ айқын түсініп аңғарған сияқты.

Ы. Алтынсариннің ерекше ықылас, байыппен қарастырған мәселесі: білімнен кенжелеп қалған қазақ халқын көрші отырған орыс мәдениетіне тарту, жастарға орыс тілін үйрету арқылы, білім негізін салатын орыс-қазақ мектептерін көптеп ашу жолымен прогреске бастауға болатынын дәлелдеп түсіндіру еді. Ол өзінің «Қазақтың болыстық мектептері туралы записка» атты жазбасында қазақ халқының орыс тілі мен өнер-білімін игеруге мейлінше ықыласты екенін айта келіп, бұл іс сол халықтың адамгершілік жағынан азбауына да жағдай жасар еді деп қорытады. Сондай-ақ автор осында қазақтар үшін техникалық, ауылшаруашылық және әйелдер мектебін ашуға мүмкіндіктің жоқтығына өкініш білдіре келіп, жалпы орыс-қазақ мектептерін ашудың қажеттігін былайша дәлелдейді. «Біріншіден, қазақ халқы тек жаңа ғана оқи бастаған халық, сондықтан оның оқуы ең әуелі әліппеден басталуға тиіс, ал, оның осы әліппесі бастауыш орыс-қазақ мектептері болуы керек, екіншіден, қазақтың келешегін дұрыс жолға қою үшін, ал онымен қатар, империяның жеке бөлімдерін бір-бірімен жақындастыру туралы үкіметтің өзінің міндетін орындау үшін, біздің ойымызша, ең алдымен, қазақ даласына жалпы, отандық орыс тілін, орыс жазуын енгізудің қамын істеу керек, бұларды басқаның бәрiнен

қазақтың өз ортасынан орнатылған халық орыс-қазақ мектептері ғана дұрыс тарата алады»⁵. Жазушы мұнымен шектеліп қалмай, осындай мектептерде оқып білім алған адамдардың туған жерінде қалатыны, жергілікті тұрғындарға пайдалы ықпал-әсер ететіні, жас ұрпақтың орыс мәдениетіне деген көзқарас, ынтасы артатыны, дүмше молдалардың әсерінен аулақтап, жоғары және орта дәрежелі оқу орындарына түсуге даңғыл жол ашылатыны жайында бұлтартпас дәлелдермен ашыла пайымдайды.

Ұлы ағартушы-педагог қазақ балаларын орысша сауатты, өзге де пәндік ғылымдарды толық игерген, мәдениетті адам етіп тәрбиелеу үшін, мектеп ашумен ғана қанағаттануға болмайтынын, оған, ең алдымен, қабілетті оқытушылар қажет екенін, лайықты оқулық, әдістемелік құралдар керектігін жақсы түсінді. Әсіресе, орыс тілін оқытудың міндет-мақсаттары жөнінде ол көп ойланып толғанады. Сол кезде пайдаланылып жүрген кітаптардың бәрі де орыс балаларына арналғаны мәлім. Сондықтан Ы. Алтынсарин Ушинский, Паульсон, Водовозов, Бунаковтың әліппе, оқулықтарын негізге алды, тіпті, өзі де қазақ балаларының қабілет-ерекшеліктеріне сай «Оқу құралын» жазды. Бұл туралы әйгілі ұстаз: «Орыс тілінің грамматикасымен қазақ оқушылары мектепке кірген жылынан бастап, орыс сөздерін үйрене бастағанда-ақ таныса бастайды; орыс тілі оларға әуелі мен құрастырған «Оқу құралым» бойынша, кейін Ушинскийдің немесе Кирпичниковтың грамматикалары бойынша үйретіледі. Бұл арада тағы бір айта кететінім: бұратана елдердің балаларына тарих, география, жаратылыстану сияқты пәндерді оқытатын оқу құралдар тандап алу, менің ойымша, бұратаналар оқуымен шұғылданатын адамдардың қай-қайсысына да қиыншылық келтіретін мәселе... менің ойымша, оқу құралдарын мұғалімдермен және басқа білетін адамдармен күнілгері сөйлесіп, тандап алу керек сияқты, өйтпейінше оқыту және жалпы оқу жұмысын белгілі бір жүйеге салуға болмайды, ал белгілі бір жүйеге салынбаса, онда ісіміз ойдағыдай болып шықпайды»⁶, — дейді. Сондай-ақ әдістемелік мәні бар «Семья мен мектеп», «Халық мектебі» журналдары мен қол өнері үшін қажетті Гестерманның техникалық коллекциясын, физика, химия

⁵ Бұл да сонда. 193—194-б.

⁶ Бұл да сонда. 206-б.

кабинеттері үшін құрал-жабдықтар алдыруға 600 сомнан аса қаржы жинағанын айтады⁷. Мұның бәрінен Ы. Алтынсариннің жалаң оқумен ғана қанағаттанып қалмағанын, сөйтіп ғылым мен техника тетіктерін үйретуде көрнекілік тәсілді ұстанғанын көреміз. Бұл орайда ұстаз, техника құралдарын көрсету арқылы ғылым мен өнерді нақтылықпен үйретуге зер салады. Екіншіден, осындай аса қажетті кітаптар мен журналдарды орталық мектептерге көптеп жинау тәсілімен сондағы кітапханаларды байытып отыруды, өз бетінше білімін жетілдіруді көздеген жастарға мүмкін болғанынша жағдай жасауды алдын-ала ойластырады. Осы жолмен өзінің қолы жететін жердегі талапкерлерге білім бұлағынан сусындауға мүмкіндік беруді қарастырады.

Дәл осындай ізгі ниетпен жазылған оқулықтардың бірі — оның «Шараятул-йслам» атты кітабы. Аталған оқу құралы араб әрпімен Қазан қаласында 1884 ж. басылып шықты. Ал, 1894 ж. Орынборда орыс таңбасымен қайта жарық көрді. Ислам дінінің негізгі қағидаларын қазақ тілінде баяндайтын бұл кітап туралы күні бүгінге дейін әр алуан кереғар пікірлер айтылып келді. Ең алдымен, атап көрсететін бір жәйт: сол тұста Россиядағы барлық мектептерде дін сабағы жеке пән ретінде оқытылатын еді. Сондықтан Ы. Алтынсарин де өзі ашқан мектептерде мұсылман дінінің алғышарттарын оқытатын молдаларды амалсыз мектепке шақыруға мәжбүр болды. Олардың дүмшелігі мен білімсіздігін, сол себепті оқудың теріс бағытта болатынын дұрыс түсінген Ы. Алтынсарин қазақ жастарына сол діннен де лайықты білім беріп, олардың теріс ұғым-түсінікте қалмау жағын көздейді. Бұл орайда ағартушы-ұстаз халықтың орнығып, біліммен таныса бастағанын, енді өз дінінің әліппесін де білуге талап етіп отырғанын дәлелдей келіп, Н. И. Ильминскийге жазған хатында (1882 жылдың 12 қыркүйегі) сол кездегі дін негіздерін түсіндіретін татар кітаптарының жарамсыздығын айта келіп: «Бұл дини оқуға пайдаланатын құралдары көбінесе қазаққа неғұрлым түсінікті татар кітаптары, бірақ бұл кітаптарда ешқандай жүйе де, тіпті, көбінде ешбір мағына да жоқ, осы күнгі кітаптар бойынша татар медіреселерінде бірнеше жыл оқыған шәкірттер өз діні жөнінде ешнәрсе түсінбейтін надан болып қалады, тек болғаны олар мү-

⁷ Бұл да сонда. 230—231-б.

сылман дінінен басқалардың бәрін мүлдем жек көретін болып шығады... Сонымен, бірінші жағынан, халықтың өз дінін білу жөніндегі талабын, бұл талапты ешбір шамамен тоқтатуға болмайтынын еске ала келіп, екінші жағынан, осылай болған соң, қазақ жастарына, өзінің ана тілінде жазылған мұсылман дінінің негізгі рухына толық сай, дін оқытуға негізгі құрал бола алатын оқу құралын жасап берудің қажет екендігін еске ала келіп, біріншіден мүмкін болғанша, ...қазақ жастарының дін жөніндегі түсініктері теріс бағытқа түсіп кетпеуі үшін, ал, екіншіден, қазақтың жазба тілінде татар тілі орынсыз етек алуына жол бермеу үшін ...мен соңғы кезде Мұхамбет шарифатын үйрене бастап, оған қоса жіберіп отырған оқу құралын құрастыруға кірістім»⁸, — деп жазады. Ең соңында автор мұндай кітапты орыс әрпімен жазуға болмайтынын, оның халық арасында сенімсіздік туғызатынын ескертеді. Сондай-ақ осы оқу құралының неше бөлімнен тұратынын, ондағы мәселелер жайын тізбектеп айта келе, құрандағы адамгершілік (ақлақ) туралы ой-пікірлерді тәрбие мақсатына пайдаланбақ болғанын аңғартады. Сөйтіп бұдан Ыбырайдың аталған оқулықты дінді насихаттау үшін емес, қайта оны шала сауатты молдалардың ықпалынан бөліп алып, қоспасыз күйінде оқытуды ойластырғанын көреміз. Дінді жеке пән ретінде оқытуға болмайтын кездегі ұлы ұстаздың бұл талап-тілегі де орынды еді дей аламыз.

Ы. Алтынсариннің енді бір топ шығармалары халқымыздың салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарын бейнелейтін этнографиялық сипатта келеді. Мұның бірі: өлген адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрі жайында болса, екіншісі. құда түсу, қыз ұзату және той жасау салты туралы дер едік. Кезінде жарық көрген (1870, 1879 ж.ж.) бұл зерттеу мақалалар оның қазақ өмірінде елеулі орын алатын салт-дәстүрлерді жетік білетін, сол ғұрыптардың елдің тұрмыс-тіршілігіне, діни салт-санасына қарым-қатынасын жете бағалайтын білімдар кісі екенін айқын танытады. Айталық, өлген адамның тірі күнінде өтей алмаған ораза, намазы үшін берілетін ысқаттың (садақаның) «күнәні сатып алу» деп аталып, оған тиесілі азықты молданың өзі алмай, кедейлерге берілуі тиіс екені атап көрсетіледі. Немесе автордың өлген адамға қойылатын ескерткіші мен үйіне жасала-

⁸ Бұл да сонда 323—324-б.

тын белгілердің мән-маңызын ашып баяндауы да ел тіршілігінің талаптарына бағындырылып отырады. Осыған орай ол: «Бейіт ауыл төңірегіндегі ең биік жердің үстінен қазылады, ал оның үстіне салынатын ескерткіш алыстан көрінетін болуы үшін, мүмкін қатары биік етіп жасалынады; еркектердің ескерткішінің төбесіне — найза, әйелдердің бейітінің үстіне — бақан немесе піскек, ал балалардікіне — бесік қойылады. Бұл бейіттерді жергілікті қазақтардың бәрі де жақсы біледі, елсіз, жолсыз ең далада келе жатқан жолаушыға ол бейіттер жөн сілтейтін белгі болып табылады... Өлген кісіні жерлейтін орынды қарастырғанда, оның бейітінің суға жақын болуы еске алынады, өйткені жүргіншілердің сол бейітті бағдарлап су тауып ішу мақсаты көзdestіріледі»⁹, — деп көрсетеді. Немесе қайтыс болған кісінің жас мерзімін ұзақтан әйгілейтін орамал-белгілердің мән-жайы мен үй ішіне ілінген киімдердің сыр-сипаты да біліктілікпен түсіндіріледі. Сондай-ақ оның жоқтау мен айтушылары, шығарушылары, өлікке әкелген аза мен сойылатын мал, шығын, ас беру тәртібі, сойылған малдың мүшелерінің кімге, қалай берілетіні туралы айтқан пікірлері әдет-ғұрыптық, этнографиялық мәнге ие. Автор ат бәйгесіне дейінгі балуандар күресі мен әр алуан жарыстар, астан кейінгі ырым-дәстүрлер (найзаны сындыру, жесірдің басындағы қараны алып тастау, т. б.) жайын да байыпты әңгімелейді.

Құда түсу, қыз ұзату, той жасау дәстүрлері жөніндегі екінші мақала да танымдық ғылыми мәнге ие. Мәселен, автор құда түсу жәйттеріне мән бере сөйлейді. Ол осыған орай: «Қазақтардың өзара қоғамдық қатынастары тек қана ескілікті әдет-ғұрыптар бойынша реттеліп отырған кезде, өздерінің достығын жекжат болып нығайтқысы келген адамдар бірінің әйелі ұл, екіншісінің әйелі қыз тапса, оларды некелеп бір-біріне қосатын болып уәделесе беруші еді. Бұл әдет қазіргі уақытта қалып барады, мұны көршілес халықтардың бір-қатар ықпалының нәтижесінен (олардың ықпалы бұл жағынан өте аз) деуге болар еді. Бірақ солай бола тұрса да, бұл әдет көп реттерде әлі күнге дейін бар. Екі-үш жасар ұлы бар дәулетті қазақтың қай-қайсысы болса да баласына өзі сұқылды дәулетті және беделді біреудің қызын айттыруға тырысады. Баласы 10—11 жасқа

⁹ Бұл да сонда 241-б

толысымен-ақ оның ата-анасы тиісті кәдесін беріп, қалыңдығына ұрын жібереді. Баласын өзінің күйіне және жалпы жағдайына қарай жасы толмай тұрып та, жасы толғаннан кейін де үйлендіре алады. Ауқатты қазақтар баласын 11—12 жасында-ақ үйлендіре береді»,— дей келіп, әмеңгерлік, көп қатын алу себептерін де ашып түсіндіреді: «Әйелінен айрылып қалған қазақ екінші әйел ала алады, алғанда екінші қайын атасына айып төлеп алады, бұл айыптың белгілі мөлшері жоқ, бірақ солай бола тұрса да көбінесе қымбатқа түседі... Мұндай жағдайларға қарамастан қазақ байларының көбі бір-неше қатын алады. Бұл көп қатын алудың себебі діннің жол беруін былай қойғанда, мынадай себептерден де болады: әйелін өзі сүйіп алмай, ата-аналарының қосуы бойынша алған қазақтар мұндай әйелінен өзі сүйетін қасиетті әрқашан таба бермейді, осының салдарынан ондай ерлі-зайыпты адамдардың арасы суыйды, шығысады, сонан кейін күйі көтерсе ол екінші әйел алады, бұрынғы әйелін де өзіне қалдырады.

Егер екінші әйелі жөнінде де қателескен болса, онда ол өзінің мұнысына ыза болып, кейде үшінші әйел алады. Онан соң көп қатын алуға тағы басқа да, қазақтардың ойынша, өте маңызды, мысалы, әйелінің мұрагер болатын ұл таппауы сияқты себептер де болады»¹⁰.

Ы. Алтынсарин құда түсудің, қалың мал төлеудің жауласып отырған рулардың татулығы мен бірлігіне себеп болатынын да байыпты баяндайды. Мұның әрідегі Есім ханнан бері қарай елеулі қызмет атқарып келе жатқанын айтып, құда түсу ырымдары мен кәде, ілу беру жайлары, ауқатты кісілердің қалыңының мөлшеріне дейін тәптіштеп әңгімелейді. Автордың қалыңмал беру мен оған келетін жасаудың ара қатынасын аша келе, сол қалыңмал алған жақтың одан ешбір пайда көрмейтіні, қайта көп жағдайда зиян шегетіні туралы түйген ой-пікірлері бүгінгі оны құбыжық көретін жаңа буын үшін аса құнды дер едік. Бұл тұста ол: «Қалай болған күнде де ұяты бар, ауқатты қазақтардың жасауға беретіні оның алған қалың малынан және күйеудің берген кәделерінен кем болмайды. Мұның тек бір жаман жері: қызының келешек үй жұмысының керегі үшін емес, ата-аналарының өз даңқы үшін берілген бұл жасаулар қалыңмалға төленген қолма-қол ақша мен

¹⁰ Бұл да сонда. 246—247-б.

малға қарағанда, жас қосылған ерлі-зайыптыларға оның оннан біріндей де пайда келтірмейді. Кейбір қазақтар малының көбін қалыңмалға, ілуге және басқа кәделерге беріп, ақырында өзі қатты жоқшылыққа ұшырайды. Қалыңдығымен келген жасау оның шаруасын көтере алмайды, ол жасаулардың да жартысына жуығы дерлік келіншек түскен күндері-ақ, әдет бойынша, туған-туысқандарына үлестіріліп беріледі»¹¹, — деп жазады. Бұдан тыс әр алуан ырым-салттар, кәделі жолдарды баяндайтын тұстар да, той жасау, қоштасу, сыңсу, неке кию, ат бәйгесі мен күрес, сайыс, алтын қабақ атуды сипаттайтын жерлер де өзінің құндылығымен дараланады. Сондай-ақ жас келінге айтылатын ізгі тілек: үлкенді сыйлау, кішілерге инабатты болу, үлкен-кішіге ат қою дәстүрлері де орынды сөз болады. Сонымен бұл аталған екі зерттеу мақала автордың қазақ өмірін жетік білетіндігімен қатар, оның жіті этнограф, ғалым екенін де айқын танытады.

Ы. Алтынсарин мұрасының басым көпшілігі әдеби-көркем шығармалар болып келеді, алайда сол өлеңдері мен көркем әңгімелерін ол тек педагогикалық мұрат-мақсатқа сәйкес жазып жаратады, бұл жәйт оның жазушылығы мен педагогтығының бір арнадан бастау алатынын аңғартады.

Ы. Алтынсариннің ұстаздық, тәрбиешілік қызметінің өзі негізінен жастарды өнер-білім, техниканы игеруге шақыру, сол арқылы қазақ даласын жайлаған қараңғылық пен надандыққа қарсы батыл күрес ашуға бағындырылады. Осы орайда ол көркем әдебиеттің, әсіресе, поэзияның әсер-ықпалын тиімді пайдалануды қарастырады. Бұдан тыс автордың сан алуан аудармалары да Ы. Алтынсарин қаламынан кейін құлпыра өзгеріп сала береді, мұндай сипат оның бір топ өлеңдер мен әңгімелерге жасаған өңдеу-өзгерістерінен де анық байқалады.

Ыбырайдың әйгілі оқулық-хрестоматиясы жоғарыда аталған міндеттерге сәйкес жас буынды оқуға, өнер-білімді игеруге шақырады. Сондағы «Бір құдайдың атымен, Қел, балалар, оқылық» атты өлеңде ақын оқу-білімнің пайдасы мен қараңғылық-надандықтың зиянын салыстыра отырып сипаттайды. Ең алдымен, оқудың өмірдегі орнының аса зор екенін баса көрсетіп ол:

¹¹ Бұл да сонда. 253—254-б

Оқысаңыз, балалар,
Шамнан шырақ жағылар
Тілегенің алдыңнан
Іздемей-ақ табылар!—

дейді де, ғылым-білімнің басты жауы— қараңғылықтың мән-жайын ашып беруге талап етеді:

Надандықтың белгісі —
Еш ақылға жарымас
Жайылып жүрген айуандан
Ақ, қараны танымас
Аяңшыл ат арымас,
Білім деген қарымас
Жөн білмеген наданға
Қыдыр ата дарымас!

Ақын мұнымен де қанағаттанбайды, сол оқудың үйдегі әке-шешенің үміт тілегімен ұштасып жататынын да әсерлі етіп жеткізеді («Ата-енен қартайса, Тіреу болар бұл оқу, Қартайғанда мал тайса, Сүйеу болар бұл оқу»). Өлеңнің негізгі түйіні: білімнің мәңгі өшпейтін жарық қазына екенін айтып, оған ыстық ықылас, ынта-жігер керектігін айғақтайды:

Оқу деген шыны-ды,
Тұрған сайын шыныққан
Оқу білген адамдар
Май тамызған қылыштан...
Білмегенді білуге
Есті бала тырысқан,
Есер бала ұрысқан!

Бұдан кейінгі «Өнер-білім бар жұрттар» атты өлең жоғарыдағы жырдың жалғасы іспетті. Мұнда да автор әдебиетімізде бұрын-сонды арнайы сөз бола қоймаған тың тақырыпты байыппен толғайды. Осындағы келелі әңгіме болатын техника тетіктерін (радио, телеграф, телефон, самолет, газ, электр т. б.) қазақ тілінде баламасы болмаса да, соны байырғы түсінікті сөздермен жұмбақ іспетті орағыта баяндайды. Тіпті, ол кезде бұл ұғымдар сөздік қорымызға да еніп үлгермегені мәлім, сондықтан Ыбырай сол сөздерді ұғындыруда тыңнан жол салып қана қоймай, өзінің үлкен шеберлік қырын да танытты:

Өнер-білім бар жұрттар
Тастан сарай салғызды.
Айшылық алыс жерлерден

Көзінді ашып-жұмғанша
Жылдам хабар алғызды
Аты жоқ құр арбаны
Мың шақырым жерлерге
Құн жарымда барғызды
Адамды құстай ұшырды,
Мал істейтін жұмысты
От пен суға түсірді.
Отынсыз тамақ пісірді,
Сусыздан сусын шірді

Рас, бұл аталған заттар қазақ балаларына ми жетпейтін, сиқырлы болып көрінетін еді. Сол себепті автор бейнелеу тәсілдерін ұтымды қолдана отырып, жұрт ұғымында жоқ заттардың өзін қарапайым тілмен ұғындыруға зер салады. Бұл — балалардың зерде-зейінін ұштап, ұшқыр қиялды етіп тәрбиелеуге тікелей қызмет етіп тұр. Ақын ең соңында «Өнер — жігіт көркі» деген мәтелді келтіре отырып, өзге жұрттың ұзап кеткенін, енді қарап жатуға болмайтынын әсерлі етіп жеткізеді («Жаңа өспірім достарым, Қатарың кетті-ау алыскай, ұмтылыңыз қалыспай!»).

Ыбырай өлеңдерінің сыртқы түр-құрылысында айта қаларлықтай соны сипаттар ұшыраса бермейді. Бұлардың бәрі де бұрыннан келе жатқан қалыпты өлең түзілісімен жасалған, алайда ол сол қарапайым жолдарға жаңа мазмұн, тың орам бере біледі. Кейде бала ықласын еселеп арттыру үшін, өлеңнің ішкі сырын ашпай, пернелеп, орағыта айтатын тәсілді ұстанады. Мәселен, «Бала, бала, бала деп» атты өлеңнің ішіндегі «Түн ұйқысын төрт бөліп, Түнде бесік таянған» деген тармақтар болмаса, оның кім туралы айтылып отырғанын айыру қиын болар еді, автор осыны әдейі алып, бала ынтасының артуына септігі тиеді деп ойлаған.

Ы. Алтынсарин енді бірде әр ұғымды өз орнында алып, салыстырмалы ұғым мен қарама-қарсы мәнде де ұтымдылық танытады. Айталық, «Балғажа бидің баласына жазған хаты» атты өлеңде бала түсінігіне оңай сәлем хат түрін әдейі таңдап алып, ауылдағы мал бағу мен қаладағы оқу оқудың айырмасын өзара астастыра отырып түсіндірмек болады. Автор заман талабына орай енді сол мал баққан кәсіптің өзіне қанағат тұтуға болмайтынын да ескертеді («Шырағым, мұнда жүрсен нетер едің, Қолыңа құрық алып кетер едің»), бұл күндері өнер-білім үйренбей ата-ананы асыраудың қиынды-

ғын да жасырмайды («Ата-ананды өнер білсең асырарсың, Надан боп білмей қалсаң аһ ұрарсың!»).

Ақын өзі жазған не елден алып өңдеген өлеңдерінде олардың тәрбиелік, нақыл-насихаттық мәніне ерекше зер салады. Сол арқылы жас буынды ізгілік пен адамгершілікке, әділдік пен әдептілікке, зейінділік пен еңбекке баулуды көздейді. Бұл топтағы жырлар көбінесе мағынасы мақал-мәтел сияқты өткір, көлемі шағын болып келеді. Мәселен, ақын «Ұрлық түбі қорлық» деген мәтелдің мәнін тереңірек ашып:

Араз бол кедей болсаң ұрлықпенен,
Кете бер кесе басың шындықпенен
Қорек тап бейнеттен де, тәңірім жәрдем.
Телмірме бір адамға мұңлықпенен, —

десе, енді бірде «Тура биде туған жоқ, туған биде иман жоқ» деген мақалды тәрбиелік мақсатта алып:

Азған елдің билерінің
Барар болсаң алдына,
Алым бермей тамағына
Қарар ма ол сенің әліңе
Қорадағы малына
Төре берсе керек-ті, —

дейді.

Ақын осы іспеттес дидактикалық мәнді жырларында оқу-білімнің қадыр-қасиетін, пайдасын саралап ашып дәлелдеу үшін, ең алдымен, қараңғылық пен надандықтың ел-жұртқа тигізіп отырған қырсық-зиянын әйгілеп беруге ден қояды. Ғасырлар бойы халқымызды қараңғылық түнегінде ұстап келген надандықты ол:

Бас ауырса бақсыларды
Алып келіп бақтырарсың
Жазықсыз жануарды сойып,
Өкпеменен қақтырарсың
Жын-бәлекет қашады деп,
Тұмар алып тақтырарсың
Білмес надан еткен істен
Ешбір қайыр табылмас!—

деп әшкерелейді.

Ыбырайдың нақыл-насихаттық өлеңдерінен өзінің мазмұны мен құрылысы жағынан жеке дара тұрған шығармасы «Жаратты неше алуан жұрт бір құдайым» деп аталады. Автор Шығыс еліндегі діни, әдеби аңыздарды негізге ала отырып, сондағы адамгершілік, ізгі-

лік, қанағат-ынсапшылдық мәселелеріне назар аударады. Ағартушы еңбексүйгіштік пен адалдық, жомарттық пен тойымдылық секілді жақсы қасиеттерді жастарға үлгі етіп ұсынып, тәкәббарлық пен қанағатсыздықты, жатыпшерлікті аяусыз сынайды. Осыған орай ол тынымсыз да адал еңбегімен танылған Зеңгібаба, Ойсылқаралардың үлгілі істерін көлденең тартады.

Аталған шығарма адам өмірінде елеулі орын алатын үлкен әлеуметтік мәселенің қыр-сырын ашуға арналған. Сол сипаттарымен бұл жыр ұлы Абайдың «Ескендір» атты поэмасын еске түсіреді. Бір қызығы, аталған екі туындыда да жер жүзін түгел жаулап алған тойымсыз, зұлым патша Ескендірдің қанағатсыз-тойымсыздығы арнайы сөз болады. Бұл екі шығармадағы басты оқиға түйіні: адамды өлтірмейтін «мәңгі хаят суын» іздеуге құрылған. Абай дастанында жорықта жүріп шөлге тап болған Ескендір сондай суға кездейсоқ ұшырасса, Ыбырайда ол мәңгі су алып келуге қасындағы Қыдыр Илиясты әдейі жібереді. Абайда «көз сүйегінің» сырын ашып беруші Аристотель болса, ал Ыбырайда сол қызметті Қыдыр Илияс атқарады. Ол іздеген суын тауып, өзі ішеді де, бір кесе суды Ескендір үшін алады, бірақ сол жерде мәңгілік суын ішіп, дүниеде жалғыз өзі қалған бір патшаға кез болады. Ол құдайдан күндіз-түні өлім тілесе де, сол тілегінің орындалмайтынын зар қылып шегеді. Мұны өз көзімен көрген Қыдыр Илияс Ескендірге алып келген суды ішпеуге кеңес береді. Осы соңғы оқиғаны мәңгі су ішкен патшаның атынан баяндай келіп, дүниенің мәні адамдар арасындағы сыйластықта, адал еңбек, қайырымдылықта деген қорытынды жасайды. Бұған Ескендір мен Қыдыр Илияс, Дәуіт пайғамбар, Атымтай, Наушеруан, Қарымбай өмірлерін үлгі етіп ұсынады:

Бұзбаңыз әділдікті бұл мал үшін,
Жиясыз оны дағы бір жан үшін
Әзәзіл періштенің бастығы екен,
Не болды тәкәббарлық қылғаны үшін?..
Иманды ер құдайынан ұялады,
Ұялып несінен сый алады
Ренжітпе бенде болсаң бейшараны,
Кәріп көңіл бір сынғақ бияла-ды!

Ы. Алтынсарин осы сөз болып отырған «Жаратты неше алуан жұрт бір құдайым» атты жырын халық ауыз әдебиеті негізінде жазып, сондағы аңыздық идеяларды тәрбиелік мақсатқа ұтымды пайдалана білген. Мұндай

аңыз әңгімелерді Абай да жақсы білуге тиіс. Ұлы ағартушылар осы туындыларды өз беттерінше де, немесе бір-бірін оқи отырып жарыса жырлауы да мүмкін. Тіпті, Ыбырай шығармаларын жақсы білген Абайға сол оқиганың тікелей әсері болуы да ғажап емес. Айталық, М. Әуезов Мүрсейіт көшірген Абай өлеңдерінің ішінде Ыбырайдың «Сәуірде көтерілер рахмет туы», «Араз бол кедей болсаң ұрлықпенен» деген өлеңдерінің бірге жазылып, оны өздерінің Абай жыры ретінде қабылдағанын білдіре келіп: «Абай Ыбырайды жақсы білген. Кейін Абайдың өзі қадірлегендіктен, Абайдың қолжазбаларының ішінде Пушкин, Лермонтов, Крылов шығармаларынан жасалған аудармалар қоса кірумен бірге, Ыбырай өлеңдері үнемі бірге көшіріліп жүруші еді. Бұл тегін емес. Абайдың өзінің тапсыруы бойынша солай болса керек... Ыбырайдың әрқашан Абай атымен бірге жазылып, жатталып, таралып жүруі — бұл екеуінің үні бір, үміті бір, арман-бағыты және болашақ тағдыры бір ақын екендіктерін танытушы еді», — деп жазады¹².

Ы. Алтынсариннің ақындық қуатының ерендігі мен жаңашылдығын танытатын шығармалары деп оның «Жаз», «Өзен» атты өлеңдерін атауға болар еді. Бұларда ақын тамылжыған табиғат пен жан-жануар, адам өмірін өзара астастыра суреттейді. Ыбырайға дейінгі поэзиямызда дәл осындай бірыңғай табиғат сипаттамаларының жоқтығын еске алсақ, онда бұл туындының әдебиетімізден алатын орны мен мәні айқындала түспек. Ыбырай озық үлгілі орыс әдебиетінен үйрене отырып бұл салада тыңнан жол салып қана қоймай, көшпелі қазақ өмірінің тыныс-тіршілігі мен жанды көріністерін де сомдай сипаттайды.

Ақынның «Жаз» деген өлеңінің «Сәуірде» деп басталуына қарағанда, бұл шығарма «алты ай жаздың» алғашқы кезеңдеріне арналған сияқты. Автор ескіше Жаңа жыл басы — наурыздағы елдің жайлауға көшіп шыққан мезетін жеке бөліп алып отыр. Бұл тұс ала қыстай жадап-жүдеп шыққан жұрттың табиғатпен қайта табысып, мал төлдеп, ақтың көбейіп, тойынатын уақыты. Күн мен түннің теңеліп, қуанышқа кенелген елдің көңіл-күйін табиғаттың маужыраған мейрімді сәтімен ұштастыра суреттеу өз келісімін тауып тұр. Жоғарыда

¹² Әуезов М. 20 томдық шығ. жин. Алматы, 1985 19-т. 246-б.

М. Әуезов атап көрсеткен екі ұлы ақындағы өзара үндестік, бірлестік іздерін Ыбырайдың «Жазы» мен Абайдың «Жазғытұры» атты өлеңдерінен де көргендей боламыз. Бұған дәлел ретінде мына бір жолдарды салыстырып көрелік. Ыбырайдың «Жазындағы»:

Кеш болса күн қонады таудан асып,
Шапаққа қызыл алтын нұрын шашып
Аһ ұрып шүкірлікпен құшақтасар
Рақатпен кеш уақытында неше асық .
Боз үйден таң алдында күйеу шыкса,
Артынан қарар жары жүзін басып.
Адамизат сайран етер көңілі жай,
Секіріп ойын салар құлын мен тай
Қой маңырап, сиыр мөңіреп шат болады,
Тасиды күркіресіп өзен мен сай, —

деп келетін сурет Абайдың «Жазғытұрында»:

Қырдағы ел ойдағы елмен араласып,
Күлмдесті, көрісті, құшақтасып.
Шаруа қуған жастардың мойны босап,
Сыбырласып, сырласып, мауқын басып.
Түйе боздап, қой қоздап — қорада шу,
Көбелек пен құстар да сайда дү-дү
Гүл мен ағаш майысып қарағанда,
Сыбдыр қағып, бұлаңдап ағады су, —

деп берілетін жолдарымен тереңнен астасып тұр дей аламыз.

Ыбырайдың келесі «Өзен» атты өлеңі әсем табиғатпен көмкерілген мөлдір сулы өзеннің сұлу кейпін тамылжыта сипаттауға арналған. Ақын таулардан арқырай аққан өзеннің жан-жануар, орман-тоғайларға рақат, нәр беретінін, тіпті ел-жұртқа байлық, ризық ала келетінін де шындық күйінде бейнелейді. Бұл өлең де өзінің құрылысы мен мазмұны жағынан әдебиетімізге соны леп, жаңалық әкелген елеулі шығарма болды. Автор адам өмірі мен табиғатты шебер астастыру арқылы ағаш рет суреттеудің жаңа тәсіліне (табиғат лирикасын жасаудың) тыңнан жол салды.

Ы. Алтынсарин жазба әдебиетке тән проза жанрының да негізін қалады. Өзінің тәрбиелік мақсатына орай әр алуан өлеңдерімен қатар, прозалық шығармаларын да жазып өз хрестоматиясына енгізді. Бұған өзінің төл туындыларын да, халықтық аңыз, әңгімелер мен аудармаларын да қосты. Мұның бәрін шәкірттерге арнағандықтан, шығармалардың түгелдей дидактикалық сипаты басым болды.

Ыбырайдың балаларға арналған хрестоматиясындағы өзі жазған әр алуан қысқа сюжетті әңгімелері де өмірдің сан түрлі қырларын ашуды мақсат етеді. Автор қазақ балаларының табиғи ерекшеліктерін ескере отырып, олардың жан дүниесіне әсер ету арқылы еңбексүйгіш, адамгершілігі мол, зейінді де зерделі, адал да әдепті, білімді азамат болып жетілуін көздеді. Осы биік талаптарға сәйкес жас буынның қабылдау және жас ерекшеліктерін ескере келіп, әрі қысқа, әрі нұсқа көркем әңгімелер жазды. Жазушының жастарға оқулық жасаудағы ұстанған ұстаздық амал-тәсілі де зер салуға тұрарлықтай. Ол Н. И. Ильминскийге жазған хатында осыған орай: «Қазақ балаларына, меніңше, мағыналы анекдоттар, жұмбақтар, ойына ой қосатын әңгімелер немесе оларды қызықтыратын, мысалы, жібек құртының, көбелектерінің өзгерулері сияқты әңгімелер... тәуірірек болады. Өлең жағын мен, мүмкін болғанынша, қазақ өлеңдерінің арасынан іріктеп аламын. Екінші кітабымды мен балаларға қызықты етіп, табиғат құбылыстары, табиғат күштері туралы, тарихи және географиялық-ғылыми әңгімелер келтірмекпін»¹³, — деп жазады. Бұдан ұлы ағартушының оқулықтар мен соған лайықты программа жасауда өзіне үлкен міндет-талаптар қойғанын көреміз.

Ыбырай әңгімелерінде түр мен мазмұнның өзара бірлігіне де ерекше мән бергенін аңғарамыз. Ол соған сәйкес оқиға мазмұнының орамдылығы мен нақтылығын, ойға қонымдылығы мен логикалық дәлдігін сақтай отырып, тілінің қарапайым да көркем, айшықты болуына зер салады. Бұған қоса сол әңгіменің негізгі түйінін бірден ашпай, ойландыратын, толғандыратындай етіп жұмбақтап айту тәсілін ұстанады. Бұл оқушының ойлау қабілетін арттыратыны мәлім. Айталық, «Аурудан аяған күштірек», «Асыл шөп», «Малды пайдаға жарату» атты әңгімелерде автор шыдамдылық пен сабырлық, қайырымдылық пен бауырмалдық секілді сезімдерді тәрбиелеу үшін, жоғарыда атап көрсеткендей ұтымдылық танытады. Осындай амал-тәсіл ағартушының өзге де әңгімелеріне тән.

Ыбырайдың төл туындылары мен аудармалары да жеңіл де қарапайым сипаттарымен дараланады. Бұған сондағы кезектесу сөздерінің (диалог) жиі қолданылуы

¹³ *Алтынсарин Ы* Таңд шығ Алматы 1955 288-б

да көп септігін тигізген. Бұған бастан-аяқ сұрақ-жауап түрінде берілген «Шеше мен бала» атты әңгіме айқын дәлел. Тентек баланың қолындағы құсты құтқару үшін қолындағы барлық ақшасын жұмсаған баланы шешесі ұрыспай, қайта қайырымдылығы үшін оған алғыс айтады. Жазушы осындай кішігірім оқиғаны тартымды етіп берумен қатар, оған лайықты үлкен міндет арта білген.

Ы. Алтынсарин өмірдің өзі секілді табиғат құбылыстары мен ол туралы адам түсінігінің әр қилы болып келетінін ашуға да зер салады. Мәселен, «Таза бұлақ» әңгімесінде тасқа жазылған: «Ей, жолаушы, болсаң осы бұлақтай бол!» — деген сөзді сол бұлақ басында жолыққан үш жолаушының өз кәсіп-тіршілігіне қарай үш түрлі жауап бергенін келтіру арқылы табиғат пен өмірлік мәселелерді түсіндірудің сан түрлі болатынынан хабар береді. Мұнда да басты назар өз пікірін дәлелдеу мен логикалық қисынға, ұғымдылыққа аударылады.

Жазушы әр алуан пікір таласын оқиға арқауы еткен әңгіме, халықтық аңыз, ертегілерге де айрықша мән береді. Мәселен, «Жан-жануарлардың дауласқаны» атты әңгімеде жан-жануарлардың өзара дауласқанын келтіре отырып, олардың адамға тигізетін пайда, көмегін ашу көзделген. Ал, «Оқудағы балалардың үйіне жазған хаттары» деген бөлімде балалар мен ата-аналардың қарым-қатынасына, бір-біріне деген ізет-бауырмалдығына көңіл аударады. Сол арқылы олардың адамгершілік қасиеттерін тәрбиелемек болады. Сондай-ақ «Қара батыр» ертегісіндегі ұшқан құс, жан-жануарлардың бір-біріне тілдесуінің өлеңмен өрілуі, жоқтау, қоштасу жырларының молдығы да ұстаз ұстанған тәрбиелік мақсатқа бағындырылған. Тіпті, «Байұлы», «Жәнібек батыр» әңгімелері де билік дау-талас, тартыс нұсқаларын жастарға үлгі ету үшін алынған.

Ы. Алтынсарин әңгімелерінің басты ерекшелігі: олардың көпшілігінің әлеуметтік сипатының айқындығы дер едік. Айталық, «Бай мен жарлы баласы», «Қыпшақ Сейітқұл», «Киіз үй мен ағаш үй» әңгімелерінде автор халқымыздың тұрмыс-тіршілігін, яғни көшпелі өмір мен қоныстану жәйттерін, соңғысының мәдениет пен білім үшін пайдалы екенін ашып дәлелдемек болған. Бұл үш әңгіменің де негізгі түйіні: еңбек пен оның адам тұрмысындағы орнын, мәнін белгілеу. «Бай мен жарлы баласында» ол еңбек пен тәжірибенің пайдасын Үсен бейнесі арқылы көрсеткен болса, Асан образымен жатыпішер

жалқаулықтың зиянын әйгілейді. Ел-жұртты отырықшылыққа, диқаншылыққа үндей келіп, бұл кәсіптің көшпелі тіршіліктен артықшылығын өзара салыстыра отырып әңгімелейді.

Ы. Алтынсарин өзінің ой-пікірлерін оқушысына тартымды етіп жеткізу үшін күрделі салыстыруларға бара бермейді. Қайта қарапайым да көркем баяндауларға зер салып, оның бала санасына қонымды болу жағына ерекше мән береді. Автор тиісті жерде қанатты тіркестер мен мақал-мәтелдерді де ұтымдылықпен пайдаланып отырады. Кейде жазушы өз жанынан үлгі-насихаттық өнегелік жолдар қосып, айтылар ойды ұштап әрлеп отырады. Мәселен, «Әке мен бала» әңгімесінде: «Аз жұмысты қиынсыңсаң, көп жұмысқа тап боларсың. Азға қанағат етпесең, көптен де құр қаларсың» секілді ғибратты жолдарға үлкен жүк артса, кейде пікірдің қарапайым, түсініктілігіне де ден қояды («Ақырында сол Сәтемір асқан данышпан, айдай әлемге патша болды» — «Сәтемір хан»).

Сонымен Ыбырай Алтынсарин өзінің бүкіл саналы өмірін қазақ халқының жаңа буынын тәрбиелеп, олардың озық мәдениетті елдерден үлгі ала отырып, білімді де саналы азамат болып жетілуіне айтарлықтай үлкен үлес қосты. Сол мақсатта ол қазақ жастарына арнап мектептер ашып, оқулықтар жазды. Өзінің төл өлеңдері мен көркем әңгімелеріне қоса, орыс әдебиетінен мәні өшпес ғажайып аудармалар жасады. Сөйтіп Ыбырай өз шығармаларын ертеден келе жатқан халықтық дәстүр мен орыстың және Европа ойшылдарының, солардағы классикалық үлгілердің негізінде тудырды. Халық болашағын орыс мәдениетімен бірлікте деп санап, сол игі мақсатта теңдесі жоқ елеулі еңбек етті.

Ыбырайдың бұл тарихи қызметі кезінде өзінің замандас достары Н. И. Ильминскийдің, А. А. Мозохиннің, Ф. Д. Соколовтың, А. В. Васильевтің, А. Е. Алекторовтың, Ғ. Балғымбаевтың естеліктерінде жылы ілтипатпен аталып жоғары бағаланды. Алайда ұлы ағартушының сан қырлы педагогикалық, ғылыми зерттеулері мен эпистолярлық еңбектері, өлеңдері мен прозасы, аудармалары біздің заманымызда ғана жан-жақты зерттеліп, ғылыми байсалды бағасын алды.

Ыбырай шығармаларының бағаланып жариялануы әр алуан оқулықтардан басталды. Бұл орайда Д. Әбілов, А. Тоқмағамбетов, Ғ. Балғымбаев, М. Сармурзина,

Ш. Ахметов, М. Дулатовтардың кітаптарын ең алдымен атаған жөн. Рас, бұл аталған оқулықтарда кейбір жаңсақтық, қателіктер де бой көрсетті, дегенмен бұлар жалпы Ыбырай творчествосын қалың жұртшылыққа таныстырудағы алғашқы адымдар еді. Осы топтағы жинақтардан 1935 жылы С. Сейфуллин бастырған Ыбырайдың «Өлеңдер жинағын», Қ. Жармағамбетов құрастырған 1948 жылғы балаларға арналған кітапшаны, 1955 жылы Б. Сүлейменов жариялаған «Таңдамалы шығармаларын» (сол жинақ 1957 жылы орыс тілінде басылды), сондай-ақ Б. Сүлейменовтың көлемді алғы сөзімен басылған үш томдық орысша жинақты (1975—1978 ж.) бөліп атауға болар еді. Соңғы академиялық жинақтарға Ыбырай шығармаларының бұрын баспа бетін көрмей келген нұсқалары да қамтылып енгізілді.

Ы. Алтынсарин мұраларының революциядан кейінгі зерттелу мәселесіне келсек, ең алдымен, белгілі ғалым А. Самойлович ойға оралады. Ол кісі 1919 жылдың өзінде-ақ «Түрік халықтарының әдебиеті» атты еңбегінде: «А. Құнанбаев пен Ы. Алтынсарин жас кыргыз-қазақ әдебиетінің негізін салушылар ретінде құрметпен аталады. Екеуі де ХІХ ғасырдың екінші жартысында өмір сүрді. Алғашқысы орыс әдебиетімен жер ауып келуші саяси тұтқындардың көмегі арқасында танысты. А. Құнанбаев аударған «Татьянаның хаты» кыргыз-қазақ жыршылары арқылы бүкіл қазақ даласына жайылды. Ы. Алтынсарин орысша білім алып, оқытушы болып істеді. ғажайып өлеңдер жазып, Крылов мысалдарын аударды»¹⁴, — деп жазады. Ал, украин зерттеушісі А. Е. Крымский де Абай мен Ыбырайдың қазақ әдебиетінің басы екенін айта келіп, Ыбырай құрастырған хрестоматияның орыс оқулықтарының негізінде туғанын, оның сол тұста қазақ халқының ұлттық рухының оянуына күшті әсер еткенін баса айтады¹⁵.

Бұдан кейінгі бір топ оқулық, зерттеулерде Ы. Алтынсарин еңбектері дұрыс ашылып бағаланса да, ол үстем таптың мүддесін қорғаушы, орыстың миссионерлік қоғамының ықпалында болған адам деп есептеледі. Алайда 40-жылдардан бастап Ыбырай мұрасының прогрестік сипатын танып, оны ірі қоғам қайраткері деп

¹⁴ Самойлович. Литература Турецких народов. Петроград, Литература Востока. 1919. Вып. 1. С. 47—48.

¹⁵ Гос. архив УССР. Ф. 1. № 25524 (материалдарды тапсырған М. Әбсеметов).

дұрыс бағалау орын тебе бастады. Бұған Қазақ ССР тарихы мен С. Мұқанов, Қ. Жұмалиев, Е. Ысмайылов оқулықтарындағы материалдар мұрындық болды. Осы бағытта орыс профессоры А. Ф. Эфировтың «Ыбырай Алтынсарин» атты 1949 жылы жарық көрген кітапшасы, Ә. С. Сыдықовтың «Ы. Алтынсариннің педагогикалық көзқарастары», Ә. Дербісәлиннің «Ы. Алтынсарин — ұлы педагог, ағартушы, жазушы» деген монографиялық еңбектерін ыбырайтануға қосылған елеулі үлес еді деп айта аламыз. Сондай-ақ С. Ж. Аспандияров, С. Сейфуллин, М. Әуезов, Қ. Жұмалиев, Б. Кенжебаев, Е. Ысмайылов, Б. Сүлейменов, Ш. Ахметов Қ. Жармағамбетов, М. Жұмағұлов, Ә. Ламашев, С. Талжанов, Ғ. Қайырбеков, Т. Шойынбаев, Р. Фетисов, т. б. еңбектерін де бөліп атаған жөн.

Ұлы ағартушының бұл жинағы негізінен оның 1955 жылғы таңдамалы шығармалары бойынша түзілді. Әр кезде басылған өзге топтамалар да мүмкіндігінше ескеріліп отырылды. Мұның толық мән-жайы кітаптың соңында берілген түсінікте кеңірек айтылған.

*М. ЖАРМҰХАМЕДОВ,
филология ғылымдарының кандидаты*

Өлеңдер

СӨЗ БАСЫ

Бір құдайға сыйынып,
Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықласпен тоқылық.

Істің болар қайыры
Бастасаңыз алдалап,
Оқымаған жүреді
Қараңғыны қармалап.

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықласпен тоқылық.

Оқысаңыз, балалар,
Шамнан шырақ жағылар.
Тілегенің алдыңнан
Іздемей-ақ табылар.

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықласпен тоқылық.

Мал дәулеттің байлығы,
Бір жұтасаң жоқ болар,
Оқымыстың байлығы
Күннен-күнге көп болар,
Еш жұтамақ жоқ болар.

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықласпен тоқылық.

Сиса көйлек үстінде
Тоқуменен табылған...
Сауысқанның тамағы
Шоқуменен табылған...
Өнер-білім бәрі де
Оқуменен табылған.

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықласпен тоқылық.

Дадандықтың* белгісі —
Еш ақылға жарымас;
Жайылып жүрген айуандай
Ақ, қараны танымас.
Аяншыл ат арымас,
Білім деген қарымас.
Жөн білмеген даданға
Қыдыр-ата дарымас.

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықласпен тоқылық.

Оқу деген шыны-ды,
Тұрған сайын шыныққан...
Оқу білген адамдар
Май тамызған қылыштан...
Білмегенді білуге
Есті бала тырысқан,
Есер бала ұрысқан.

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықласпен тоқылық.

Әлпештеген ата-ене
Қартаятын күн болар.
Қартайғанда жабығып,
Мал таятын күн болар.
Ата-енең қартайса —
Тіреу болар бұл оқу,
Қартайғанда мал тайса —
Сүйеу болар бұл оқу

* надандық — Ред

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық.

Оқу білген таниды
Бір жаратқан құдайды,
Танымаған құдайды
Неғылғанда ұнайды...
Шырағым адам болғай деп,
Ата-еңең жылайды,
Баладан қайыр болмаса,
Баланы неге сұрайды.

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық.

ӨНЕР-БІЛІМ БАР ЖҰРТТАР

Өнер-білім бар жұрттар
Тастан сарай салғызды;
Айшылық алыс жерлерден,
Көзінді ашып-жұмғанша,
Жылдам хабар алғызды;
Аты жоқ құр арбаны
Мың шақырым жерлерге,
Күн жарымда барғызды;
Адамды құстай ұшырды,
Мал істейтін жұмысты
От пен суға түсірді;
Отынсыз тамақ пісірді,
Сусыздан сусын ішірді.
Теңізде жүзді балықтай,
Дүниені кезді жалықпай,
Білгендерге осылар
Бәрі дағы анықтай,
Білмегенге танықтай;
Біз де бекер жатпалық
Осыларға таныспай:
Ат өнері білінбес
Бәйгіге түсіп жарыспай;
Желкілдеп шыққан көк шөптей,

Жаңаөспірім достарым,
Қатарың кетті-ау алысқа-ай,
Ұмтылығың қалыспай.
Біз дадан боп өсірдік
Иектегі сақалды,
Өнер — жігіт көркі деп
Ескермедік мақалды...
Біз болмасақ сіз барсыз,
Үміт еткен достарым,
Сіздерге бердім батамды...

БАЛҒОЖА БИДІҢ БАЛАСЫНА ЖАЗҒАН ХАТЫ

Үміт еткен көзімнің нұры балам,
Жаныңа жәрдем берсін құдайтағалам;
Атаң мұнда анаңмен есен-аман,
Сүйіп сәлем жазады бүгін саған.

Атанды сағындым деп асығарсың,
Сабаққа көңіл берсең басыларсың:
Ата-ананды өнер білсең асырарсың,
Дадан боп, білмей қалсаң аһ ұрарсың.

Шырағым, мұнда жүрсең нетер едің?
Қолыңа құрық алып кетер едің.
Тентіреп екі ауылдың арасында
Жүргенмен не мұратқа жетер едің.

ЖАРАТТЫ НЕШЕ АЛУАН ЖҰРТ БІР ҚҰДАЙЫМ

Жаратты неше алуан жұрт бір құдайым
Тең етті бәрімізге күн мен айын.
Адамның адам біткен баласымыз,
Қайсың бөлек тудың деп айырайын!

Бәріміз бір адамның баласымыз,
Жігіттер бір-біріне қарасыңыз!
Өмір деген бес күндік кетер өтіп,
Атаң барған орынға барарсыңыз!

Пайғамбар бұрынғы уақытта Дәуіт
өткен,

Патса боп бұл дүниеге даңқы кеткен.
Отыз ұлым бар ғой деп көптік ойлап,
Құдайым отызын да әлек еткен....

Жылаған Дәуіт патса тоба қылып,
Өзінің бенде екенін сонда біліп,
Мұнан соң Тақ-Сүлеймен туды дейді,
Отыз ұлға бір өзін жора қылып.

Ескендір¹ патса болып дүниені алған,
Қалмаған бұл жалғанда ешбір арман.
Жалғыз-ақ өлмеске айла табамын деп,
Ізденіп мәңгі суын соған барған.

Мәңгіден су ішкенге өлім болмас,
Ескендір мұны сұрап білгені рас.
Су әпкел деп жіберді уәзірлерін,
Уәзірі қасындағы Қыдыр Ілияс.

Екеуі барды суға, судан ішті,
Бір кесе патша үшін және алысты. -
Енді қайтып, жүрелік деп тұрғанда,
Бір адамға сол жерде көзі түсті.

Сұрасты: мұнда отырған неткен жансыз,
Қарасақ келбетіне мұсылмансыз?
Сонда ол кісі өз жайын баян етті:
— Мен дағы бір патша едім еш күмәнсіз

Өлмеске менде осындай талап еттім,
Бір күні осы суға келіп жеттім.
Әрбір іс уақытында қызық екен
Ақыры өз басыма азап еттім.

Бір заман әлек болды барша елім,
Қалмады қыдырмаған ешбір жерім
Кемдіктің неше түрлі бәрін көріп
Аһ енді өлім болса маған дедім!

Дүниені неше айналып, неше кездім,
Өз жаным мен денемнен өзім бездім.
Маған өлім бермеді құдайтағала,
Енді тастап дүниені мұнда келдім.

¹ Ескендір — Александр Македонский. — Ред.

Аһ деді Қыдыр Ілияс қайтып келді,
Сонда да кеседегі суын берді.
Ішейін деп Ескендір ұмтылғанда,
Су Ескендір ауызына бармады енді.

Тағы да Тақ-Сүлеймен нағылмады,
Өмірін соңындағы шағындады.
Наушеруан² діні кәпір әділ өтті,
Дозаққа соның үшін жағылмады.

Бұзбаңыз әділдікті бұл мал үшін,
Жиясыз оны дағы бір жан үшін.
Әзәзіл періштенің бастығы екен,
Не болды тәкәббарлық қылғаны үшін?

Әйіпті сегіз жылдай мың құрт жеді,
Болыпты бөлек-бөлек соның тәні...
Мал-жаннан, ру, туған бәрі безіп,
Далада жалғыз жатып «алла»— деді.

Малды алды, баланы алды, сабыр етті,
Дұшпандар мысқыл атып жәбір етті.
Разымын не берсең де құдайым деп,
Бәрін де қабақ шытпай қабыл етті.

Қорлама кем адамды болсаң дана,
Кәріпті құдай сүйсе не еді шара?
Ер болған сиыр бағып Зеңгібаба,
Пір болды түйешіден Ойсылқара.

Ұмытпа бай болдым деп бір құдайды,
Жер жұтқан қайырсыздан Қарынбайды.
Мекенін білемісіз қайда қалды,
Жомарттық қылған үшін Атымтайды.

Иманды ер құдайынан ұялады,
Ұялып иесінен сый алады...
Ренжітпе бенде болсаң бейшараны,
Кәріп көңілі бір сынғақ пияла-ды...

² Наушеруан — ескі замандағы Иран патшасы — Ред.

АРАЗ БОЛ, КЕДЕЙ БОЛСАҢ ҰРЛЫҚПЕНЕН

Араз бол, кедей болсаң ұрлықпенен,
Кете бар кессе басың шындықпенен!
Қорек тап бейнеттен де тәңірің жәрдем,
Телмірме бір адамға мұндықпенен!

Адамға бір өзіңдей көзің сүзбе,
Бір әділ қазынасы кең патсаңды ізде!
Қорексіз еш бендесін қалдырмайды,
Жаратқан бір тәңіріңнен күдер үзбе!

Мақтанба бақыттымын деп бағыңызға,
Қартаймақ қиын сауда тағыңызда.
Іске аспай бақ дәулеттің қалуы оңай,
Басыңнан бағың тайған шағыңызда.

Мақтанба сұлумын деп ажарыңа,
Ажарсыз адамдарды ал назарыңа.
Зылиха, Жүсіппенен сұлу өткен,
Тұрмаған ажар ара ажалына.

* * *

Жүйрікте болмайды көрік сыналмаған...
Бақ тайса ерге дәулет құралмаған...
Меңзеген асқар тауға есіл көңіл,
Дүниеде ешнәрседен тыналмаған!

* * *

Арық мал жан жолатпас бір жалданса,
Бенде ойлар кемімеймін деп бір
малданса.

Қадамы әзіз ердің ұзамайды,
Жігітке бақыт шіркін сырт айналса.

Ағайын жат болады алыс болса,
Болады жат та жақын таныс болса.
Достарың дұспан түгіл табалайды —
Аяғың бір нәрседен шалыс болса.

* * *

Асылы залымдардың лайланды,
Дүниені маған десең шыр айналдыр.
Ит үрер жақсыға да, жаманға да,
Қылмағы бірақ залал құдайдан-ды.

ӘЙ, ДОСТАРЫМ!

Әй, достарым, жігіттерім,
Болмасқа болушы болма,
Қолыңнан келсе қыл қайыр,
Кісіден алушы болма.
Жақсының жүзі жәндетті¹
Бір көруің қанібетті,
Жаманның ісі міндетті.
Зар берсе² алушы болма.

ӘЙ, ЖІГІТТЕР!

Әй, жігіттер үлгі алмаңыз,
Азған елдің ішінен.
Алыс-алыс қашыңыздар,
Зияндасты кісіден.
Жақсыны көзден салмаңыздар,
Жақсыдан қапыл қалмаңыздар.
Өзі болған ерлердің,
Аяғынан алмаңыздар.
Әр елге, әр жұртқа алтын сақа табылмас.
Бас ауырса бақсыларды,

¹ Жәндетті — ажарлы деген мағынада айтылған — Ред.

² Зар берсе — жалынса да деген мағынада — Ред.

Алып келіп бақтырарсың,
Жазықсыз жануарды сойып,
Өкпемен қақтырарсың.
Жын-бәлекет қашады деп,
Тұмар алып тақтырарсың.
Білмес дадан еткен істен
Ешбір қайыр табылмас.
Алған жарың жаман болса,
Бір тәңірге көп налырсың.
Жарым сондай болса екен деп,
Көрінгенге көз саларсың.
Әзелде маңдайыңа нені жазса соны
аларсың,
Бәріңізге қасы қара қызыл жүзді
табылмас.
Қатының өлсе қарыс ұрып қаларсың,
Аны-мұны қармалап,
Және біреуді аларсың,
Бір кеткен соң қамқор әке-шешен
табылмас.

* * *

Азған елдің хандары,
Тақ үстінде отырғандары.
Жарлыдан алып байларға,
Сыйлар берсе керек-ті.

* * *

Азған елдің қожасы,
Қыдырып келер есікке,
Бұл үйде кім бар екен деп,
Көзін салар тесікке,
Балаларын бастырып,
Қатындарын састырып,
Төрге қарай ұмтылып,
Тамақ үшін қылқынып,
Дуа қылса керек-ті.

* * *

Азған елдің молдасы,
Үлкен болар сәлдесі.
Аса бауыр қылмаңыз,
Оның рас емес олдасы.

Көрмей-білмей біреуге.
Куәлік берсе керек-ті.

* * *

Азған елдің билерінің,
Барар болсаң алдына.
Алым бермей тамағына,
Қарар ма ол сенің әліңе?
Қорадағы малыңа,
Төре берсе керек-ті.

* * *

Азған елдің байлары,
Ұлық тұтар басын-ай.
Қайда дәулетті адам болса,
Берер соған асын-ай.
Көзін сүзіп бір көріп,
Төгіп келсе жасын-ай.
Бермес түгел бейшараны,
Масқара қылса керек-ті.

* * *

Береке кеткен елдерде
Күн қысқарса керек-ті.
Алатаудай атаға,
Ұл қышқырса керек-ті.
Бала — бала, бала деп,
Түнде шошып оянған,
Түн ұйқысын төрт бөліп,
Түнде бесік таянған.
Аялы қолда талпытқан,
Қаймақты сүттей қалқытқан,
Суық болса жөргектеп
Қорғасын оқтай балқытқан.
Айналасына ас қойып,
Айдынды көлдей шалқытқан.
Қолын қатты тигізбей,
Кірлі көйлек кигізбей,
Иісін жұпар аңқытқан.
Сондай сорлы анаға,
Қыз қышқырса керек-ті.

* * *

Азған елдің адамына
Айтсаң тіліңді алмағай,
Кетсе шарлап жия алмағай,
Бір тәңірден ұялмағай,
«Бүгін тоба қылмайын,
Ертең тоба қылайын,
Қашан тоба қылғанымша,
Үзіп-жұлқып алайын» деп,
Өлшеп берген өмірін
Зая қылса керек-ті...

ЖАЗ

Сәуірде көтерілер рақмет туы,
Көрінер көк жүзінде қаз бен қуы.
Көктен жаңбыр, таулардан сулар жүріп,
Жайылар жер жүзіне қардың суы...
Ұшпақтың бір сәулесі жерге түсіп,
Өсірер жерден шөпті нұрдың буы...

Жақындар құдайымның көктен күні,
Тең болар жарлықпенен күн мен түні.
Аспаннан рақымменен күн төнгенде
Қуанып қыбырлайды ыныс-жыны.
Ұйқыдан көзін ашқан жас балаша,
Жайқалып шыға келер жердің гүлі.

Шапақтан бұлты шығар мұнарланып,
Жаңбырлы күндер түсер тұманданып,
Адамзат нұр ауасын судай жұтар,
Шөл тартқан айуандарша құмарланып.
Жетпеген үлкендікке жас балалар,
Жүгірер ойдан-қырға жұмарланып...
Сәуірде алуан-алуан жауар нөсер,
Нөсердің қуатымен жер шөбі өсер,
Көкорай дүние жүзі шалғын болып,
Жын, айуан, адамзат баурын төсер.
Жан-жәндік рақат тауып тұру үшін,
Ұшпақтан хош иісті желдер есер.

Сәуірдің әрбір күні дертке дәрмен,
Құдайым дәрмен бол деп етер пәрмен...
Бір малы шаруаның екеу болып,
Қыстаудан ел шығады алуан-алуан.
Күлісіп, құшақтасып әзіл етер,
Әйелдер көш жөнелтіп кейін қалған...

Жүгірер киік, құлан тау мен қырда,
Қуанып, ықыласпен келген жылға...
Алыстан мұнарланған сағымдары
Шақырып тұрар күліп кел деп мұнда...
Көл бұзылып, көк шығып қойнын ашса,
Қаңқылдап қонар оған қаз бен тырна...

Адамизат сайран етер көңілі жай,
Секіріп ойын салар құлын мен тай.
Қой маңырап, сиыр мөңіреп шат болады,
Тасиды күркіресіп өзен мен сай.
Аяғын алшаң басып түйе шығар,
Жаратқан мұнша таңсық жаббар құдай.

Кеш болса күн қонады таудан асып,
Шапаққа қызыл алтын нұрын шашып,
Аһ ұрып шүкірлікпен құшақтасар
Рақатпен кеш уақытында неше асық...
Боз үйден таң алдында күйеу шықса,
Артынан қарар жары жүзін басып.

Құдайға шүкір айтар жас пен кәрі,
Бердің деп жанға рақат мұндай дәрі.
Жын, айуан, адамизат, құрт-құмырсқа
Разылық бір құдайға асар зары,
Қырда орман, жер жүзінде бәйшешектер,
Шуылдап шүкір етер мұның бәрі.

ӨЗЕН

Таулардан өзен ағар сарқыраған,
Айнадай сәуле беріп жарқыраған,
Жел соқса, ыстық соқса бір қалыпта,
Аралап тау мен тасты арқыраған.

ҚАРҒА МЕН ТҮЛКІ

(И КРЫЛОВТАН)

Ашығып түлкі жүрді жапандарда,
Тамақ іздеп жол шекті сапарларға...
Ешнәрсені көре алмай келе жатса,
Көзіне түсті алыстан жалғыз қарға.

Жүгіріп түлкі соған жетіп келді,
Қарға ағаштың басында мұны көрді.
Тістегені аузында тәтті ірімшік,
Оны көріп түлкі-екең сөйлей берді:

— Қарға батыр, әр сөзің күміс, алтын,
Сырттан тілеу тілейді барша халқың.
Қарға әніндей дүниеде әуез жоқ деп,
Осылайша шығады сыртқа даңқың.

Сандуғаш, бұлбұлдарды көріп едім,
Жүзінді бір көруге келіп едім,
Даусыңды бір шығаршы, шаттанайын,
Сырттан асық болғаннан өліп едім.

Басын салып құйрығын бұлғандатып,
Екі көзін қарғаға қылмаңдатып,
«Қарға тақсыр, көзім жасын көріңіз» —
деп,
Жыламсырап сөйлейді жылмаңдатып.

Масаттанып бұл қарға сілкінеді,
Ішін тартып миықтан бір күледі,
«Арып-ашып алыстан келген шығар
Көңілі тынып кетсінші, шіркін» — деді.

Мақтау сөзге семіріп судай тасып,
Пәрменінше «қарқ» етті ауызын ашып;
Қарқ еткенде ірімшік жерге түсіп,
Оны кетті түлкі-екең ала қашып.

ЕЛ АУЗЫНАН ЖИНАЛҒАН ПОЭЗИЯЛЫҚ НҰСҚАЛАР

БІР ХАНҒА БІР БИДІҢ ЖАМАНДАРДАН ҚОРЛЫҚ КӨРГЕНДЕ АЙТҚАН СӨЗІ

Ау, хан нем, хан нем,
Айды бұлт құрсайды,
Ай түнергенге ұқсайды,
Күнді бұлт құрсайды,
Күн жауарға ұқсайды.
Көгілдірін ерітіп
Көлдегі құлар шулайды
Көп ішінде бір жаңғыз
Көп мұнайып жылайды,
Күйбендескен көп жамаң
Сөзі тигенге ұқсайды...

Алып-алып, алып-алып, алып басқан
Арабы торым өзіңсің.
Балдағы жауһар сап алтын,
Алдаспаным өзіңсің.

Білерде-білмес не демес,
Тақсыр, менің бір күнде
Сен бармай тапқан кебемсің.

Ау тақсыр, сен — алтынсың, мен —
бұлмын,
Сен — жібексің, мен — жүнмін,
Сен — сұңқарсың, мен — қумын.
Сен — сұлтансың, мен — құлмын:
Шын шабытың келгенде
Сом жүрегім аяман
Саған дұспан маған жау
Шыбын да жаным пидамын!

Мен көргенде мынау Еділден
шыққан ызашық
Тебінгіге жетер-жетпес су еді,
Жарқыратып бұл күнде
Оны теңіз етсе Тәңірі етті.
Жағасына біткені қыршын тал еді,
Жапырағын жайқалтып
Оны терек етсе Тәңірі етті.
Тебінгісіп келгенде
Тебінгінің астынан
Ал айбалта суырған
Тең атаның ұлы едік тақсыр,
Сенің даражанды артық етсе Тәңірі етті.
Алтынды кесе сары бал
Мен алсам сізге сұнармын.
Тал мойныма қол артсаң
Күліктен де бек ұнармын,
Көбең семіз торынмын.
Көп құлыңның бірімін
Тақсыр! Сен мені бір күнде,
Жаманыңмен тең көрдің.
Жақсыңнан мені кем көрдің!
Жаманыңмен тең көріп,
Жақсыңнан мені кем көрген соң,
Мен ойладым, сұлтаным,
Сен есен де, мен сауда,
Ұялы берікке қос артып,
Ырысымды сендейін
Сегіз қиыр төрт тарапты іздермін...

ОРАҚ БАТЫРДЫҢ БАЛАСЫ ӘЛІБЕК МЫРЗАНЫҢ БІР ХАНҒА АЙТҚАН СӨЗІ

Садағына шалма салдырған,
Садағының бауларын
Сары алтынға малдырған,
Қайыңнан жонған көп оқтың
Кезін терең ойдырған,
Дұспанына айбар болсын деп
Мысыр деген қаланың
Тауығының жүнін қойдырған
Күйқылжыған құла-шұбар ат мінген,
Ішігі берен түлкіден,
Шапаны қытай-құлпыдан,

Ат үстіне мінгенде
Құм сағыздай созылған,
Қызыл-шұбар жай тартқан,
Жай тартқанда қолы ұзын
Жауырыны жазық мойны ұзын,
Маңдайы қарыс керілген,
Алыстан таудай көрінген.
Қарсы келген дұспаны
Қойдай үркіп серілген.
Садағын сала асынып
Қылышын қия байланып,
Айдынды Орақ, ай Орақ,
Айбалтасы қанды Орақ.
Орақ сынды еріңіз
Қарны ашқан күнінде
Сендей ханның баласын
Қарсақтай қайраңға ұрып өлтірген
Мен сол хан Орақтың ұлымын!
Мен күңіреңтсем оңалтпан,
Атамның атын жоғалтпан.
Бес түлеген бөрімін,
Белге соқсаң жығылман;
Кенеулі қара бұлытпын,
Қаба жаумай ашылман.
Буырылша аттан мықтымын,
Бұғалық салсаң тоқтаман.
Ұсталар соққан болатпын
Үстіме дұспан жолатпан
Балуандық, батырлық
Ерлік еттім жасымнан.
Жеті атаға жеткенше
Алтынды ту түскен жок
Әлі күнге басымнан;
Асылымды сұрасаң,
Қан жұқпас қара алмастан асылмын,
Сеніңменен сегізінші жұртты алған
Мен Орақтың ұлымын
Тіліме нансаң пұсырман!
Қылышының жүзінен
Қызыл қырмызы қан төгілген.
Дұспаны қойдай сөгілген,
Алаштан ұран шақырса
Үстіне ауыр әскер жиылған.
Алыстан дұспан көргенде

Қара бір қасы қиылған.
Көкпеңбек темір киінген,
Екі талай жер болса
Бір тәңіріге сыйынған...
Түрікпеннен барып мал тапқан,
Арыстаннан барып су татқан,
Қараңқыда жол тапқан,
Қапияда сөз тапқан,
Тумай атым жазылған,
Шаппай ізім қазылған,
Ашулансам тап құландай тарпымын
Әкемді өлтіргенің жасырман.
Ет жүрегім сескеніп
Әруағымды қашырман,
Алдына келіп алдияр деп бас ұрман!
Арқада жатқан құланмын,
Ашылмас қара тұманмын.
Көлденең жатқан жыланмын
Жұрттан озған сұңқармын.
Басымды тартып тұрсаң да
Арыстандай бұлқармын;
Айқай салсаң қызармын,
Айшылық тауың бұзармын.
Темірден шынжыр салсаң да
Қаһарлансам үзермін.
Байталдай жұртың күзермін.
Мен қандай көзел тұқымы
Дуды көрсе құтырған,
Қабырғамнан жардырып
Қаратып өтімді алдырман
Балам мың болмақтан санда бол
Сеніңменен бір тоғыспай басылман!!!

**СЕЙІТӘХМЕТ ДЕГЕН ЖІГІТТІҢ ҮЙІНЕ ТҮСІРМЕГЕН
ҚҰРБЫСЫНА АЙТҚАН СӨЗІ**

Атақты Торы байдың баласы едің,
Жігіттің өзің теңді сарасы едің.
Бұрынғы атаң салған дабыл жолдан
Есебін қайдан таптың адасудың?
Үйіңе сөйлес қылдым кеш уақытта,

¹ Тарпаңмын мағынасында — Ред

Мұндай кемдік көрмедім еш уақытта...
Әркімдер-ақ қонақ бол десіп еді,
Көңлім сырқатыңды сұрамақ та.

Батылсып түсе қалдым өзімсініп,
Біз консақ сізден шығын екі жілік...
Аттансын аялым жоқ деген сөзің
Кұрбыңа соның болды зор кемшілік.

Қалаға жақын жердің бәрі жиын.
Көп болса екі жілік елу тиын.
Шай, қантың азар болса болар бір сом,
Сонда да ер жігітке қанша қиын.

Дос болсаң, дос сөгеме жайың жоқ
та...

Шамалап, ойлап өзің лайықта;
Егер де дұспан біліп қондырмасаң,
Кетпей ме дұспан сөгіп сол уақытта?
Келдім бе осынша елге сыймағаннан,
Бір кешке нең кетеді сыйлағаннан!
Бір бүтін туды деген жігіт едің
Айтамын бұл мінезге қимағаннан!!!

НҰРЖАН БИДІҢ БІР СӨЗІ

Үйімізден шығып ек
Кенжетайдың асына,
Алты-жеті жігіт ерді қасыма:
Кеш боп кетіп жете алмай
Келіп едік, жігіттер,
Танабұға еліне,
Сарытайдың көліне,
Кенжетайды жиен деп,
Ұлләмді алған күйеу деп,
Алдымыздан шығарды
Нұрғожа ұлы Сауқалды,
Неғылсада іше алмай-ақ аттандық
Үйінен үш-төрт аяқ саумалды...
Былай шығып қарасақ
Алдымызда тұр екен
Шілдебай мен Назарбай,
Кіріп келсек үйіне
Қалада дым сасыған базардай,
Кенжебайдың ақбоз үй
Артымызда тұрып қалды-ау
Далада жалғыз қалған мазардай....

ОРЫНБАЙ АҚЫННЫҢ ЕРДЕН БАТЫРДЫ МАҚТАҒАН СӨЗІ

Ассалаумағалайкум батыр Ерден,
Кетіп тұр бақ-дәулетің тағы керден.
Ішінде көп қарғаның бір бүркіттей,
Көзіме көріндің-ау келген жерден.

Сұңқардың екі мұртың жебесіндей,
Ақылың уман-дайра кемесіндей...
Сұрасаң биіктігің мен айтайын
Күн шалған Алатаудың төбесіндей.

Орынбай, кәні сенің шешендігің?
Көп шығар жігіттікте есерлігің...
Атығай, Қарауылдың жақсылары,
Жіберді біліп кел деп есендігің.

Ұсынса қол жетпейтін асқар белім,
Өлімнен қарсы келген қорықпас серім.
Қарындас қадыр білмес тірілікте —
Арыстандай асып туған есіл ерім...

Иілмес қарағайдай терегімсің,
Ақылың көз жетпейтін зерегімсің.
Қазақтың қазақ ісі тұрған шақта
Алаштың баласына керегімсің.

Біз көрдік хан, қараның күйі-жайын,
Өсектеп жақсыларды неғылайын...
Көңілден қиял шығып шат болушы ек,
Батырым, дидарынды көрген сайын.

Есілдің ұзын бойын жүрдің жайлап,
Жібектей шалғынына бие байлап.
Керек бай, керек жарлы қонақ келсе,
Алдынан шығушы едің қойың сайлап...
Елге кек, жұртқа намыс іс кез келсе,
Жақұттай шығушы едің көзің жайнап...
Уай Ерден енді тумас сендей көзел,
Ішінен Бағаналы сендей қайнап!...

БІР АҚЫННЫҢ ӘДІЛ ТӨРЕГЕ АЙТҚАН СӨЗІ

Ініңіз артыңа ерген біз бір ғарып...
Әділ боп іс бітірдің топты жарып:
Басқа әкім жүргенде қараңқы еді,
Ашылып дүние жүзі болды жарық!

Мырзамыз құтты болсын басқан ізің,
Сақтасын қыдыр-ата үйі-түзің.

Халықтың кіргіздіңіз берекесін:
Нұр шашып көк¹ шыққандай дүние
жүзін!

Ағайын араладың біраз елді:
Зорларға жарлы байғұс бір теңелді...
Басқа әкімнен әділдік мұнша көрмек
Өңін түгіл түсіңе кірер ме енді?

Жасардық жолдас болып жарым
айдай:
Көп қуаныш көңлімізге болды пайда.
Дүние жүзі толғандай болып едік,
Әрдайым мұндай дәуір бізге қайда!..
Мұнан да артық бақыт талабыңда,
Болдыңыз бас әкімнің қалауында:
Шалға пайда шалбарға залал деген,
Ағайын жетімсіреп қалар мұнда...
Жүрсең де құрметтер биыл жаздай...
Өзіңе көрінесің бақытың аздай ...
Баласын Арғын-қыпшақ соңына ерттің,
Шұбатқан балапанын қоныр қаздай ..
Көруші ең жасты жақын назар
салып ...

Әр жерде қайтпақ болдым көңліме
алып...
Сонда да қасыңыздан қала алмадым:
Алдым ашық, арт жағым тұманданып.

ЖАНАҚ ПЕН БАЛАНЫҢ АЙТЫСҚАНЫ

Б а л а: Қалай, қалай сөйлейсің жын
қаққандай,
Хан ба едің елге келіп сын таққандай?
Елімнен келмей жатып жамбы² сұрап,
Бейне бір несиеге мал сатқандай!
Ж а н а қ: Қай Найман, мына Найман,
бала Найман,
Қалай ісік баласың адырайған;
Қалай айтсаң олай айт өлеңінді
Қараң түгіл ханыңды байқамаймын.
Б а л а: Кәрі құл ашуланса елден кетсін,
Кедейді жамбы бермей тентіретсін...

¹ Көк — күн мағынасында — Ред.

² Ж а м б ы — қытай жұртының теңгесі, бұрын біреуі бес жүз сом болады екен — Ы А.

Арғынның қанғып жүрген кедей шалын,
Біздің ел мазақ етпей енді нетсін?
Ж а н а қ: Мен-ақ кедей болайын,
сен-ақ бай бол:

Сенікі төре-қара бұлғақтай бер...
Сөзінді қалжақтаған есітпеймін, —
Былырғы берем деген жамбынды бер!
Б а л а: Әрине, алар едін жамбы берсем,
Кәрі құл асырайын көшіп келсең...
Жамбынды осы арада-ақ бергізейін,
Ішінде осы топтың мені жеңсең!
Ж а н а қ: Берерсің, балам, жамбы

жинатып-ақ,

Өрден келген Жәкеңді сыйлатып-ақ...
А, балам, бермесіңе қоямын ба,
Алып-алып кетермін қиратып-ақ!
Б а л а: Байына біздің елдің таң

қаларсың,

Белгісі байлығыңның жамбы аларсың...
Жүрерсің мұнда келсең адам болып,
Лашығыңа барғанда сандаларсың!
Ж а н а қ: Ақ ордам алты канат жар
басында,

Біздің ел тіл тигізбе мал басына.
Біздің ел тіл тигізсең мал басына,
А, балам, қолыңды әпкел оңбасына!
Б а л а: Қайтейін Арғын болсаң,

Найман елмін,

Алдында кесе жатқан сары белмін!...

Әруақ сенде бар да, мен де жоқ па
Терезем терезенмен тенел¹ елмін

Ж а н а қ: А, балам, Найман қайда,

Арғын қайда,

Жеттім деп асы болма бір құдайға.

Дал-дал боп Тарбағатай кетер едің

Төрт ұлы бәйбішенің қосылмайды...

Б а л а: Арғын қайда, Найман қайда,

Білейін көптігіңді дуан қайда...

Жеріне Қарқаралы қала салып,

Тығылған тамам Арғын жаңғыз сайға.

Ж а н а қ: Осы сөз қатты тиді бүйрегіме,
Үйдегің шақ келеме үйдегіме.

Арғынның айналасы алты айлық жол, —
Қайткенде пар келесің ширегіме!..

¹ Тенел — бірдей мағынасында — Ред.

Б а л а : Сіздің ел алтау болмай сегіз
болсын,

Байлығы Арғыныңның теңіз болсын.
Құр тілдің байлығын неғылайық:
Сынайық Арғын, Найман егіз қонсын!
Ж а н а қ : Байлыққа кім тұрғанда

Досан тұрған,
Қасында Байжан, Смам қоса тұрған,
Қорадан он төрт мың қой бірден өрген
Аламан шеннен шыққан Асан тұрған:
Шапса қылыш өтпеген Мұсам тұрған,
Маған неге сөйлейді осы антұрған?
Б а л а : А, Жанақ, тимей отыр

қытығыма,
Найманның кім жеткендей ұшығына,
Тамам Арғын жиылып тең бола ма,
Бір үйлі Тоқабайдай пұшығыма!..
Ж а н а қ : Мынау нетіп құтырған есер
Найман,

Бала деген қорықпас па бір құдайдан?
Ашуыма көп тиме енді Найман,
Домбырамен аузыңды қан қылғаймын.

Б а л а : Қайтейін Арғын болсаң
Наймандаймын,

Мен сенің қай сертіннен тайғандаймын.
Әр кімнің лайықты қаруы бар,
Аузыңа қобызыммен қойғандаймын!
Ж а н а қ : Апырм-ау мына бала

таласады...

Арғынды қалай десем жарасады...

Арғынға неткен елді пар қылармыз,
Көшінен құнан, тайын адасады.

Б а л а Жалған сөз өтірікке жарасады,
Кәрі ит келіп күшікпен таласады.

Найманның екі ауылы қаптай көшсе,
Көшінен тайлақты інген адасады.

Ж а н а қ Жас бала ескі сөзден не
біледі,

Малымыз көшпей, қонбай семіреді,
Байлығы Арғын ағаң өтіп кеткен:

Он мыңнан әр ауылдан жылқы өреді.

Б а л а : Ақырған арыстандай Ерден
батыр,

Қасында керден кеткен Жүзен жатыр.

Байлығы Бексұлтанның асып кеткен:
Жамбы артып алпыс атан табанда тұр.
Жан ақ: Олай десең, біздің ел малдан
асты,

Арғынға таласуға жарамасты
Жарықтық төрт аяқты малды айт-сана:
Бауырайда неғыласың шөккен тасты!
Бала: Күмістен жамбы деген тасым еді,
Әр тасым бес жүз сомнан асыл еді!
Елімнен келмей жатып жамбы сұрап,
Ол тас емей атанның басы ма еді?!

КОБЫЛАНДЫ БАТЫР МЕН ТАЙБУРЫЛ

«Әуелі алда Анайым,
Ақ жаратқан құдайым!..
Ұшпақта қорлар сымбатты,
Үйде Құртқа жұбайым
Жұбайым олқы болды деп,
Жемеймін, буырыл, уайым
Шешен тұлпар деуші еді,
Шешеннің сөзін сынайын.
Жан серігім буырыл ат,
Жайың қалай буырылжан.
Қалқам бүгін бұлаймын!
Жан серігім жалғыз ат,
Төрт аяғың сом болат,
Қолтығыңда қос қанат,
Үстіңде мен аманат,
Үкілі құйрық майда жал,
Кесер басың сары алтын,
Үстіңе біткен түгіннің
Жары күміс, жары алтын,
Бірғала басып жүр жарқын!
Құртқам баққан буырыл-жан,
Терлемесең күн салқын!...
Жылқыда тұлпар сен едің,
Жігітте сұңқар мен едім:
Сен астымда сау тұрсаң,
Қыдыра жалды қыл құйрық
Сенен озбас деп едім;
Аяғы екеу, бір басты
Менен озбас деп едім;
Бүгінгі күн, тайбурыл,

Қолқа салдым өзіңе,
Құлағың сал сөзіме,
Қырық күншілік Қазанды
Көрсет бүгін көзіме!

Бізің ауыл алыста, .
Азулыда көп жаудың
Жылқылары қамыста...
Қатын Қобылан қалды деп,
Кешегі кеткен жолдасқа
Қоясың ба намысқа,
Қырық күншілік Қазанға
Бір мезгілді жетуге
Сендей малға алыс па,
Озушы едің қыпшақтың
Той бәйгімен жарыста.
Жаным-тінім буырылжан,
Барыңды бүгін қарышта.

Қобыланды соны айтты да
Тартып-тартып жіберді.
Тайбуырылдың санына;
Жан серігі буырылдың
Қатты батты жанына.
Жанына батпай нағылсын?
Сауысқан, қарға тойынды
Тайбуырылдың санынан
Қамшыдан тамған қанына.

Санына қамшы батқан соң
Қанын судай шашқан соң,
Жоғарғы ерні жыбырлап,
Төменгі ерні қыбырлап,
Тайбуырыл ат сөйлейді:
«Жан жолдасым Қобыланды ер!
Айтқан сөзің секер бал,
Аямай тарттың қамшыны,
Батыр туған Қобылан нар;
Өлмесем де кеудемнен
Шыға жазды¹ шыбын жан,
Жапанда жаңғыз досыңа
Әлде қандай кегің бар...
Қызылбастың жұртына
Мұнша болдың ынтызар,
Жаңғыздық кегің менен ал,
Жанбасыма қамшың сал....»

¹ Ж а з д а д ы — Р е д

Қалалы жерде қарғырмын,
Қазып салған кең орға;
Ақсұңқар құс түседі
Тамақ үшін ақторға...
Төрт аяғым тең жорға,
Үстімде сен есенде,
Астыңда өзім есенде,
Қажу барма мен сорға...
Ат қылып тәңірі жаратты
Сен сықылды лайға...
Жігіт адам қысылса
Бір тәңіріге жылай ма...
Қырық күншілік Қазанға
Жаңғыз күнде жет дейсіз
Ұшқан құсқа да оңай ма, —
Қиында болса Қобыланды
Қиналамын, қайтейін
Уәдеңіз солай ма!!!
Намаздігер өткенше,
Намазшамға жеткенше,
Қазан ағаш-бағысын
Түсірмесем жүзіне,
Көрсетпесем көзіңе,
Жан-серігің буырылды
Сол жерде шал құдайға!»
Сонан соң Қобылан қуанып,
Шырағым буырыл шу деді:
Шу дегенде гуледі. .
Табаны тасқа тимеді,
Тау мен тасты көрмеді,
Құлақтың түбі терледі,
Тер шыққан сайын өрледі,
Асқарды көзі көрмеді,
Көлденең жатқан көк тасқа
Тіктеп тиген тұяғы
Саз балшықтай иледі...
Жақын қылды алысты,
Берсін кімге намысты;
Күн төбеден аумай-ақ,
Түзеді буырыл шабысты;
Қос құлағы тігілді,
Қайырға біткен қамыстай,
Түс ауған соң бүктелді,
Илеуі жеткен қайыстай;

Байлаулы малдай шешілді,
Төрт аяғын көсілді,
Абіресімдей есілді,
Кешегі кеткен көп қолға
Жетемін деп Қобыланды
Жоқ еді тіпті есінде:
Кеткен қолға аңқытып
Ағыны қатты буырылмен
Жетті келіп бесінде!

Қобыланды батыр дем алып,
Алдыңғы жаққа қарады;
Көз ұшында бір адам
Шауып өтіп барады...
Шауып жетсе Боқан ед,
Боқанға келді арыма деп,
Алдында кісің бар ма деп?!
Онда Боқан сөйледі,
Сөйлегенде не деді:
«Жылқы шінде алалы,
Қылшық жүнді қаралы,
Аты қалар деп пе едің,
Өзіңнен үлкен ағаны,
Мынау белдің астында,
Қосдәулет кетіп барады».
Тайбуырыл атты құтыртып,
Соған да келді сыпыртып.
«Үлкен едің арма» деп,
«Алдында кісің бар ма» деп.
О да айтады: «алады...
Жоқ деп ек Қобылан баланы,
Осынау белдің астында
Аққозы кетіп барады»
Тайбуырыл атты құтыртып,
Оған да келді сыпыртып:
«Үлкен едің арма» деп,
«Алдында кісің бар ма» деп.
О да айтады «баласын,
Енді алдында Қараман,
Жетсең соған барасын,
Жеткенді деп ойлаймын,
Өз көңліме шамасын,
Кешегі күн шапқалы
Құрдасыңның көрмедік
Әлі күнге қарасын».

Бұлаңдаған буырылға,
Тағы соқты қамшыны-ай,
Тайбуырылдан тер ақты
Көктен жауған тамшыдай,
Найзасы түспей қолынан,
Жұлдызы туды оңынан:
Боқанға жеткен, бесінде,
Қараманның шұбалып
Және жетті соңынан.

Артынан жетіп сөйледі,
Сөйлегенде не деді:
«Болғаның ба досым-ай,
Мақтаған атың осым-ай,
Он екі күнде жетерсін
Менің жауда тіккен қосым-ай...»
Електен өтсең Есенбай,
Қыс қыстауға Борсық жай...
Қобыланды шауып жөнелді,
Көп Қиятқа қарамай.
Қалың Қият көп қосын,
Бәрі қалды артында,
Бірі еруге жарамай....

Шынымен Қобылан шу деді,
Құбылып буырыл гуледі...
Аманбайдың Ақтікен
Аса қарғып жөнелді,
Қарсы келген қабақтан
Қарғып асып жөнелді;
Сенгір-сенгір таулардан
Секіріп асып жөнелді.
Ол төбе мен бұл төбе,
Бауыры шұбар көл төбе,
Онан да өтіп жол шекті.
Бөктергілі бұғылысай,
Су түспеген терең сай,
Сыңсып біткен қарағай,
Онан да өтіп жөнелді,
Қамыстының қазды көл,
Қоғалының қулы көл,
Жекендінің Жаңғыз көл,
Шабактының шаңдықөл,
Шағалалы шалқар көл,
Қызғыштының қызды көл,
Қаратоғай Қоскөлден,

Айналасы бес көлден,
Күдірдің қара дөңінен,
Бесінде өтті деңінен.
Барлы-барлы Барлытау,
Басы биік қарлы тау,
Би жайлаған Алатау,
Хан жайлаған Қаратау,
Түйе мойнақ Иіртау,
Қыземшектің сүйіртау,
Онан да өтіп жөнелді...
Атасу менен Манашы,
Ішейін десең суы ащы,
Малы оттауға оты ащы,
Бұл жерден де өтіп жөнелді...
Қампай, Күмпей қасынан,
Жем, Темірдің басынан,
Қалбағайлы Бұлдыдан,
Қасқалдақты Елдіден,
Тобылғылы Нұрадан,
Сексеуілді жырадан,
Баялышты құмайттан,
Бүлдіргенді шыңайттан,
Жаңғыз өтіп жөнелді. .

Астындағы буырылдың
Жоғарғы ерні көк тіреп,
Төменгі ерні жер тіреп,
Жауған күндей күркіреп,
Жанбырдай тері сіркіреп,
Омырауы есіктей,
Ойынды еті бесіктей,
Сырты сұлу Буырылдың
Құмдаудан қазған көсіктей...
Қос құлағын қамшылап,
Жұптан тері тамшылап,
Тау суындай сылтылдап,
Ақ сауыты жылтылдап,
Тобық еті бұлтылдап
Құбылып, ойнап жер басты,
Алдыңғыдан артқысын
Сынық сүйем кем басты;
Жалғасып ұшқан қоныр қаз
Тозаңынан адасты...
Асқар төбе бел еді...
Бірде шауып желеді,

Көлденең жатқан көк таска,
Тіктеп тиген тұяғы,
Ұршығынан енеді.
Құбылып ойнап жер басып,
Дөңгеленіп келеді....
Садақтың бауы сартылдап,
Жанында қылыш жалтылдап,
Масатыдан шалбардың
Сала құлаш балағы
Жел соққандай жалпылдап,
Белеңнен асты былқылдап,
Тозаңы шықты бұрқылдап,
Табанына тас тисе
Түнде шаққан шақпақтай
От шығады жылтылдап...
Аттың жолы қазылды,
Ұмтылғанда қызынып
Бес жүз құлаш жазылды...
Омырау тері көпірді:
Буырылжан көкке секірді,
Шаба-шаба шатылды,
Тұяғымен ұшқан тас
Қызылбас мылтық оғындай
Аспан-көкке атылды.
Тұяғымен тоздырды
Бұтасыз майдап тақырды.
Тақиядай көрмейді
Үстіне мінген батырды!...
Бұлаңдап шапқан буырылдың,
Маңдайында масат бар
Марал ішсе таусылмас.
Құйрығында құдық бар,
Құлан ішсе таусылмас.
Қабырғасы қалқан-тау,
Хандар мінсе қайыспас,
Омыртқасы орман тау
Ерлер мінсе қайыспас,
Арандай аузын ашады,
Аяғын топтап басады.
Жыны судай тасады.
Бір төбенің тозаңын
Бір төбеге қосады!
Кешке таман буырылжан
Жын қаққанға ұсады.

Құлан мен құлжаның,
Марал менен бұғының,
Ұзатпай алдын тосады;
Көл жағалай отырған,
Көкқұтан мен қарабай,
Көтеріліп ұшқанша,
Белінен кесіп асады.
Дуадақ пен жек қалды,
Бірқазан құс көп қалды,
Әлде өтірік, әлде шын:
Ақсарыбас лашын
Өлген құсты жеп қалды...
Ебелек ұшпас елсізден,
Құла мидай шөлдерден,
Қан сасыған жерлерден,
Батпақ лай көлдерден,
Асқар-асқар белдерден,
Жаңғыз шауып жол шекті:
Үмітін үзіп келеді
Қараспан тауды жайлаған
Қалың қыпшақ елдерден!..
Намаздыгер өткенде,
Намазшамға жеткенде,
Белес-белес бел көрді,
Астында белдің ел көрді...
Мұны көріп Буырыл ат
Қос құлағын қадады,
Шабысын түзеп алады,
Көздері оттай жанады,
Нақ ымырттың кезінде,
Казан — ердің көп жылқы
Салып жетіп қалады...

ШӘЛКЕЗДІҢ ЖӘНІБЕК ХАНҒА АЙТҚАН СӨЗІ

Шағырмақ жұлдыз жай тастар:
Ақ жылқымды жел бастар;
Ағытқан қойды жол бастар,
Аға жігіт ел бастар,
Шешен жігіт дау бастар.
Құстарды жисаң бүркіт жи,
Қысқы тоның түлкі етер.
Жақсыларға бас қоссаң,
Азбас-тозбас мүлік етер.

Қос аттансаң жазы-түзді көрерсің,
Жақсы туған жоқ болса,
Жаман туған көп болса,
Жаманнан жолдасың болса,
Күндердің күні болғанда,
Жазаны онан көрерсің.

Жапалақ ұшпас жапандағы жасыл
тау

Жақсылардың сөзін сау.
Жалаңдаған жаманның
Күндердің күні болғанда
Өз басына тілі жау.

Орғыл-орғыл, орғыл құм,
Орғылда жатқан ор қоян,
Ор қоян атты бір қоян,
Он екі көжек баласы,
Оралып ойнап тұрғанда
О да бір еріккені құмар
Бір мергенге жолығар.

Еріккенде тілін тимаған,
Тілі аузына сыймаған,
Сол хаюанды көрдің бе,
Күндердің күні болғанда
О да өзі бір пәлеге жолығар.

Бөрі-бөрі, бөрілер
Бөрік ішінде түкті бас,
Баршасы да кісімін деп жүрелер.
Әр бөрінің баласы
Алтау болар, бес болар,
Ішіндегі әбден туған бір болар,
Сол әбденінен айрылса.
Әр қайсысы әр күнде,
Әрбір итке жем болар.

Көктем ердің астында,
Көп жүгірген көлік бар.
Көн садақтың ішінде
Көптерді қоймай бұзған жебе бар.
Көрінгенді кісі деменіз,
Көпе-күндіз дайраның,
Дап-далада жүрер неме бар.

Тіл шалмаған күпшек санды күренді
Тілесө достан аяма.
Тілекті бірге тілескен
Атаның ұлы азаматтан

Малынды сен аяма,
Тайғақ кешу тар жерде
Достың болар әр жерде.
Әуел достылар табылмаса да
Тар жерде көңілді
Хаққа тапсыралық әр жерде.
Мен бір ғаламнан озған алааяқпын,
Қарғи алмай қалдым тар жерде.
Жоғары қарап оқ атпа,
Жақын түсер қасыңа;
Дұспандарға сыр айтпа,
Күндердің күні болған
Айғақ болар әуел өз басыңа.
Жағаға жақын кім қонса,
Жайылып сулар алмас па?
Жаманға ісің көп түссе,
Жазымға басың қалмас па?
Жат туғанды өз еткен,
Сіздей патсаның өмірі ұзақ болмас па?
Жағалай біткен теректің
Жайқалмағы желдендүр,
Түбіне біткен балаусағы белден дүр,
Хан ұлының кешікпегі елдендүр,

Кешу кешпек сайдандүр,
Батыр болмақ сондандүр,
Бір Алланың өзі біледі
Тағдырымыз қайдандүр?..
Қоғалы көлдер қом сулар,
Кімдерге қоныс болмаған?
Жазудағы жамандар
Кімдерге жолдас болмаған?
Жағы түкті хаюандар
Иесін қайда жаяу салмаған?
Жақтарына жалаң жахұт бүркенген,
Олар да алғанынан айырылып,
Артында талайы жылап қалған.
Ойлап тұрсақ бұл дүние
Кімдерден қапыл қалмаған?
Ақбалтырың түрініп
Балуандығың сынамай,
Балуанмын деп күреспе;
Батырлығың сынамай
Арқадағы дұспаныңмен тіреспе:

Таң боларсың ғаламға
Сөз боларсың күлкіге.
Алыстағы дұспаннан бір сақтан,
Ел ішіндегі құрбы-құрдастан мың
сақтан,
Ақылсыз достан ақылды дұспан бұ да
артық.

ӘБІЛХАЙЫР МЕН ҚАНАЛЫ ТУРАСЫНДА

Азырақ кеңес жазайын,
Ғизаттан шахзадамды
Баян етіп сөйлейін
Әбілхайыр бабамды.
Қара ұлына хан болған
Ақылы артық данамды.
Пақыр менен міскінге
Ойлап өткен қоғамды.
Шамамен барлап қараған
Болашақ үшбу заманды.
Әбілхайыр хан болып
Үш ананы билеген,
Жәбір-жапа көрсетіп
Бұқараға тимеген.
Қара қазақ баласын
Ізгілікке сүйреген.
Ойда орыс, қырда қазақ
Дұспан болғанда
Ақыл етіп бүйдеген.
Кетуге қазақ ойлаған
Ауған, Тәжік, Бұхарға.
Насихат еткен ханымыз
Жібермей жұртын тұтарға.
Күңіренген алашым,
Қонысынан айырылып,
Дәулетіңнен жұқарма.
Ақпатсаға бағынып
Бетінді төсе жұпарға.
Тырнақтап жиған малыңды
Қасықтап судай қотарма!
Мұнан соң хан Патшаға¹
Қазақ үшін аттанған
Ақпатшаға барған соң
Үш ананы биле деп

¹ Хрестоматияда патсаға деп берілген — Ред.

Қолына жарлық хат алған.
Дін, су, жерін алған соң,
Қара қазақ ата тілін,
Қонысын алып хан сайлап,
Бұ жерге халық тоқтаған.
Газетте бар осы сөз
Ақсақалдар біледі,
Кәрікүлак жатқа алған.
Алашқа орын таптырған
Әбілқайыр хан екен,
Бөкенбай, Есет, Жәнібек
Сол кеңесте бар екен.
Ханым әділ, би түзік
Шалқымай жанған шам екен.
Ханнан туған төрт бала
Нұралы үлкен аға екен,
Бұған жалғас сұрасаң
Ералы мен Айшуақ,
Кенжесі Әділ бала екен.
Айшуақтан Жантөре
Ақылы асқан дана екен.
Жантөре сұлтан асыл зат
Байтақ халық меңгерді,
Азды көпке теңгерді.
Қарсыласқан дұшпанның,
Бәріне салды шеңгелді.
Қаратаймен қас болып,
Қазасы жаудан кез келді.
Кенес қылып айтамын,
Ақсақалдар көргенді,
Сонан туған Арыстан
Әр адамдар біледі,
Шаһит болып өлген-ді.
Сол Арыстаннан Қаналы
Дүниеге келген соң,
Алаштан озды амалы;
Аламын деген дұшпанға
Еш ауған жоқ табаны.
Атасы шаһит болғанда,
Толықпай қалды жас бала.
Қалып еді шамалы,
Тәңірі бақыт берген соң,
Болып ондай заманы.
Іздеп халық таба алмас

Жиһанда ондай дананы.
Жауһардың қымбат болмағы
Асыл дурра тасынан,
Бакыт берген адамды
Тәңірі ондар жасынан.
Нашар туған жамандар
Барып олжа ала алмас
Дұшпан түгіл досынан.
Қаналы атқа мінген соң
Кеткен жоқ жолдас қасынан.
Помошникке сайлады
Дәрежесі артық хандарды;
Кем болмады аслан,
Қатарына келген соң,
Мәмбет оны күндеді,
Күншіліктің мәнісі,
Өзінен артық тіледі
Ізінен жеткен сұңқардың
Қасиетін білмеді;
Ала көзін салса да
Дұшпандығы жүрмеді;
Женемін деген дұспандар
Қайта өзі керледі.
Қаналы атқа мінген соң
Күншілік еткен көп болған,
Кемшілігі жоқ болған;
Абыз-Шолақ үстінен
Түрлі өсек жүргізіп
Жіберген түрлі зары
Қаншаға келіп тап болған.
Сонан соң мұнан шошынып
Хиуаға барған соң
Өсектің арты бақ болған.
Қалай жүрсе қыбыла,
Мінгені алтын тақ болған.
Бакыты асқан ерлерге
Бір тәңірі жақ болған.
Мұнан Қанаш¹ барған соң
Қайта халқын басқарған.
Белгілі достар бойсұнып
Дұспандары жасқанған.
Кешегі Ожырайда Қаратау
Ылғи сандақ бас болған.

¹ Қанаш — Қаналы — *Ы. А.*

Ақылымен жұртты оралтып,
Бес қалаға бас болған,
Әзберген, Есет, Жәнібек
Тамам ерлер қуатты
Қайратына мас болған.
Бұрынғылар жау болып
Ежелден-ақ қас болған.
Хиуаны шабам деп
Аттанған әскер орыстан.
Бұйрық қылған ақпатса
Қаналыны атуға
Бұзық деген дабыстан,
Бұйрықтың келген хабары
Құлаққа тиді алыстан.
Қайратты биді ерітіп
Жолдас алды ер Қанаш
Бірге жүрген таныстан
Әскердің шығуға алдынан,
Өлгенін сұлтан хош көрді
Қорықты деген намыстан.
Жердің жүзін шаң қылып
Қырдан әскер құлады,
Асылзат берен Қаналы
Тәуекел хаққа қылады
Алдынан шығып орыстың
Қаналы мен деп тұрады.
Әскердің басы Веревкин
Асылдан елі заты
Ғафу қылды күнәсін.
Ер Қанаштың қайраты
Сол сапарда ұнады.
Ер көңілді сабырлық.
Алланың салғаны бәрі деп,
Қайғысын жанға білдірмес.
Жақсылардың сарайда
Хәкім шырай берген соң
Қаза жетпей жанына
Енді өлмесін біледі.
Басшы қылып ер Қанацты
Хиуаның шәһәріне
Басын қосып жүреді.
Ойда орыс, қырда сарт,
Құрметке Қанаш кіреді.
Хиуаның ханынан

Түрлі мақтау зат алған:
Ала байрақ, ақ пышақ
Ақша-ат деген ат алған.
Қара болсын, хан болсын,
Айласы асты қатардан,
Теке, сарық жұртына
Неше қайта қол бастап
Мақтаулы келді сапардан.
Қанша қауіпте жүрсе де,
Сақтаған құдай қатерден.
Ақша-ат деген арғымақ
Алып келді бұл жаққа,
Тұқымын шашты қазаққа.
Қызғаныш қылмай әр жерде,
Халық үшін қалды ғазапқа,
Сақиларды махшарда
Жандырмас деген дозаққа.
Сақи болған жан еді,
Дүнненің мүлкіне
Еш қызғаныш етпеген;
Ордасына еңкейіп
Келген қонақ кетпеген.
Азғанаға айналмай,
Дәурен сүрген көппенен.
Жүз мың теңке олжа етсе де,
Бір жылғы расхотқа жетпеген.
Қызыл түрікпен жұртынан
Қазынаны жинаған.
Ылғи жібек сепбенен
Баршасын жұртқа таратып
Адамы жоқ төкпеген.
Опасы жоқ дүние-ай,
Өзі тірі жүргенде,
Қайратын адам сөкпеген;
Тура ажал келгенде,
Нөкерін құрдай тізілтіп
Шыңғыста өткен бекпенен.
Жақсы атанып дүниеге
Тар жерде тапты хайланы,
Достарына өлген айдаһарды.
Бу жиһанның ғамалын
Қаза қылмай ойлады.
Білімін күндеп хакімдер
Мамбет асыл болса да

Қызғаныш етіп халыққа,
Еш тимеді қайраны.
Макем сұлтан күнінде
Дәрежесі артық төре еді.
Өз баласы болса да,
Кеңшілігі кем еді.
Пайда етуге ойласа,
Хайласы оның көп еді.
Қаналы ондай болғанда,
Алшақ туған ер еді.
Қадам басып іс қылса,
Жұрт пайдасы дер еді.
Жомарттығы асылдын
Атымтаймен тең еді.
Алшайып атқа мінген соң,
Жауға барса — жау сынды,
Дауға барса — дау тынды.
Оқымай біліп үйренді,
Жеті түрлі бар тілді.
Қаналы деген есімнен,
Есіткен дұспан тартылды.
Талап қылған жерінен,
Кеткен жоқ ары жартулы.
Дүниеден көшкен соң,
Тәңірі білсін артыңды.
Қанаш тірі жүргенде,
Қасарған жерден қан алдың,
Егескен жерден ар алдың.
Дұспаныңды бүктіріп,
Атаңның кегін және алдың.
Қоңырлы қойдай күңіrentіп,
Қасыңа әскер қол алдың.
Кең дүниені шарық етіп,
Қиын жерден жол алдың.
Сейілхан атты түрікпенді
Текеліден өткізіп,
Бойсұндырып оны алдың.
Нагретке патсадан
Оқалы қамқа тон алдың.
Ақылдың танып тереңін,
Қайраттың тауып беренін,
Қайда жүрсең кек алдың.
Сипатың ханға лайық,
Артықша сүйек қалыбың.

Түбі білмес деген бар
Жанған шамның жарығын.
Ажал оғы тисе де,
Артық еді сабырын.
Бұ да хақтың бергені,
Атамекен коныста
Қалды сүйек қабырын.
Хақтан пәрмен келген соң,
Артына тастап жөнелді,
Тәңірі қосқан ханымын.
Хош айтысып келмеске,
Тастап кеттің ұлыңды.
Тар құрсақта жатысқан,
Ана сүтін татысқан,
Бірге туған інінді.
Малды сатып хаж бармай,
Құдай үшін қозғалмай,
Қаны кеттің жұмсамай,
Көкірегіңдегі білімді.
Жарық қылсын жасаған,
Ақыреттік күніңді.
Хандық қылдың, асылым,
Айтқаның жұртқа ем болып.
Қара басың күн көрді,
Хандарменен тең болып.
Аксүйектің әр жерде,
Арын алдың ер болып.
Ай, опасыз дүние-ай,
Ғапыл кеттің ақырында,
Жалғаншыға кем болып.
Лашын, сұңқар, тұйғынға,
Қаз бен мамыр алдырдың.
Жүйрік ат пен қыранқұс,
Адамның тілін білдірдің.
Шафағатыңды аямай,
Бұлағындай көлдердің.
Ақыр көштің мақшарға,
Опасы жоқ болған соң,
Дүние деген құрғырын.
Бұ опасы жоқ дүниеде
Білімінді оздырдың.
Асыл жібек бұйымды
Жіп орнына тоздырдың.
Тілінді алмас тентекті

Хүкім етіп жаздырдың.
Скі қалам тең жазып,
Күмістен мәрді қаздырдың.
Пақыр менен міскінге
Қайыр беріп мәз қылдың.
Ай, опасыз дүние, заманда
Лайық асыл затым саз қылдың.
Өлім алмай қойған жоқ,
Не қайратты беренді,
Қара жер жұтпай қойған жоқ,
Асылында түпсіз терең-ді.
Тіріліктің шағында,
Алданың берген бағында,
Қара жерден жүргіздің
Қапысы жоқ кемеңді.
Алдадан пәрмен болған соң,
Бата оқыды алашың
Жерге көміп дененді.
Аксүйектің ұлында
Алаштай жүрді хандығың.
Төрт түлік мал, дәулет жинап,
Жиһанның еттің сәндігін.
Жасқанбай жүріп жау алып,
Мағлұм болды ерлігің.
Күндердің бір күні болғанда,
Арманда кеттің, асылым!
Дәулеттің көріп жарлығың,
Дүниені түбінде ақырлаған
Адам жоқ үшбу жүрген адамның,
Олар да өлді барлығы.
Қылмақ керек тірлікте,
Әркімдер де ойланып
Ақиреттің жабдығың.
Заманадан жақсылар
Көшіп жатыр біріндеп.
Қаһарынан Алданың
Бек қорқамыз дірілдеп.
Құдай тапса қай пенде,
Соны айтамыз білім деп.
Ғафу рақыман — құдайым,
Біздей ғарып пендеңе,
Рақым етсең нұрыңа,
Көп рухына асылдың,
Ізгі дұға оқыдық.

Айта берсем, түрің көп,
Кешірегөр, жасаған,
Жаңлыс айтқан тілім көп.
Құдайтағала кең етсін,
Мұсылманның заманын.
Аудармасын құдырет,
Исламның табанын.
Рухын тілеп сөз айттым,
Қаналысындай ағамнын.

ШЕКТІБАЙДЫҢ ҚАРАҒҮЛ ДЕГЕНДІ МАҚТАУЫ

Қасыт етіп қағаз жаздым Қарағұлға,
Қолыма қалам алдым сізге бола.
Тарлығын бұл дүниенің көрмейінше,
Асаудай адам едің өскен бұла.
Дахида сахилығың Қобда, Електей,
Басқа адам сан мақтансын құры жолға.
Бір орын келе жатқан Достамбайдан,
Мақтасақ сөзге сиясын түрлі жайдан.
Дабылың сақилықпен шықты халыққа,
Басқа ешбір тамғың жоқ бір

құдайдан.

Халық сұрап хәкім болған ханның ұлы,
Бас қосты асық болып әлдеқайдан.

Қареке-ау, халықтан озды мырзалығың,
Ауылың айт пенен той, ұлы жиын.
Елу қой, отыз қара, екі пұт шай,
Бір жылға соғымың емес шығын.
Дұспанмен ерегесіп байлық айтсақ,
Көлденең қарсы тұрдың болып тығын.

Адам жоқ дүниені сіздей жиған,
Нық тұтып кісі ақысынан аузын тиған.
Тік тұрып тәрбие етіп жібересің,
Үйіне бір құдайы келсе мейман.
Бересің зекет-бітір қылмай қаза,
Дүниеде ғаламаты бу-дүр иман.

Хан ұлы асық болып басын қосты,
Тең көрді мырзалығың дұспан досты.
Келгенде сахилығың киесі бар,
Басқаның мырзалығы бәрі босты.
Хабарды сізден алады қатар халық,
Үйіңнен үзілмейді казак пошты.

Бар екен екі сұлу жамағаты,

Әйелдің шын перизат асыл заты.
Шықпайды бір-бірінің дегенінен,
Келіскен бәрекелде махаббаты.
Үйіне бір құдайы келсе мейман,
Жөнелтер тәрбие етіп іждихаты.
Бар шығар малы қатар бірталай бай,
Сөйтсе де, сахилыққа келмейді тай.
Көзі бар тап мысалы дариядай,
Ағады су орнына ет пенен шай.
Жаз болса судай ағады қымыз, қатық,
Қоясың екі-үш жігіт жалаңдатып.
Келсе де неше кісі кетпе дейсің,
Қонса да ықтияры қанша жатып.
Берсең де кісі құнын алуың жоқ,
Кеткені ол адамға судай батып.
Бәрі де емес хылап еткен ісің,
Көп сөйлеп неғылайын жоқты шатып.
Сұлуды кіші жүзден алдың тандап,
Қонаққа екі-үш жігіт қойдың жалдап.
Алаңдап кірген кісі шыға алмайды,
Ұжмақтың бар мысалы үйінде тап.
Қызықты дүниеде көрдің, Қақау,
Ісің жоқ өкінетін, дейтіндей қап;
Көп мақтап енді сізді неғылайын,
Тақ туған бір адамсыз қайратың шап.
Бұл сөздің бәрі де рас, емес жалған,
Іс еттің талай ғажап көңіліңе алған,
Мұқтаждың ісі бітпей кеткен емес,
Алдыңа Кәкелеп арнап барған.
Неңдей іс жақсы-жаман көрдің Қақау,
Қызық жоқ дүниеде сізден қалған.
Ал, Қақа ахиреттің талабын ет,
Пайда жоқ дүниеде жиған малдан.
Көп емес бұл жазғаным аз ғана сөз,
Қояйын осыменен етіп тамам.

МАҚАЛДАР

Ұят кімде болса, иман сонда болады. Ұят — иман белгісі. Ұяттыда иман бар.
Мал байдікі, жаң құдайдікі.
Ажалдан ақша беріп құтылмас.
Тәңірінің күні тарыдан да көп.
Жалғыздың жары — құдай.
Өзі екі етем десе, тәңірі бір етер.
Үмітсіз — сайтан.
Мен-меннің тобасы қабыл болмас.
Жүйрік атқа мінген құдайды ұмытар.
Сақтағанды құдай сақтар.
Тамақ тамұққа түсірер.
Кісіден сұрағанның көзі шығар, құдайдан сұрағанның бүйірі шығар.
Баталы құл арымас, батасыз құл жарымас.
Білім тұрған жерде, иман тұрады.
Құдай бермегенді молда бермес.
Халықтан ұял, құдайдан қорық.
Таңдағы тамақ тәңіріден.
Аққа құдай жақ. Ісің ақ болса, тәңірің жақ болар.
Құдайдан сұрасаң, кешірет; кісіден сұрасаң, екі көзінді өшірет.
Қорық құдайдан, қайт райдан.
Киімі жаманды ит қабады, пейілі жаманды тәңірім табады.
Алтын алма, бата ал, бата алтын емес пе?
Талапты ерге нұр жауар.
Патшаның қолтығы кең, құрығы ұзын.
Кеңесті хан азбайды, кең киім тозбайды. Немесе:
Кең киім тозбас, кеңескен ел азбас.
Өз елін танымаған, елге би болмас.
Қайырымсыз болса ханнан без, өткелсіз болса судан без,
асусыз болса таудан без, пайдасыз болса байдан без,
панасыз болса сайдан без.
Бастаушы болса, қостаушы болар.
Бас бергенге ас бер.
Әкіммен қарсы болсаң, күнің жаман; молдамен қарсы болсаң, дінің жаман.
Соқырдан қарауыл қойсаң, еліңді жауға алдырар; на-
даннан би қойдырсаң, еліңді дауға қалдырар.
Халық — кеуде, патша — бас.

Атасыздан би қойсаң, дәме етпестен дәме етер.
Жұрт жаманға қалды, жүк тайлаққа қалды.
Ел ағасыз болмас, тон жағасыз болмас.
Дауды шешен бітірмейді, шебер бітіреді.
Бассыз елде берекет болмас.
Кісі мен кісінің арасы жер мен көктей.
Асыққан ісі зиянға келер.
Кемшілік көрмей, маңдайына тимес.
Қорыққанға қос көрінер.
Ақ айланар, қара байланар.
Тауды, тасты жел бұзар, ерді сөз бұзар.
Ашылғанның айыбы жоқ, өзі біліп жапқан соң.
Екі кісі қағысса, бір кісілік орын болар.
Қанды қанмен жумайды.
Айқай көкірек, не демейді сұм жүрек!
Өзім тоямын, көзім тоймайды.
Басқа келген бәледен, бастан құлақ садақа
Тамақ тоқ, көйлек көк, уайым жоқ.
Біреуді қор тұтсаң, қор боларсың; біреуді зор тұтсаң,
зор боларсың.
Адам бір сөйлескенде жылан, екінші сөйлескенде құлан,
үшінші сөйлескенде адам.

Екі кісі сөз айтса, біреуін де есітпессің.

Берсең — аларсың, ексең — оарсың.
Сасқанда ернің табылмас.
Таспен ұрғанды, аспен ұр.
Мысқылдың түбі — мүшкіл.
Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді.
Ертеңгі асты тастама, кешкі асқа қарама.
Аузы жаман елді былғар, аяғы жаман көлді былғар.
Жастық — мастық.
Өзің не етсең, алдыңа сол келер.
Өзінің кетпендей мінін көрмей, біреудің инедей мінін
көреді.
Ер — бас, қатын — мойын.
Шешесін көріп — қызын ал, қарысын көріп — бөзін ал.
Қатының жаман болса, ата алмассың, алып базарға
сата алмассың.
Үйінде екі қатының болса, ойран болар, екі сиырың
болса, айран болар
Баланы жастан, қатынды бастан.
Ерлер көп болса — отын жоқ, қатындар көп болса — су
жоқ.

Көшермен болса — жұрт жаман, тастайтын болса — қатын жаман.

Жаман шокпар жинар, тентек қатын жинар.

Жақсы қатын — үй дәулеті, жақсы шапан — той дәулеті.

Екі қатын алғанның — дауы үйінде, жаман қатын алғанның — жауы үйінде.

Алты ұл тапқан әйелді ханым десең болмас па, аға деген жігітті жаным десең болмас па.

Жан жолдасың — жарың.

Жақсы қатын — ырыс, жаман қатын — ұрыс.

Отырған қыз орнын табар.

Ұятсыз қатын тұзсыз ас секілді.

Сұлу сұлу емес, сүйген сұлу.

А, құдайым, бала бер, бала берсең, сана бер, санасыз бала бергенше, артынан бірін-бірін ала бер. Е, құдайым, бала бер, бала берсең дана бер; дана бермесең, ептеп-септеп ала бер. Берсең адал бер, бермесең ала бер.

Балалы үй — базар, баласыз үй — мазар.

Ата тілін алмаған — аман болып көп жүрмес.

Атаңа не келтірсең, алдыңа сол келер. Атаңа не қылсаң, өзіңе де сол қылар.

Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер.

Бала — баланың ісі шала.

Жақсы бала әкесінің есіктегі басын төрге сүйрейді, жаман бала әкесінің тердегі басын есікке сүйрейді. Атадан жақсы ұл туса, есіктегі басын төрге сүйрер, атадан жаман ұл туса, төрдегі басын есікке сүйрер.

Ата-анаңды сыйласаң, көп жасарсың, сыйламасаң, жан қинарсың.

Өз ағасын ағаламаған, кісі ағасын жағаламайды.

Ағаны көріп іні өсер, апаны көріп сіңлі өсер.

Жетесі жаман жас бала тоқсандағы шалмен тең.

Атадан жақсы ұл туса, қар үстінде от жанар; атадан жаман ұл туса, ат үстінен ит қабар.

Адам болар баланың кісімен ісі бар, адам болмас баланың кісімен несі бар.

Ағасы бардың жағасы бар.

Ағайынның азары болса да, безері болмас.

Арғымақты жамандап, кәне тұлпар тапқаның, ағайынды жамандап кәне туған тапқаның.

Оқығанның — көңілі жарық, оқымағанның — беті көн шарық.

Құдай, маған түйедей бой бергенше, түймедей ой бер.

Білмеген мың бәлеге тұтылар,

Білген мың бәледен құтылар.

Бұрынғының айтқаны бұрыс кетпес.

Өнерлі өлмес, өнерсіз күн көрмес.

Малдан жарлы қалсаң — қал, ақылдан жарлы қалма.

Алған сабағың біреу болсын, тақырауы мың болсын.

Есердің ақылы түстен кейін.

Өнерді үйрен де, жирен.

Өнерлі өрге жүзер.

Өнер алды — қызыл тіл.

Бір жас үлкеннен ақыл сұра.

Көп жастың ішінде бір кәрі болса, даң болар, көп кәрінің ішінде бір жас болса, дана болар.

Ойлай берсең, ой да көп, сана да көп, ойнай берсең, ой да жоқ, сана да жоқ.

Оқу инемен құдық қазғандай.

Ашу — кәпір, ақыл — дос, ақылыңа ақыл қос.

Білмегенді білдір, қолыңа алтын жүзік ілдір.

Білмегенге үйрет, жерге соқаны салып сүйрет.

Ақымақты үйрету — өлгенді тірілту.

Барша өнерді үйрен.

Жігіт кісіге жетпіс өнер де аз.

Оқу түбі — тоқу.

Өнер алды — қызыл тіл, бірден соңғы — мергеншіл.

Тілі тәтті, көңілі қатты.

Адамға тілінен, сиырға мүйізінен.

Жақсы сөз — жарым ырыс.

Жақсы сөз — жан сүйіндірер, жаман сөз — жан күйдірер.

Сөздің көркі — мақал, иектің көркі — сақал.

Батырдың сөзі мың теңгелік.

Көре-көре көсем болар, сөйлей-сөйлей шешен болар.

Тыймаған ауызда бәле бар.

Сөз білмесең үндеме, көптің ішінде отырарсың.

Тіл қылыштан өткір.

Еңбек етсең, өміріңше емерсің.

Бейнетсіз рақат жоқ.

Жалқау тек жатар, оның ырысы қашар.

Ісі жоқтың — асы жоқ.

Бекерден тәңірім безер.

Қызмет ет те, міндет ет, қызмет ердің ақысы, еңбек етсең, ішерсің.

Жақсы іске келеді, жаман асқа келеді.
Еңбектің түбі — рақат.
Жігіттің ерінгені — көрімнің көрінгені.
Жақсылық қылсаң, бүтін қыл.
Күн ортақ, ай ортақ, жақсы ортақ.
Кімді қорласаң, содан зар тартарсың.
Жақсының айтқан ақылы алуа, қант, балмен тең.
Өзі жемес — кісіге бермес.
Жаман ат қамшыласаң да өрге шаппас, жақсының жаман адам бабын таппас.
Көшкен жұрттың қадірі қонғанда өтер, ер жігіттің қадірі өлгенде өтер.
Жақсыдан тиер шарапат, жаманнан тиер кесепат.
Жақсы кісі текшіл, жаман кісі кекшіл.
Жаман адамды жасауыл қылсаң, үстіңе жау келтірер.
Жақсыға ерсең, жетерсің мұратқа, жаманға ерсең, қаларсың ұятқа.
Жақсының жақсылығын айт, нұры тассын, жаманның жамандығын айт, құты қашсын.
Жақсының қадірі өлгенде білінер, аттың қадірі мінгенде білінер.
Растық жауған қардан, сауған сүттен ақ, судан таза.
Ісің ақ болса, құдайың жақ болар.
Алдау — зұлымдық, алдану — ақымақтық.
Барына разы бол, жоғына сабыр ет. Не м е с е: Барында шүкір ет, жоғында сабыр ет.
Бермегенге қақсама, бергенді тастама.
Жақсы ат малдан артық.
Жері байдың, елі бай.
Жоқтық ұят емес, байлық мұрат емес.
Жарлы байдың мал басар азығы, бала атаның қазығы.
Тастаған шоқпар сорлының маңдайына тиер.
Қатты жерге қақ тұрар, қайратты ерге мал тұрар.
Күлме досыңа, келер басыңа.
Жақсыға жаттық жоқ, жаманға жақындық жоқ.
Андысқан ауыл болмас, ит балалап сауын болмас.
Жаңадан дос тапсаң да, ескі досыңды ұмытпа.
Татулық — байлық.
Қылыш жарасы бітер, тіл жарасы бітпес.
Сақтанған саламатқа жеткен.
Ауру жазылып қалады, әдет қалмайды.
Ден саулық — зор байлық.
Әуелгі байлық — ден саулық, екінші байлық — ақ жаулық.

ЖҰМБАҚТАР

Ақ қойым тұрып кетті, қара қойым жатып қалды.
(Қар мен жазғытұры)

Әне барады өзі, көрінбейді ізі.
(Жел)

Шешесі мәсісін кигенше, қызы Мәскеуге барып қалды.
(Түгін)

Жалт-жұлт етеді, жалмай жұтады.
Бір жансыз бір жансыздың жанын алар.
(От)

Жұмбағым жұтылды, ойға қарай құтылды.
(Құйын)

Екі тері, екеуі де тең тері.
(Аспан, жер)

Қереге басында — ақ жаулық.
(Күн сәулесі)

Үй үстінде — уақ тас
(Жұлдыздар)

Көп бауырсақ ішінде бір қалаш.
(Жұлдыздар мен ай)

Төлебайдың баласы төбелесіп келеді; Егізбайдың
өгей ұлы ерегесіп келеді; екеуі — қарауыл қарайды,
біреуі — шөпшек тереді.

Екі тың-тың, екі жылтың; төрт тап-тап, қалар
сақтап, бір былғауыш.
(Түйе)

Жамаулары болса да, тек білінбейді.
(Шұбар ат)

Үлгісіз піштім, жіпсіз тіктім.
(Ала мал)

Екі үйге бір көсеу.

(Сибирдың тілі)

Қараша үйге қар жатпас,
Ел жатса да — енекем жатпас. (Немесе: Ел жатса да,
екі батыр жатпайды).

(Сибирдың мүйізі)

Мұрты бар екен де, сақалы жоқ; тоны бар киерге,
шапаны жоқ; пайдасы үй ішінен табылған соң, далаға
кіріп шығар сапары жоқ.

(Мысық)

Жер астында жездем аты кісінейді.

(Тышқан)

Ол надыр (сирек) құм жануары, көзі өткір, көңілі
тар; басқа ұрсаң, ойламайды намыс-ар. Қара түгіл
ханда бар. Қытайда бар, Қырымда бар, Түркістан,
Румда бар, Хорасан, Бұқарада бар.

(Ит)

Алдында біреу кетті түйе айдаған; есек мініп,
қасқыр мен ешкіні жетелеген.

(Қоян)

Басы бар да, шашы жоқ, көзі бар да, қасы жоқ,
жүретұғын аяғы жоқ. Суыққа тоңбайды, ыссыға күй-
мейді.

Бір нәрсе дүниеде қанаты бар ұшпас биік, сонда-
дағы жүрмейді екен аяғы жерге тиіп, арасын жер мен
көктің өрт алса да, кетпейді ешбір жері отқа күйіп.

(Балық)

Жол үстінде — июлі қайыс.

(Жылан)

Ат басты, арқар мүйізді, бөрі кеуделі, бөкен санды;
құс қанатты, құмырсқа ізді, бота тірсекті.

(Шегіртке)

Құлдыр-құлдыр жырғалым, қартайғанша тозбайды.

(Кұлақ)

Қатар-қатар тас қойдым, жирен атты бос қойдым.

(Тіс пен тіл)

«Ти» десем — тимейді, «тима» десем — тиеді.

(Ерін)

Арбадан ақ күшігім қарғып түсті.

(Түкірік)

Мың қойымды бір шыбықпен айдадым.

(Ұстара)

Бір тауға әрі қайын, әрі тал өседі.

(Бастың шашы мен сақалы).

Айдың көлде алтын тас, ау салса да — алынбас.

(Тіс)

Ерте тұрдым — екі айыр жолға түстім.

(Шалбар)

Дүниеде бір айдаһар білесің бе? Жаны жоқ қимыл-дайтын денесінде; ішінде бақша-бақша сүйегі бар, жарқылдар жалғыз көзі төбесінде. Тұрады адам келсе аузын ашып, кетпейді келген адам онан қашып, барады ақырын-ақырын қадам басып.

Н е м е с е.

Отыз омыртқа, қырық қабырға, барын бастаған ауыз омыртқа.

(Киіз үй)

Әкесі ұлын көтереді, ұлы бөрігін көтереді.

(Үй керегесі, уық, шаңырақ)

Дүниеде бір нәрсе бар: өзі жансыз, оны жоқ ұрмайтын адамзат.

(Есік)

Екі басы жұмырықтай, ортасы — қылдырықтай.

(Тұтқа)

Жетпіс кемпір жер тістеп тұр.

(Кереге)

Үй айнала қан шаштым.

(Үйге ұстаған ши)

Шым-шытыр, шидей қотыр.

(Керегенің көзі)

Қызыл сиырымның жоны жалпақ.

(Үйдің есігі)

Үй артында төрт шыбық, төртеуі де көк шыбық.

(Түндіктің төрт бауы)

Қара сиырым қарап тұр, қызыл сиырым жалап тұр.

(Қазан мен от)

Қара қойым суға кетті, құйрығы шұбалаң етті.

(Шөміш)

Көзіме көрінеді сары болып, ішінде от пен су жары болып; төрт аяғы — түйенің табанындай, екі құлағы — шошқаның қабанындай.

(Самаурын)

Тұтқасы бар ұстайтын, алақандай жерге қыстайтын; сағат болмай көшеді, тиіп кетсең ұшады.

(Шыны аяқ)

Алты аяғы бар, талдан таяғы бар, арқасында құйрығы бар, алладан бұйрығы бар.

(Безбен)

Бір нәрсе өзі нәзік, керек еді, қолынан жерде жатса не келеді? Дарияға ағып жатқан салса тастап, сонымен дәрежеге тең келеді.

(Түз)

Құдайдың құдіреті көп тұрар: бір кесенің ішінде екі түрлі сүт тұрар.

Бір ақ үй бар: кірейін десең, есігі жоқ.

(Жұмыртқа)

Бір тышқанда екі құйрық.

(Қайшы)

Бір нәрсе үш аяқты ұзын тұмсық, алтынның басын жейді күнде қыршып.

(Шам қайшы)

Тап табанақ-табанақ, табаны жылырақ құялақ, көлеңкесі күмістен, күліп тұрған коян-ақ.

(Айна)

Өмір-өмір өмірден, жаққан отын көмірден, зымыран деген бір құс бар, жұмыртқасы темірден.

(Мылтық)

Елу аяқты, екі қолды, салады елу аяқпен жалғыз жолды

(Ара)

Жүгіре-жүгіре күшігім буаз болды.

(Ұршық)

Бір жансыз мойнында бар екі құлақ, ойнайды дәл үстінде он-шақты лақ; Белінде сегіз белбеу, қолында екі арқан, ұстап алып тұрады патша болып ойламай-ақ. Бар екен маңдайында жалғыз көзі, болады тоқсан түрлі айтқан сөзі... Үстіне ашамайын ерттеп қойса, болады күнде жиын мұның өзі!..

(Домбыра)

Жапанда бір айдаһар бүгіп жатқан, оятқан өз жанына қаза тапқан, нәрсеге неше түрлі өзі де тажал, аяғы сондай мықты жерге батқан.

(Қақпан)

Тұла бой — тыста, екі қол — іште.

(Белбеу)

Жаны жоқ болса да, ақылды адамның ісін істейді.

(Кітап)

Кішкене ғана безер, дүниені кезер.

(Ақша)

Ә, керемет! Бір ит бар: үй бағады үрмейді, аяғы жоқ — жүрмейді; көмейін тықсаң сөйлейді; тілін адам

білмейді; рұқсатсыз сол иттен адам үйге кірмейді.

(Кілт)

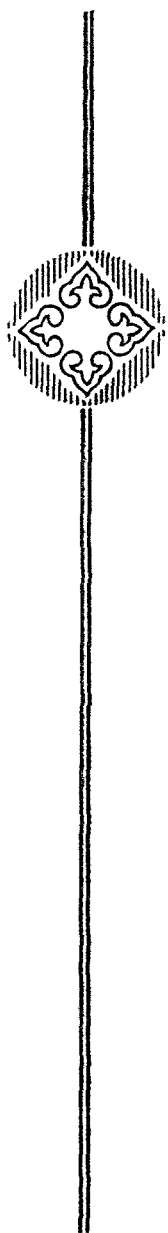
Ізі бар, адымы жоқ аяғының, тимейді ұшы жерге таяғының, хайуанға екі аяғын арта салып, келеді сөзін сөйлеп баяғының.

(Арба)

Бір нәрсе астын-үстін алты қақпақ, бұл пәнде ырыздығын онан таппақ, бұлт алып айналасы күркіресе, қар жауып арасынан толады аппақ.

(Диірмен)

ӨҢГІМЕЛЕР

- СӨЗ БАСЫ

Қазақ халқының сауатсыздығынан, қазақ тілінде басылған бір де кітаптың жоқтығынан оқу орындарының мұғалімдері қазақ балаларын оқытқанда амалсыздан қазақ тілінің орнына татар тілін пайдаланып жүр. Сондықтан, көзге көрінер ешқандай пайдасы болмаса да, шәкірттерге, амалсыздан, татар тілінен ешқандай кемшілігі жоқ ана тілін тастап, татар тілін үйренуге тура келеді. Екінші жағынан, татардың кітап тілі, бұл тілді татарлардан шыққан оқымыстылардың өздері де менсінбегендіктен, араб, парсы сөздеріне лық толған; сондықтан ол сауатсыз қазақтарға түсініксіз. Бұл тілде басылып шыққан кітаптардың бәрі де тек дін туралы жазылған кітаптар, сондықтан олар, осы жағынан алып қарағанда да дүниаяуы мақсаттарды көздейтін орыс-қазақ мектептерінде пайдалану үшін, мысалы, орыс тіліне аудартып, жаттықтыру үшін қолайсыз. Осылармен қабат, бір ескертетін нәрсе — қазақ халқы азбаған халық, оның талабы біреу салып берген тар шеңбердің қыспағына сия алмайды: оның ой-пікірі еркін; оның келешегі үшін оған тек сана-сезім жағынан жалпы білім мен пайдалы өнерді үйрену керек болып отыр. Ал осы айтылған мақсаттарға жету жолында, мен білсем, осы күнге дейін ешқандай жетекші құрал болған жоқ. Жалпы бастауыш оқу құралдары, хрестоматиялар сияқты кітаптар шын білім беретін, пайдалы мәліметтер беретін ғылыми, күрделі оқу құралдарына жол салып беретіндігін, ал мұндай, жалпы білім беретін кітаптардың Азия халықтарының ешбірінде жоқ екенін еске алып, біз мұндай жетекші оқу құралдарын жақын жердегі орыс тілінен іздеуге мәжбүр болдық, сондықтан,

бұл шығарғалы отырған кітабымыз көздеген мақсатына сәйкес болып, орыстың ғылыми және жалпы пайдалы кітаптарына тікелей жол салып беру үшін және сол орыс кітаптарына мағынасы жағынан да, әрпі жағынан да қайшы келмеуін көздеп, біз осы кітабымызды орыс әрпімен бастырғанды қолайлы деп таптық.

Жоғарыда айтылған қолайсыздықтарды оқу ведомствосының көптеген білімді қайраткерлері бұрын да көрсетіп келген болатын, сондықтан мен сол білімді адамдардың ақылын алып, екінші жағынан, өзім де осылай етуді қажет деп тауып, осы хрестоматияны құрастыруға кірістім. Бұл кітапты құрастырғанда мен, біріншіден, осы біздің ана тілімізде тұңғыш рет шыққалы отырған жалғыз кітаптың орыс-қазақ мектептерінде тәрбиеленіп жүрген қазақ балаларына оқу кітабы бола алу жағын, сонымен қабат, жалпы халықтың оқуына жарайтын кітап бола алу жағын көздедім; екіншіден, бұл кітапта келтірілген әңгімелердің қазақтар үшін ұнамды болуы жағын көздедім; сондықтан, бұл кітапқа енгізетін әңгімелерді тергенде көп қиыншылықтарға кездестім, әрбір мақаланы әр жағынан ойлап барып қосу керек болды.

Бұл хрестоматияны мен екі кітап етіп шығаруға ойладым. Бұл басылып отырған бірінші кітаптағы мақалалар мынадай төрт тарауға бөлінді:

1. Балалар өмірінен алынған әңгімелер, бұлар түрлі орыс хрестоматияларынан, көбінесе Паульсонның хрестоматиясынан алынды; мысалдар мен халық әдебиеті; балалардың туғандарына жазған хаттары.

2. Әртүрлі жастардағы адамдардың өмірінен алынған әңгімелер.

3. Ең жақсы қазақ ақындарының өлең-жырларынан үзінді.

4. Қазақтың мақал-мәтелдері.

Екінші кітапқа, қазақтың төл әңгіме, аңыздарынан басқа, табиғат тарихы мен жалпы тарих жөнінен, география, өндіріс техникасы жөнінен және кеңсе ісін жүргізу үлгілері жөнінен мақалалар қоспақшымыз.

Тұңғыш рет шыққалы отырған еңбек болғандықтан, бұл хрестоматияның кейбір кемшіліктері де болуы мүмкін; бірақ, сонда да болса, бұл кітап ізсіз қалмас, тұңғыш оқу кітабы ретінде, көздеген мақсатына жетер деген үмітпен өзімді жұбатып отырмын. Оның бер жағында, осы күні халқымыз өз тіліндегі ғылыми оқу

құралдарына аса сусап отырғанына, надан жатқан, бірақ әлі азғындық жолға түспеген, пайдалы нәрсенің бәріне жаны құмар халқымызға шамасының келгенінше қызмет ету біздің әрқайсымыздың да борышымыз скеніне, бәлкім, басқа да, менен білімдірек елдестеріміздің де санасы жетіп қалар.

Торғай қаласы, 1879 жыл

ИБРАҺИМ АЛТЫНСАРИН

ӨРМЕКШІ, ҚҰМЫРСҚА, ҚАРЛЫҒАШ

Атасы он жасар ұл баласымен далада келе жатып, баласынан сұрады:

— Анау өрмекшіні көремісің, не істеп жүр?

— Көремін, өрмек тоқып жүр.

— Анау құмырсқаны көремісің?

— Көремін, ауызында бір нанның уалшығы бар, жүгіріп кетіп барады.

— Жоғары қара, аспанда не көрінеді?

— Жоғарыда қарлығаш ұшып жүр, аузында кесе тістеген шөбі бар.

Сонда атасы айтты:

— Олай болса, шырағым, ол кішкентай жәндіктер саған әбірет.¹ Өрмекші маса, шыбынға тұзақ құрып жүр, ұстап алған соң, өзіне азық етуге. Құмырсқа бала-шағаларына тамақ аулап, бір нанның уалшығын тапқан соң өзі жемей, аузына тістеп, қуанғаннан үйіне жүгіріп қайтып барады. Қарлығаш балапандарына ұя істеуге шөп жиып жүр. Жұмыссыз жүрген бір жан жоқ. Сені де құдайтағала босқа жүруге жаратпаған, жұмыс жұмыстауға әдеттенуге керек,— деді.

СӘТЕМІР ХАН

Сәтемір жеті жасар күнінде атасынан жетім қалыпты. Күндерде бір күн Сәтемір далада ойнап жүріп, бір ескі тамның түбінде шаршаған соң сүйеніп, жан-жағына қарап жатса, бір аяғы ақсақ құмырсқа тамның төбесіне қарай өрмелеп барады да, орта шеніне барғанда құлап түседі; тұра салып тағы да өрмелейді, манағыдан

¹ Әбірет — өнеге, үлгі. — Ред.

гөрі жоғарырақ барғанда тағы құлап түседі. Үшінші рет құмырсқа және тырмысады; ақыр бар күшін салып, қисая-мисая барып, тамның төбесіне шығып кетеді. Мұны көріп Сәтемір ойға қалды: құдайтағаланың жаратқан жан-жануарының ең кішкентайы осы құмырсқа-екеш құмырсқа да тынбай жұмыс жұмыстап жүр; өзі ақсақ, бір тырмысып, екі тырмысып, жығылып, сонда да қоймай, ақырында мұратына жетті; тамның басына шықты; мұны көріп отырған менің де талап іздемей, жұмыссыз ойнап жүргенім ақылсыздық екен, деп ойынын тастап, қалаға барды.

Қалада бір зор білімді, оқымысты молда¹ бар екен, соған үй сыпыруға жалданып, ақысына оқу оқыпты-мыс.

Ақырында сол Сәтемір асқан данышпан, айдай әлемге патша болған.

ТАЛАПТЫҢ ПАЙДАСЫ

Петр Великий деген осы күнгі ақ патшамыздың бабасы бір күн шіркеуде тұрғанда, көп адамның артқы жағында үніліп патшаға қарап, бөркімен қалқалап қана бір нәрсені сызып тұрған балаға көзі түседі. Мұнымен бөтен кісінің ісі жоқ, жалғыз-ақ ақылы кемел патша сол бала екеш балаға да көзін салып тұрған екен. Тілек тілеп болған соң, жұрт екі жарылып, патшаға жол беріпті. Сонда патша тұп-тура манағы балаға барды. Бала қолындағы сызумен болып тұрып, тіпті, патшаның қасына келгенін де байқамай қалыпты. Сонда жұмсақ шыраймен патша сұрады:

— Неғылып тұрсың?

— Сенің жүзінді жазып алайын деп едім.

— Оны неғылмақсың?

— Даңқын, дабылың жер жүзіне жайылған патшам, сенің суретінді сызып алып, өміріме шейін бойымда сақтайын деп едім.

— Қане, көрсетші сызғаныңды?

Сол уақытқа шейін қорықпай жауап беріп тұрған бала, сызғаныңды көрсет дегенде, қысылайын депті, сөйтсе де, сызған қағазын әдеппен патшаның қолына берді. Қараса, сурет реуішті де емес, әйтеуір өз білімінше сызған сызық, бала ол күнде сурет салуды қайдан

¹ Оқымысты молда — ғалым мағынасында — Ред

білсін. Солай да болса, әлемге ақылы жеткен патша баланың талапты, зирек екенін аңғарып, оқуға бергізіп, ақырында сол бала, бүкіл орыс жұртына даңқы шыққан Матвеев деген суретші болған.

ӘКЕ МЕН БАЛА

Бір адам он жасар баласын ертіп, егіннен жаяу келе жатса, жолда қалған аттың бір ескі тағасын көріп, баласына айтты:

— Анау тағаны, балам, ала жүр,— деп.

Бала әкесіне:

— Сынып қалған ескі тағаны алып неғылайын деді.

Әкесі үндемеді, тағаны өзі иіліп алды да, жүре берді.

Қаланың шетінде темірші ұсталар бар екен, соған жеткен соң, әкесі қайырылып, манағы тағаны соларға үш тиынға сатты. Одан біраз жер өткен соң, шие сатып отырғандардан ол үш тиынға бірталай шие сатып алды. Сонымен, шиені орамалына түйіп, шетінен өзі бірем-бірем алып жеп, баласына қарамай, аяндап жүре берді. Біраз жер өткен соң, әкесінің қолынан бір шие жерге түседі. Артында келе жатқан бала да тым-ақ қызығып келеді екен, жерге түскен шиені жалма-жан жерден алып, ауызына салды. Бітегенеден соң және бір шие, онан біраз өткен соң және бір шие, сонымен әр жерде бір әкесінің қолынан түскен шиені он шақты рет иіліп, жерден алып жеді. Ең соңында әкесі тоқтап тұрып, баласына шиені орамалымен беріп тұрып айтты:

— Көрдің бе, мана тағаны жамансынып жерден бір ғана иіліп көтеріп алуға еріндің, енді сол тағаға алған шиенің жерге түскенін аламын деп бір еңкеюдің орнына он еңкейдің. Мұнан былай есінде болсын: аз жұмысты қиынсынсаң — көп жұмысқа тап боласың; азға қанағат ете білмесең — көптен де құры боласың,— деді.

АСЫЛ ШӨП

Зылиха мен Бәтима деген біреудің қызметінде тұрған екі қыз бала, төбесіне бір-бір жәшік жеміс көтеріп, қалаға келе жатыпты-мыс. Зылиха аһылап-уһлеп, шаршадым деп, Бәтима күліп, әзілдесіп келе жатады. Сонда Зылиха айтты:

— Сен неге мәз болып қуанып келесің, төбеңдегі жәшіктің ауырлығы да менің басымдағыдан кем емес, өзін де менен күшті емессің?

— Мен жәшігім ішіне ауырды жеңілдететін бір шөп салдым,— деді Бәтима.

— Ай, ондай болса шөбіңнің атын айтшы, мен де ауырымды жеңілтейін,— деді Зылиха.

— Ол шөп сенің қолыңа түспей ме деп қорқамын, аты: «сабыр» деген,— деді.

БАҚША АҒАШТАРЫ

Жаздың әдемі бір күнінде, таңертең бір төре өзінің баласымен бақшаға барып, екеуі де егілген ағаштар мен гүл жапырақтарын көріп жүрді.

— Мынау ағаш неліктен тіп-тік, ана біреуі неге қисық біткен?— деп сұрады баласы.

— Оның себебі, балам, анау ағашты бағу-қағумен өсірген, қисық бұтақтары болса кесіп. Мынау ағаш бағусыз, өз шығу қалыбымен өскен,— деді атасы.

— Олай болса, бағу-қағуда көп мағына бар екен ғой,— деді баласы.

— Бағу-қағуда көп мағына барында шәк жоқ, шырағым; мұнан сен де өзіңе әбірет алсаң болады; сен жас ағашсың, саған да күтім керек; мен сенің қате істеріңді түзеп, пайдалы іске үйретсем, сен менің айтқанымды ұғып, орнына келтірсең, жақсы түзік кісі болып өсерсің, бағусыз бетіңмен кетсең, сен де мынау қисық біткен ағаштай қисық өсерсің,— деді.

БІР УЫС МАҚТА

Бір кішкентай қыз әкесінің шапанын жамап отыр екен, шешесі қасына отырып, ақыл айтты:

— Балам, дүниедегі жаратылған жәндік-жансыздардың ешқайсысының да керексіз болып, жерде қалатыны болмайды,— деп.

Сол сөзді айтып отырғанда, қыз бала киімін жамап болып, жердегі мақтаның қиқымын терезеден лақтырып, далаға тастады.

— Әже, осы қиқымның ешнәрсеге керегі бола қалмас,— деп

Шешесі

— Балам, сол да жерде қалмайды,— деді.

Осылайша сөйлесіп, терезеден қарап отырса, мана-

ғы мақтаны жел көтеріп ұшырды, мұны бір торғай көріп қуып барып, мақтаны тұмсығына тістеп қана алып, ұшып кетті. Қыз әжесінен:

— Манағы мақтаның қиқымын бір торғай алып кетті, оны неғылады?— деп сұрады.

Әжесі айтты:

— Көрдің бе, балам, күн айналмай манағы айтқан сөздің келгенін. Ол кішкентай мақтаны торғай ұясына тәсеп, жас балапандарына мамық етеді,— деді.

АЛТЫН ШЕТТЕУІК

Бір үлкен мейрам алдында, әкесі балаларын қуанту үшін үйіне әртүрлі жеміс алып келді. Леночка деген кіші қызы сол келтірген көп жемістің ішінде сырты алтындаған шеттеуіктерге қызығып, соны маған бер деп қоймады. Шешесі айтты:

— Бұл шеттеуіктер тек әдемілікке істелген, мыналарды ал,— деп бөтендерін беріп еді, Леночка жылай бастады.

— Мен қара шеттеуікті алмаймын, алтын тыстысын аламын, оның ішіндегі дәні де тәтті шығар,— деп.

Шешесі тұл алмайтын қисық баланың дегенін істегеннен артығы жоқ екенін ойлап, Леночкаға алтын тыстыларын, бөтен балаларына бөтен шеттеуіктерді таратып берді. Леночка қуанып, шеттеуіктерін дереу шаға бастады, қараса, бірінің де ішінде дәні жоқ, бос қабықтар екен. Мұны көріп қасындағы балалар мазақтап күле бастады. Сонда атасы айтты:

— Бұл шеттеуіктер жеу үшін істелген емес, тек көзге әдемі көріну үшін қойылған; мен шеттеуіктердің бос қабығын алып, сыртын күміспен бояп қана қойып едім, екінші рет не нәрсенің де құр сыртына қарап қызықпа, асылы ішінде болар,— деді.

ШЕШЕ МЕН БАЛА

Шешесі қыз баласынан сұрады:

— Берген ақшамды қайда қойдың?

Б а л а:

— Біреуге бердім.

Ш е ш е с і:

— Кімге?

Б а л а:

— Бір тентек балаға бердім.

Ш е ш е с і:

— Мұнан былай тентек болма деп берген шығарсың?

Б а л а:

— Рас, әже, екінші рет тентек болма дедім. Құс та құдайдың жәндігі ғой, әже?

Ш е ш е с і:

— Біз де, құс та, бөтен жан-жануардың бәрі де құдайдың жаратқан жәндігіміз.

Б а л а:

— Әлгі бала құдайтағаланың жаратқан кішкентай құсын ұстап алып, сағайын деп жүр екен. Құс кісі аярлық болып, шиқылдап тұрды; сонда алып жүрген бала тұмсығын қыса береді, бейшара құстың даусын құдайтағала есітеді деп қорыққан шығар деймін.

Ш е ш е с і:

— Онда сен неғылдың?

Б а л а:

— Мен балаға ақша беріп сатып алып, құсты ұшырып қоя бердім. Менің бұл ісім сауап емес пе?

Ш е ш е с і:

— Әрине, сауап, бейшараларға қайырымды болғаның.

Б а л а:

— Ол бала, кім біледі, кем-тарлықтан құсты сатуға жүрген-ау?

Ш е ш е с і:

— Мен де солай ойлаймын.

Сонда сөйлеп отырған бала сінлісіне қарап:

— Мана ақшамның бәрін бергенім жақсы болған екен,— деді.

Сінлісі шешесіне қарап:

— Апаммен екеуіміз мана бәстесіп едік, ол балаға апам құсыңның бәсі не деп те сұрамай, ақшасының бәрін берді; мен айттым: құстың бәсі не деп сұрау керек еді деп, қайсымыздікі дұрыс?

Шешесі үлкен қызына қарап айтты:

— Сенің де бұл істеген ісінді дұрыс демеймін. Егер тағы бір манағыдай бала жолықса, ақшаның бәрін бастапқы балаға беріп қойдың, соңғыға не берер едің?

Ү л к е н қ ы з ы:

— Онда мен тағы да саған келер едім.

Ш е ш е с і:

— Егер менде де мал, ақша болмаса қайтер едің?

Б а л а :

— Онда... — деп, не дерін біле алмады.

Ш е ш е с і :

— Көбірек жақсылық етуге шамам келсін десең, әрнәрсеге күтімді болу керек; құстың бәсін сұрап, кемге бермеймін десе, сонда ақшаның бәрін беру керек еді. Ол құстың өзі не құс екен?

Б а л а с ы :

— Мен сұрағаным да жоқ, әже, өзің айтушы емес пе едің, жақсылық еткен жаныңның атын да сұрама деп.

Ш е ш е с і к ү л і п :

— Солай, солай, шырағым,— деді.

Б а л а с ы :

— Әже, сен көрсең еді, құсты қоя бергенімде, әуелі қуанғаннан тіпті ұша алмады; сонан соң құсты сатқан баладан уәде алдым, екінші рет ұстама деп.

Ш е ш е с і :

— Қызым, жақсы іс етіпсің, мінекей саған тағы да тенге.

Қ ы з ы :

Алда разы болсын, әже.

Ш е ш е с і :

— Шырағым қызым, әрдайым осындай рақымды бол, саған мұның үшін құдай рақым етер,— деді.

АУРУДАН АЯҒАН ҚҰШТІРЕК

Сейіт орам үстінде жүгіріп бара жатқанда, бір арбалы келіп, андаусыз соғып кетіп аяғын сындырыпты. Ойбайлап жылап жатқан баланы көріп шошынғаннан шешесі есінен танып қалыпты. Мұны көрген соң, Сейіт жыламақ түгіл, сынған аяғын орнына салып таңып жатқанда да дыбысын шығармай, қабағын да шытпай жатты. Сонда сынықшы кісі:

— Аяғың ауырмай ма, қабағыңды да шытпайсың?— деп сұрады.

Сейіт, шешесі шығып кеткен соң, демін алып, сынықшыға сыбырлап айтты дейді:

— Ауырмақ түгіл жаным көзіме көрініп тұр, бірақ менің жанымның қиналғанын көрсе, әжем де қиналып, жүдемесін деп, шыдап жатырмын,— деді.

МЕЙІРІМДІ БАЛА

Қытай жұртында ескі заң бар, біреуді алдағандығы мойнына түскен кісінің қолын кесе-тұғын. Бір төре осындай іспен күнәлі болып, әлгі айтылған жазаны беруге тұрғанда, күнәлі төренің жас қыз баласы әкем үшін жауап беремін деп, мәлім болды. Қызды патшаға алып келісті.

— Тақсыр патшам,— деді қыз,— менің әкем жазаға лайық болғаны рас, соның үшін қолынан айрылуы керек болды, мінекей, тақсыр, әкемнің қолы,— деп өзінің қолын көтерді.— Бұл қол да менің жазықты болған атамның қолы, бірақ мұнымен бала-шағаларын асырауға шамасы келмейді. Бұйырыңыз, тақсыр, осы нашар қолын кесіп, жұмысқа жарап, бала-шағаларын асырайтын қолын атама қалдыруға.

Патша баланың мұнша атасына мейірімділігіне рақымы келіп, төренің күнәсін кешті дейді.

ПОЛКАН ДЕГЕН ИТ

Біз оқып жүрген шағымызда, ұстазымыздың қорасында бір Полкан деген зор ит бар еді Терезеден қарап тұрғанымызда, әлгі Полканға бір кішкентай қанден ит келіп, өршеленіп үріп, аяғын тістеп, үстіне секіріп тиісе бастады. Сонда мен тұрып айттым:

— Тоқта, қанденім, ойнақтағаныңды қоймасаң, Полкан сазайыңды берер,— деп. Біраз қарап тұрсақ та, кішкентай қанденнің ойнақтағанына, тістегеніне Полкан ашуланып қозғалмады. Түрегелсем, арт жағымда ұстазымыз келіп, менің әлгі сөзімді естіп тұр екен, маған қарап айтты:

— Көрдің бе, анау Полканның сенен көрі көңілі жұмсағырақ. Сен өзіңнен кіші балалармен ойнасаң, ақырында біреуін жылатасың, немесе ренжітесің, Полкан ит те болса, өзінен кіші әлсіздерді ренжітуді ұятсынып, қанденге тимей тұр,— деді.

ТЫШҚАННЫҢ ӨСИЕТІ

Тышқан баласына оңашада үйретіпті, адам деген мықты жауымыз бар, ағаштан қақпан құрып, үстіне ғана май байлап қояды, соны жеймін деп барсаң қақпан ұстап алады, балам, соған жолай көрме, деп. Бір күні

әлгі баласы ойнап жүріп, майдың иісі шыққан соң; неғылып қойған екен деп, қасына жоламай, алыстан сығалап қана қараса, шешесінің айтқан қалыбынша қақпан, үстінде майымен тұр екен. Ойлады: қарашы, адамның ақылсыздығын, ағаштан қақпан ғана істеп, үстіне май байлап, бізді қызықсын деп қойғанын, біз сол қулыққа бола қоямыз ба деп, олай-бұлай одыраңдап жүгіріп жүрді де айтты:

— Сүйтсе де, айхай майы құрғырдың иісінің жақсысын-ай, жемесем де биттей ғана жақындап іскеуге болады ғой,— деп, бірте-бірте жақындай-жақындай бара жатқанда, қақпан тарс етіп тышқанды жаншып тастады.

ІЗБАСТЫ

Қыпшақ Избасты би, он жасар күнінде көш үстінде көп адаммен бір түлкі қуысып, бәрінен бұрын жетіп түлкіні соғып алды. Артынан келген жасы үлкен кісілер түлкінді бізге байла деп еді, Избасты бермеді. Қазақшылық әдетте жасы үлкенге мұндай соғып алған түлкіні байлаушы еді, мынау бала бізге байламайды деп, заманындағы ханына арызға келісіпті. Сонда Избасты ханға айтты дейді:

— Ойдан қашты бір түлкі, тауға қарап демалмай, жабыла құдық көп кісі, бәрі де қалды ере алмай; сол түлкіні кім алар, жалғыз жеткен мен алмай; ағайыннан дұшпан жауым жоқ, алдына салып айдап жүр, алтайы түлкі көре алмай; ұялып, тақсыр, жүрмеңіз, мұның төресін ондап бере алмай.

ТҮЛКІ МЕН ЕШКІ

Бір түлкі жүгіріп келе жатып, абайсызда бір терең апанға түсіп кетіпті. Шығайын десе шыға алмай тұрғанда, ешкі су іздеп жүріп, әлгі апанға келіп, түлкіні көріп:

— Әй түлкі батыр, неғылып тұрсың?— депті.

Түлкі айтты:

— Ой, неғыласың, батыр, жаныма райыс¹ тауып тұрмын: қырда әрі сусап, әрі ыстықтап өліп едім, апанның іші әрі салқын, әрі түбінде түп-тұнық суы бар екен,— деді.

¹ Райыс — рахат мағынасында — Ред

Мұны естіп ешкі мен де салқын су ішейін деп, секіріп апанға түскенде, түлкі-екең секіріп ешкінің үстіне мініп, онан мүйізіне шығып, мүйізінен секіріп қырға шығып, жөніне кетті дейді.

ҚАРҒА МЕН ҚҰРТ

Қарға ұшып жүргенде жерде жорғалап бара жатқан құртты көріп, тұмсығымен тістеп алып ұшып кетті. Құрт байғұс істің жаманға айналғанын біліп:

— Әй, қарға батыр, әке-шешенді де көріп едім, асқан жақсы құстар еді,— деді.

Қарға тәуір көріп, тұмсығымен «уһ»— деді.

— Апа-ағаларыңды да білуші едім,— деді құрт. Қарға тағы «уһ»— деді.

— Бірақ соның бәрі де сенен жақсы емес еді,— деді. Сонда қарға масаттанып «аһ» дегенде, аузы ашылып кеткен соң, құрт жерге түсіп кетіп, құтылды дейді.

САУЫСҚАН МЕН ҚАРҒА

Ала сауысқан бір бұтақтан бір бұтаққа қонып, тынбай шикылдай беріпті, қасындағы құзғын-қарға үндемей отырыпты-мыс. Сонда сауысқан:

— Қарға тамыр, сен неге үндемейсің, әлде менің айтқан сөздеріме нанбай отырмысың,— депті.

Оған қарға айтты дейді:

— Рас, сауысқан мырза, еркін сөзіңе наныңқырамаймын: саны-сапасы жоқ көп сөйлеген мылжың шын сөзді аз айтады деп білемін,— депті-міс.

ЖАН-ЖАНУАРЛАРДЫҢ ДАУЛАСҚАНЫ

Жылқы, түйе, сиыр, қой, ит, тауық, тышқан және бөтен жан-жануарлардың бәрі де адамның жылына ағалыққа таласты дейді.

Жылқы айтты:

— Мен, адам үстіме мінсе алысын жақын етемін, күшімді болса көреді, сүтімді болса ішеді, қылыма дейін арқан істейді, адамға менен пайдалы мал жоқ, жыл ағасы мен боламын,— деді.

Түйе айтты:

— Сен адам жұмысын қылсаң арпа, сұлы, шөл асайсың, тамағың үшін құл болдың. Мына мен сен

көтере алмайтын ауырды көтеріп, неше айшылық алыс жерлерге барамын, аш болдым деп арпа, сұлы сұрамаймын, көде болса,— көде, жусан болса — жусан, не кез келсе соны қорек етіп, табылса су ішіп, табылмаса шөлге де шыдап жүре беремін, жыл ағасы болу маған лайық,— деді.

Сиыр айтты:

— Адам егін ексе, менімен егеді, сүтімді ішеді, құрт, май істейді.

Қой айтты:

— Мен болмасам қазақ үйін немен жабар еді; жүнімді алып киіз істейді, жабағымнан күпі тігеді, арқан, жіп еседі, сүтімнен құрт, май алады,— деді.

Ит айтты:

— Мен болмасам, сенің көбінді не ұры ұрлап, не қасқыр жеп тауысар еді, сенің бәріннің мен бақташыңмын, дұшпан көрінсе, үріп-абалап, неме хабар беремін.

Тауық айтты:

— Мен болмасам кісі ерте тұрып, жұмысына бармай, ұйықтап қалар еді, мен таңертең тұрып шақырып, хабар айтамын, таң атты деп, көп отырса, жұмысыңнан қаларсың, жатар уақыт болды деп, түн ортасында да шақырамын, кеш болса тағы шақырамын, демалар мезгіл болды деп,— деді.

Тышқан не дерін біле алмай тұрды да, бір түрлі қулық ойлап, жиналған көпке айтты:

— Бұл таластан ештеме өнбес, жылды қарап тұралық та, кім бұрын көрсе, сол жыл басы болсын,— деді.

Түйе өзінің биіктігіне сеніп, менен бұрын кім көреді деп тышқанның сөзін қостап, бәрі де жылды қарап тұрды. Біраздан соң тышқан жорғалап, түйенің үстіне шығып, өркешінің басына мінді де отырды. Сонымен бәрінен бұрын жылды тышқан көріп, хабар беріп, жылдың басы болған. Түйе бойына сеніп құр қалды деген сөз — осыдан қалған екен.

ҚАРА БАТЫР (Ертегі)

Қара батыр деген ерді бала күнінде түрікпен елінің жортуылшылары ұстап алып, еліне апарған соң қой бақтырыпты. Аш, жалаңаш сақтап, жөнді тамақ берме-

ген соң, бала қойдың далада сүтін сауып ішіп, сонымен күн көріп жүріпті. Бір күні бала далада қамығып жылап отырғанда, алдына бір қарға келіп қонады. Бала қарғаға айтты:

— Қарғалар-ау, қарғалар, қанды көрсе, жорғалар, тұмарымды алсана, біздің елге барсана, сағынып жүрген әкеме, тұмарды бере қалсана...

Қарға бір қарқ етті де, ұшып кетті. Бір мезгілде сауысқан келіп қонды.

— Ай, сауысқан, сауысқан, өлексе жеп тауысқан, тұмарымды алсана, елге бара қалсана...

Сауысқан шық-шық етті де, ұшып кетті.

Келіп тырна қонды.

— Ұзын мойын тырналар, қайыры бар мырзалар, тұмарымды алсана, елге бара қалсана...

Тырна тыррау-тыррау деді де, ұшып кетті.

Келді қаз.

— Әй қаздар-ау, қаздар-ау, сізге барды наздар-ау, тұмарымды ал сана, елге бара қалсана ..

Келді аққу.

— Көлден ұшқан қуларым, құс төресі: туларым, тұмарымды алсана, елге бара қалсана...

Аққу тоқталыңқырап, көлденендеп тұрды да, ол да ұшып кетті.

Біраздан соң қарлығаш келді.

— Әй, қарлығаш, тамыр-ай, жауда болдым қалар-ай, тұмарымды алсана, елге бара қалсана...

Қарлығаш ұшып олай кетті, ұшып бұлай кетті, ақыр қимай келіп, баланың қолына қонды.

Бала ойлады: әкем тұмарымды көріп таныса да, қай елде екенімді біле алмас; бұған бір белгі салайын деп, өзінің қолын пышақпен шаншып қанатты да, қанымен тұмар үстіне түрікпен елінің таңбасын салды. Сөйтіп болған соң, тұмарды қарлығаштың мойнына байлап, елінің, әке-шешесінің жерін айтып, ұшырып қоя берді.

Қарлығаш ұшты аспанмен, баланың айтқан жоспармен, асқар-асқар таулармен, айдын шалқар көлдермен, батпақ-лай шөлдермен, түрлі-түсті жерлермен; қос қанатын қамшылап, аспаннан қатер көрінсе, таса жерді жамшылап, үстінен тері тамшылап, неше мерзім жерді өтті, неше мерзім елді өтті, нақ отыз күн болғанда, бір ауылға сол жетті, баланың айтқан ауылы осы ма деп, меңзепті.

Бұл ауылға келген соң, қарлығаш әр үйдің төбесіне қонып, адамын байқап жүрсе де, баланың айтқанына ешқайсысы ұқсамайды. Сөйтіп шаршап қалғып отырғанда, бір ыңырсыған кемпірдің даусы шықты Құлағын салып қараса, кемпір айтады:

— Ау, шырағым — құлыным, маңдайымда тұлымым, көлге біткен құрағым, жалғыз ұлым шырағым. Жау алды ма білмедім, су алды ма білмедім, аң алды ма білмедім, жөнінді біліп, шырағым, құрбаның боп өлмедім, жиырма төрт ай болды, мен жалғызды көрмедім...

Сен тұра тұр деп кемпірді тоқтатып, шал айтады:

— Жалғыз біткен талшыбық, келбетің келген қарағым, бір дерегің білуге, дүниені кезіп қарадым, аш бурадай жарадым, он екі мүшем сөгілді, аш күзендей бүгілді, таулардың насат тасындай, берік-ақ еді сүйегім, өрт шалғандай егілді. Қайда да кеттің, сұңқарым, үміт еткен тұлпарым, бір көрсетіп алмады, сол ғана болды-ау інкәрім...

Онда бір жас қыз бала әке-шешесін тоқтатып сөйлейді:

— Наркескен деген алмастай, асыл еді негізің, бірге туған егізім, сен тұрғанда ойлаушы ем, арғымақ ат мінермін, асыл киім қиермін, тең-құрбымнан ілгері, мен жарқырап жүрермін, биіктен талап тілермін, ойынкүлкі сауықпен, қызық дәурен сүрермін. Егізімнен айрылып, ақша беттен қан кетті, көңілімнен жан кетті, желкілдеп шыққан көк шөптей, жап-жас қана күнімде, міне бізден сән кетті. Әй, қартымыз, қартымыз, көзінің жасын тартыңыз, мен бүгін бір түс көрдім, әжептәуір іс көрдім, түсіме жору айтыңыз: қолдан ұшқан сұңқарым, қайта қонып жүр екен, үйірден қойған тұлпарым, қайта келіп жүр екен, бірге туған құлыным, үйге келіп жүр екен. Бізге құдай берген-ді, кісі көрмес өлген-ді. Баба-түкті Шашты-өзіз нақ сарт болып кетпесе, хабар алып шырақтан, бір қарлығаш келген-ді...

Бұл сөзді есіткен соң, қарлығаш тіп-тіке шал-кемпірдің алдына қонды. Бейшаралар жылап-сықтап тұмарды алып, таңбасынан Қара батырдың түрікпенге барғанын білісті. Сонан соң ат жаратып, адам жиып, түрікпен жұртына барып, көп тарту-таралғы беріп, баласын алып қайтты дейді...

БАЙҰЛЫ

Байұлы жеті жасар күнінде ел көшіп, көп балалар: біреу тайына, біреу атына мінгенде, бір бала жыламсырап қарап тұрып қалды. Мұны көріп, Байұлы қасына барып:

— Сен неге атыңа мінбейсің?— деді.

Бала қамығып:

— Атым жоқ, көшкенде әжеммен түйеге мінуші едім,— деді.

Сонда Байұлы аттан түсіп, жаяу әкесіне барып:

— Мен атқа мінгенде, ер-тоқымымен маған бір жорға тай атап едіңіз, сол тайымды біреуге берсем, сіз ұрыспайсыз ба?— деді.

Әкесі:

— Кімге бересің?— деді.

Бала қысылыңқырап тұрып, жаяу жылап тұрған жарлының баласын көрсетті.

Бұған әкесі де түсініп, бетінен сүйіп:

— Тайынды кімге берсең де ерік өзінде,— деді.

Сонан соң Байұлы қуанып, тайды ерттетіп, манағы балаға әкеп беріп, қасына ертіп алды да, шауып кеп, көп балаға қосылды.

Сол уақытта бір ақсақал жақсы кісі қонақ болып жатыр екен; Байұлының әлгі мырзалығын көріп, разы болып, сыртынан бата берді:

— Ей, құдайым, бұл балаға ұзақ жас бер, мал мен бас бер,— деп.

Сол кісінің батасы қабыл болып, ақырында Байұлы-
ван он екі ұл туып, бәрі де асқан бай, руға бас болды. Он екі ата Байұлы деген ру сонан болды деседі

ЖӘНІБЕК БАТЫР

Жәнібек батыр бала күнінде ақыл-білім үйрену үшін, Қаракерей Соқырабыз дегенді іздеп келген екен. Сәлем беріп кіріп келсе, қарттықтан екі жағын жібекпен таңып отырған кісі екен, Жәнібекті көріп:

— Сен қай ұлсың?— деді.

— Қошқар ұлымын,— деді.

— Қошқардың адам есті бір ұлы бар деп еді, сол боларсың ба?— деді.

— Болармыз,— деді.

— Балам, не жұмысың бар, бұл жақта неғып жүрсің?— деді.

— Осы жақта бір қарт ағамыз бар дегенге, қолын алып, бір-екі ауыз ақыл-білім алайын деп жүр едім,— деді.

— А-а... Ел бастап, жұрт алайын деген ұл екенсің, сөз бастап, би болайын деген ұл екенсің, алдыңа келсе әділдігіңді аяма,— аймағың кетпес алдыңнан; қол бастап жол алайын деген ұл екенсің, жолдастың мыңын алма, бірін ал, мың кісіге — бір кісі олжа салатұғын, олжаңды аямасаң — жолдасың қалмас жаныңнан; жүз жиырма алтыға келіп отырмын, жас күнінде қалың бер де қатын ал, жігіттің хан болатын, қыздың ханым болатын уақыты сол, қартайған соң өкінбе, ұлым; қару жисаң, мылтық жи, жаяу жүрсең — таяғың, қарның ашса — тамағың

Мұнан шығып, кіші жүзде тоқсанға келіп отырған Тайған деген биге келді. Келсе, бидің елі көш екен, көш үстінде кез болып сәлем беріп, ат үстінен көрісті. Мұнысын жақтырмай, бұл би де сұрады:

— Жаным, қай ұлсың?

— Қошқар ұлымын.

— Ұлым, неғып жүрсің?

Оған да айтты:

— Осы жақта бір қарт ағамыз бар дегенге жолығып, қолын алып, бір-екі ауыз ақыл сұрайын деп едім.

— Е-е-е,— деді ол.— Азуы алты қарыс арғынның Қошқарұлы Жәнібек, Алшынның бір алжыған шалын келемеж қылып кетейін деп едім десеңші.

Жәнібек:

— Мен сөз сұраймын деп келсем, көңілімді қайтарды ғой,— деп, атының басын бұрып алып жүріп кетті...

Анадай бара жатқанда, би:

— Әй, Жәнібек,— деп шақырды. Жәнібек артына қарады. Сонда би:

— Атыңның басын бұрма, солай тұр, жүзім кішілігінен¹ бір ауыз сөзбен көңіліңді қайтардым: өгізді өрге салма — қанатың талар, жаманға жүзіңді салма — сағың сынар,— деді.

¹ Кіші жүз деген мағынада.— Ред

БАЙ МЕН ЖАРЛЫ БАЛАСЫ

Асан деген бай баласы, Үсен жарлы баласы,— екеуі құрдас екен. Бір күні ел көшкенде қыр астында ойнап жүріп, ескерілмей, екеуі жұртта қалыпты. Бір мезгілде үйге баралық деп келсе, ауыл жоқ, құр жұрты жатыр. Асан айқай салып, жылай бастады. Үсен ойланып тұрды да айтты:

— Жылағанмен ешнәрсе өнбес. Көшкен ауылды іздеп табалық.

— Елді қайдан табамыз, қай жаққа кеткенін де көргеніміз жоқ,— деді Асан.

Үсен үндемеді, Асанды ертіп көшкен жұртқа келді. Жұртта бір көзі сынған ине жатыр екен, оны алды және бір пышақтың сынығын, бір-екі уыстай қыл тауып, оны да алды. Сонан соң ауылдың жұртын айнала жүгіріп жүріп, көштің кеткен сұрлеуін тауып, сол сұрлеуге түсіп жүре берді.

Біраз жер өткен соң сұрлеу екі айрылды. Мұны көріп Асан жылай бастады.

— Енді қайсысына түсеміз,— деп Үсен қарап жүріп, біреуіне түсті:

— Мынау сұрлеу, бүгін жүрген көштің сұрлеуі екен — малдың жас тезегі бар,— деді.

Біраз жер жүрген соң Асан қарным ашты деп жылады. Үсен үндемей келе жатса, екеуінің алдынан бір үйрек ұшып, ұзамай қасына қонды. Асанның онымен ісі болмай жүре берді. Үсен жүгіріп барып сипалап жүріп, үйректің орнынан алты жұмыртқа тапты. Асан қуанып жұмыртқаны алайын деп еді, Үсен алдырмай:

— Жолдан адасып көп күн жүрсек, бізге тамақ керек болар, үйректі ұстап алайық,— деді.

Асан айтты:

— Қалай ұстаймыз?

Үсен:

— Мен әкемнің ұстағандарын көріп едім,— деп, манағы жұрттан тауып алған қылдан есіп тұзақ істеді де, оны апарып үйректің ұясына құрды. Мұнан соң Асанды шақырып алып, екеуі бір таса жерге, қалың шөптің арасына барып жатты. Көп ұзамай-ақ үйрек қайта ұшып, жан-жағында адам көрінбеген соң, ұясына келіп қонды. Бітегенеден соң, Үсен түрегеліп, жүгіріп ұяға барып еді, үйрек ұша алмай далбырлады да қал-

ды; қараса, үйрек мойнынан тұзаққа ілініп қалған екен.

Үйректі Асан:

— Тірі алып, ойнап баралық,— деді.

Үсен айтты:

— Жок, әкем: үйрек, қаз адал құстар, мұқтаждықта құдайтағала бұларды адамға алып, тамақ етуге бұйырады, бірақ тірілей байлап-матап әуре ету обал деп айтушы еді, әуре етпей бауыздап алалық,— деп манағы жұрттан тауып алған пышақтың сынығымен бауыздап алды.

Мұнан соң келе-келе жатып, түс ауған уақытта, екеуі бір өзен-судың бойына жетті. Су ішіп сусындарын қандырған соң, Үсен айтты:

— Енді бір тамақ пісіріп желік.

Асан:

— От жоқ, неғылып пісіріп желік?— деді.

Үсен үндемей су жағалап жүгіріп кетіп, бір шақпақ тас тауып әкелді және шапанының бір кішкентай жыртылған жерінен азғана мақта суырып алып, оны тастың үстіне қойып, бәрін бармағына қатты қысып тұрып, манағы пышақтың сыртымен тасқа қатты ұрып еді, от шығып, мақта тұтанды; сонан соң айналасына азғана тезек үгіп салып, Үсен өзі отты үріп тұтандырып жатып, Асанды қу тал жинап кел деп жіберді. Тал келтірілген соң от жағып, әуелі жұмыртқаны отқа салып пісірді; онан соң үйректің жүнін жұлып, бұтарлап, бір талдан істік істеп, үйректі отқа қақтады. Піскен соң екеуі де жесіп, тойып алысты.

Тамағы тойған соң көңілінен уайымы шығып, Асан су жағалап жүгіріп кетті, бір мезгілде дауыстады:

— Үсен, Үсен. Мынау тайыз жердегі балықтарды қарашы! — деп.

Үсен оған қарамай баяғы жұрттан тапқан инені отқа салды. Ине біраздан соң оттың күшімен еріп, қызарды, сол уақытта пышақпен инені алып, елтеп иіді, қармақ істеді.

Сонан соң Асанды шақырып:

— Сен шегіртке тере бер,— деді де, өзі манағы қылдан есіп қармаққа бау істеп байлап, талдан кесіп оған сап істеді. Сөйтіп, қармағы әбзелімен даяр болған соң, Үсен суға барып, Асанның жиған шегірткесін жемге шаншып, қармағын суға салды. Су әдемі, айнадай таза су екен, ішіндегі ойнаған балықтары көрініп жүретұғын. Әуелі

шабақтар келді, біреуі бір, екеуі екі жемді иіскеп, тиіп-қашып, жұлқып өтіп жүрді. Сөйтіп тұрғанда шабақтар дүркірей келіп қашты. Қараса, бір шортан келген екен. Ол шортан жемге де қарамай, тәккәппарланып жайымен былғаңдап өтіп жүре берді. Шортан өткен соң манағы бытырап кеткен шабақтар тағы жалма-жан жиылып келісіп, жемнің айналасында ойнап, бірін-бірі қуып, жемге де тиіп-қашып, соғып өтіп жүрді. Сөйтіп тұрғанда, шабақтар және дүркірей қашып, жоқ бол кетті. Қараса, бір бөлек алабұғалар келген екен, жемді ең бұрын көрген біреуі тоқталмастан келіп асап келіп қалғанда, Үсен қармақты тартып алып, оны қырға шығарып тастады. Сол қалыпша Үсен бірталай алабұға алды.

Балықтың алынған қызығына айналып тұрып, балалар күннің кешке таянып қалғанын аңғармаған да екен. Бір мезгілде Үсен күнге қарап:

— Аһ, күн кеш болып қалыпты ғой, жарықта өткел тауып алайық,— деп, қармақпен алған балықтарын біреуінің шапанына орап алып, манағы шақпақ тасын және сабы-бауымен қармағын да қалдырмай алып, енді өткел іздесті. Бұл турада Үсен кідірместен, манағы өздерінің түсіп келген сүрлеудің өткен жерін тауып алып, сол жерден өте шықты.

Біраз жүрген соң-ақ күн кеш болды және біраздан соң ымырт жабылып, жол көрінбеді. Түн болған соң, балалар екеуі де қорқайын деді. Сөйтсе де Үсен сыр білдірмей, енді жүрсек адасармыз деп тоқтады, тезек теріп от жақты. Біраз отырған соң Асан күндіз көп жүріп шаршаған бала, ұйықтап қалды. Үсен ойлады: әкем айтушы еді «елді жердің ұрысы, далалы жердің бөрісі болады»— деп, ұйықтамай отқа күндізгі алған балығын пісіріп, ермек етіп отыра берді; есітуі бар еді: от жағып отырса, қасқыр келмейді-міс деп. Қарап отырса, бір мезгілде бір топ киік келді. Олар анадайдан одырайып қарап тұрып-тұрып, өз-өзінен үркіп жөнеледі. Біраздан соң құлын, тайы бар бір үйір құлан келді; айғыры алдында басын тікшитіп, құйрығын шаншып, оскырынып, өзгелері таңданып қарап тұрды-тұрды да, олар да шауып жөнелді. Бір мезгілде жақын жерде қасқыр ұлыды; алысырақта өгіз-шағала адамша шырғырып, біресе жылаған балаша, біресе қарқылдап күлген адамша, әртүрлі дауысқа салды. Үсен түйсінін кіреп, бойы мұздап, қолына манағы қармақтың таяғын

қысыңқырап ұстап және отыра берді. Сөйтіп, әр жануарларды көріп және оттың жарығына жиылған құрт-құмырсқа, көбелектерді қарап, бұл көбелек—қоңыздар неге көріне өлім іздеп отқа түсе береді екен деп, әртүрлі ойларға қалып, сүйеніп жатып, таңды атырды. Күншығыста таң әуел алтынмен бояғандай қызарып, жан-жаққа жайыла-жайыла барып, ақыры қызылы тарап ағара бастағанда, Үсен Асанды да оята бастады: «Жүрер уақыт болды»—деп. Асан далада екенін ұмытып, үйдегі қалыбынша, жуық арада оянбай ыңырсыса да, Үсен қоймай оятып алып, қасына ертіп жолға шығысты.

Күн сәскеге шейін жүріп отырып, сәскеде сүрлеу бір қатаң шоқаттау жерге түсіп көрінбей кетті. Балалар енді қай жаққа жүрерін білмей дағдарып тұрды. Сөйтіп, жан-жағына қарап тұрса, ілгері алдында бір биік қыр үстінде, үлкен мола көрінді. Сонда Үсеннің ойына әкесінің сөзі түсті: далада жүріп адассан, молалы жерде су болады, сулы жерде ел болады, дейді екен. Сол ақыл бойынша Үсен Асанды ертіп, молаға қарай жүрді. Молаға жақындап келгенде қаңқылдаған қаздың даусы шықты; Үсен енді білді жақын жерде көл бар екенін, оның үшін қаз сусыз жерді мекен етпейді. Келіп екеуі енді молалы қырға шықты, қараса, қырдың жығылар асты үлкен көл екен, көлдің айналасы да, іші де жыңылдаған мал; жағасындағы жібектей жапырылған көкорай шалғынында қора-қора қой мен жылқы, жылқының бір парасы көл ішіне кіріп, белінен құраққа кіріп тұр, енді бір жақ жағасындағы сортаңда бір топ түйе жатыр. Бұларды көріп, балалар қырдан түсіп, жүгіріп малға келді. Келсе өз ауылдарының малы екен. Малшылар Асан, Үсенді көріп, олар да қуанып, біреуі әке-шешелерінен сүйінші сұраймыз деп шауып кетті, өзгелері балаларды атқа мінгізіп, ауылға алып жүрді Жолда келе жатып малшылар айтты: — сендердің жұртқа қалғаныңды біліп, кешеден ауылдың жан біткені іздеуге кетіп еді — деп. Нақ бесін мезгілінде балалар аман-есен үйлеріне келіп, әке-шешелеріне қосылды дейді!

БАЛАНЫҢ АЙЛАСЫ

Бір әлім адам жапанда келе жатып, аяғы астында бір үлкен тасқа сүрініп жығылып, ойлады: бұл тас адамға зиян келтіретін тас екен, жолдан алып тастайын

деп. Сол оймен тасты көтеріп еді, астынан бір сандық шықты. сандықты ашып еді,— ішінен бір жылан шығып, шағамын деп әлімге ұмтылды, әлім айтты:

— Мен сені қараңғы, тар жерден, тұтқыннан шығардым, жақсылыққа жамандық бар ма?

Жылан айтты:

— Бар.

Әлім айтты:

— Олай болса біреуге жүгінелік, төре саған тисе шағарсың,— деп.

Жылан да бұл сөзге тоқтап, екеуі келе жатып, түйеге жолықты. Түйеге бұлар істерінің мәнісін айтып еді, түйе айтты:

— Жақсылыққа жамандық бар; не үшін десеніз: мен адамның қанша ауыр жүгін, мүлкін тасып, өмірімше қызмет істесем де, адам қай уақытта шамамнан тысқары жүк артады да, жүре алмасам, ұрып-соғып ренжітеді.

Жылан мұны естіп, әлімнің мойнына бір оралды. Мұнан шығып жеміс ағаштарына келіп жүгінді. Бұл ағаш та айтты:

— Жақсылыққа жамандық бар; не үшін десеніз: менің жемісіммен қанша адам күн көріп пайдаланып тұрса да, жемісімді жан ауыртпай қолымен алмай, түбімнен қатты ұрып, жемісімді жерге түсіріп алып жейді,— деді.

Жылан әлімнің мойнына тағы бір оралды. Онан кетіп, бір итке жолығысты.

Ит те айтты:

— Жақсылыққа жамандық бар, мен иеме қанша түн-күн ұйықтамай мүлкін, малын, өзін бағып қызмет қылып едім, ақырында мен қартайып аурулы болған соң, таяқтап ұрып мені қуып жіберді,— деді. Жылан және бір оралып, енді шағамын деді.

Әлім айтты:

— Енді тағы біреуге жүгінейік, төрелік тағы саған тисе, шаға бер. Сонан шығып бір топ ойнап жүрген балаларға келді. Ішінде бір бала әлімге сәлем берді. Әлім сәлемін алып, сол балаға істерінің мәнісін айтты.

Бала есітіп болып:

— Әй, ата, бекер сөйлейсің, осы қолыңдағы кіп-кішкентай қобдиға мойныңа үш оралған әйдік жылан сиюшы ма еді?— деді.

Сонда жылан да айтты:

— Бұл сөз рас,— деп.

Бала тіпті нанбады: «бұл сөзге көзбен көрмей кісі нанып болмас» деп.

Сонда жылан баланы нандыру үшін иіріліп барды да, манағы қобдиға кіріп жатты.

Бала сонда тарс еткізіп сандықты жауып бекітті де, әлімнің қолына берді: «апарып алған орныңызға қойыңыз» деп.

ОҚУДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ҮЙІНЕ ЖАЗҒАН ХАТТАРЫ

А

Қамқор, дуағөй атам мен әже, сіздерге ықыласты сәлемдерімді жолдап қаламын. Өзім сіздердің оң баталарыңыздың арқасында сау-саламат бармын. Өткен почтадан жіберген сәлем хатыңызды, азын-аулақ ақшасымен, жолығып алдым. Алда разы болсын, мендей нашар балаңызды естен шығармай тұрғаныңызға. Ықыласыммен құдайтағаладан тілеймін: сіздердің еңбек қамқоршылығыңызды бізге де қызметімізбен өтеуге жазғай еді деп. Оқыған оқуымыз турасында бұл күнде ұстаздарымыз сонша разы. Жаңада ең жақсы оқыған балалардың есебіне қосып, кенегесіне жазып қойды. Ата, сіз әрқашан ақыл айтушы едіңіз: «балам, алаң болмай ұстаздарыңның айтқанын орнына келтіріп, берген сабақтарын толық үйреніп, білуге тырыс» деп, мен ол сөздеріңізді ұмытқаным жоқ...

Сіз жазасыз, ата, Қасенге қорасан¹ шықты деп. Аман жазылып кеткеніне қатты қуандым. Бізге ұстаздарымыз айтады: қорасанды егіп шығарған балаға қайта қорасан шықпайды, шыға қалса қатерсіз, жеңіл шығады деп. Осы сөзді жөні келсе ескеріп, жақын жердегі **лекарьлерге**² кішкентай інілерімді апарып, шешек ектірген қалай болар екен?

Қош, дауаларыңыздан үміткер балаңыз Н.

Б

Ағамыз Ыбырайға көп сәлемдерімді жолдадым. Өзіңнен көптен ешбір хат-хабар болмады; тек ауру-

¹ Қорасан — шешек.— Ред.

² Лекарьлерге — дәрігерлерге.— Ред.

сырқауға душар болмасаң болады дағы, шаруалық жұмыстан да қолың тимейтін шығар. Сөйтсе де, уақыт тауып есендігіңді білдіргейсің. Өзім денім сау, ұстаздарымыздың тәуір назарындамын. Бір-екі айдан соң екінші класқа шығармын деген үмітім бар.

Осы хатты тапсырушыдан Қадишаға екі қадақтай конфет жібердім, сен алып өзіне тапсыра көр. Әкеме бас құлдығымды айтып және менен өтін, маған берген ақшасын босқа шығарды деп ұрыспасын. Қадиша кішкене бала ғой, ағам жіберіпті деп, қуанып қалсын дедім.

Қош, аға, сау бол. Хат жаз дегенімді ұмытпа деп,— есендігіңді құдайдан тілеп жазушы ініңіз Н.

В

Мінекей, достым Мұратбай, мен екінші класқа шығып, енді бір-екі жұмадан соң елге де қайтуға тұрмын. Енді көп ұзамай-ақ сендерді көрсем керек. Осы күнде-ақ көзіме елестеп тұр, ауыл көкөрай шалғындарға қонып, жан-жақтың бәрі желкілдеген көк шөп ішінде жыңылдаған малдың жүргендері. Көп жазуға уақыт жоқ, құрбы-құрдастарыма сәлем; ағама айт: менің күрен дөненімді кісіге мінгізбей, семіз сақтасын, барған соң өзім жаратып жайлармын. Достың Н.

Г

Ағамыз Ыбырайға сәлем. Сен бекер қауіп етесің, менің азырақ ауырғанымнан; сені көріп әжемдерде үрей қалмаған-ды. Ауырғаным себебі, қыстың күні ауылы жақын жердегі бір ептешімнің¹ үйіне қонаққа барып едім. Ағаш үй жоқ екен. Киіз үйде патсалық жеңіл киіммен жатып-тұрып жүргейде бойымды суық ұстады; сонан азырақ басым ауырған соң, қайтып дәрігерге айттым. Дәрігер дәрі беріп, енді жазылып келемін. Ай, аға, әкеме айтып, жылы ағаш үй салып алсаңызшы. Киіз үй жаздың күні қанша жақсы болса, қыстың күні сонша жаман ғой. Суық киіз үйде қыс күні бүрісіп, алдың отқа жылынса, арқаң тонып отырып, не таза жуынуға болмайды, не таза тамақ жеуге болмайды. Осындағы оқымысты дәрігерлер айтады: қазақтың дертінің көбісі — не бойын суыққа алдырғаннан, не таза-лық жоқтықтан пайда болады дейді; қотыр, бөрткен,

¹ ептеш — жолдас. Ред.

таза болмағаннан, сүзек, шаншу, жөтел бәрі де суықтан дейді.

Еріккен сон, ойыма келгенін жазып, ермек етіп жатырмын. Көп мылжындады деп айыпқа бұйырма және менің үшін келемін деп азаптанба; әкем кәрі кісі, шаруашылық жұмысыңнан қаларсың. Інін Н.

ӘЛІМ КІСІ

Бір зор әлім молдадан жаңа дінге кірген бір адам:
— Тақсыр, мен иманды қалай етсем үйренемін?— деп сұрапты.

Әлім айтты:

— Шыққан күн мен айдан, көк пен жерден, су мен желден, жер мен таудан, жаңбыр мен қардан үйрен,— деді.

Сұрап тұрған адам бұл сөз не сөз екенін біле алмай дағдарып тұрды. Сонда әлім айтты:

— Далаға шықсаң көк пен жерді көресің, күн мен айды, көк үстінде жұлдыздарды, тауды-тасты, жел мен жаңбырды — осының бәрін көресің, соларға қарап ой жіберсең, оның бәрін адам жаратуға қолынан келер істер емес; олай болса, соның бәрін жоқтан бар еткен бір құдыретті не болса керек, біз көрмеген. Сол ақылға ойланып жетіссең иманыңның жартысы тамам болғаны,— деді.

ЛҰҚПАН ӘКІМ

Лұқпан әкімге бір сопысымақ адам бір жиылыста айтты:

— Сіздің ауруға ем етуіңіз қуна, құдайдың жіберген қаза-бәлесіне себеп табамын деген құдайға қарсылық болып табылады деп білемін,— деді.

Лұқпан айтты:

— Олай болса, сол айтқан сөзіңіз жазылған кітапты келтіріңіз, сенімді кітап болса біз тоба етіп дәрігерлікті қоялық,— деп.

Сопы бұл сөзді еш кітаптан көргені жоқ, кітап алып келе қоямын деп қозғалмады.

Жиылып отырған халық шулап қоя берді:

— Сопы, Лұқпан жесірге байдай, жетімге атадай!

болып, неше мұнды бейшаралардың көзінің жасын тиды, сен бұл істі күна деп білсең кітабыңды көрсет, болмаса, қазыға алып барып, жазаландырамыз,— деп.

Істің бұлайынша зорайып бара жатқанын көріп, Лұқпан халықтан өтініш етіп тысқа шығарып, сопыны оңаша қалдырып айтты:

— Алда разы болсын, молдам, білген шамаңызша бізді күнадан тию үшін ақыл айтқаныңызға. Бірақ, бізден де сізге бір ақыл айтылсын: қашан да бір істі істегіңіз келсе, ол іске әуелі ақылыңызды, онан соң көзіңізді жұмсаңыз, сонан соң ақылыңыз дұрыстаса, көзіңіз көріп, жөнін танып мақұл көрсе, тіліңіз бен қолыңызға сонда ерік беріңіз. Екінші, сіздің айтқан сөзіңізден оқып жетіспегендік көрінеді, құдайтағала адамға әртүрлі дене берді: қол берді жұмыс қылмақ үшін, көз берді көрмек үшін, аяқ берді жүрмек үшін, құлақ берді есітуге, ақыл берді ойланып жаман-жақсыны аңғаруға. Сол берген денелерді тиісті орнына жұмсамасаң, құдайдың бұйрығына қарсылық болып табылса керек; оның үшін жүрмей, тұрмай, отырмай, көрмей, есітпей құдайға құлшылық етіп те болмайды. Сол реуішті жансыз нәрселердің де керексіз жаратылғаны жоқ. Бір шөпті у етіп жаратты, екінші шөпті оған басытқы етіп жаратты: бұларды да танып, біліп бұйрықты орнына жұмсамасаң күнәлі боласың, тиісті пайдалы орнына жұмсаудан обал болмаса керек,— деді.

ЗЕРЕКТІК

Англия жұртында Броун деген білімді ұста судың үстіне бір қолайлы көпір салуға жүріп, қалайша салсам қолайлы, нық болар екен деп ойға қалып келе жатса, жолдың үстіне кесе тартқан өрмекшінің өрмегіне көзі түсті. Мұны көріп Броун тоқтай қалып ойланды: «Бұл өрмекші мынау жол арқылы көпір салыпты, астында тіреуі жоқ, осындай көпір қолайлы болар еді»— деп. Сонымен, келді де, су үстіне екі ұзын шынжыр тартып, ортасына тақтай салып, екі жақ басын құрғақ жерден биік, нық бағаналарға бекітіп, көпір істеді. Шынжырдан көпір салу содан қалған үлгі екен.

СИЛИНШІ ДЕГЕН ХАНЫМ

Қытай жұртының патшасының ханымы Силинші жібек құрттарын абайлап, қарап жүрсе, бұл құрттар өлерінде өзінің өрмегіне кіріп өледі екен. Ханым сол өрмекті алып ширатып жіп істеді, сонан тоқып жаңа жібек орамал істеді дейді. Мұнан соң сол құртқа назар салып қарап жүрсе, тұт деген ағаштың жапырағын жеп күн көреді екен. Ханым тұт ағашының жапырағын жиып, әлгідей көп құрт жиып асырап, ақырында, бұл құрттың пайдасын халқына үйретті дейді. Жібектің шығатын орнын ең әуелі сол ханым тауыпты-мыс.

Бұл уақытта Силинші ханымының өткеніне бес мың жыл болыпты. Қытай жұрты әлі күнге данышпан ханымын ұмытпай, жыл сайын соның құрметіне той етеді.

МАЛДЫ ПАЙДАҒА ЖАРАТУ

Бір үйші жұмысымен көп мал тауып тұрса да, сонша азбен қанағат етіп, аз жұмсап тұрады екен. Бір күні көршісі сұрады:

— Осы сен бай бола тұрып, малыңды қай жаққа жібересің, көзге түсетін ешнәрсең көрінбейді,— деді.

Үйші айтты:

— Тапқан малымның бір бөлімімен борышымды өтеймін, бір бөлімін өсімге беремін.

Көрші.

— Қойшы, батыр, сенің борышың бар ма еді және өсімге қанша ақша беруші едің? — деді.

Үйші айтты:

— Қарт әке-шешеме берген ақшаларымды өтеп тұрған борышым деп білемін, өзімнен туған балаларға оқу оқытуға, асырауға шығарған малымды өсімге берген мал деп білемін. Балалар адам болып, біз қартайғанда жақсы асыраса, олардың борышымды өтегені емес пе — деді.

ДҮНИЕ ҚАЛАЙ ЕТСЕҢ ТАБЫЛАДЫ?

Француз жұртының бір білімді адамы жазады:

— 1791 жылда, өзім университет деген үлкен школ-

да оқып жүрген жігіт күнімде, әр жеті сайын Версаль каласындағы шешеме жаяу барып-қайтып тұрушы едім. Сонда әрдайым жолымда бір Антон деген тіленші отырып, қайыр сұрап алып жүруші еді. Бір күні тағы сол жолмен келе жатып, бір орта бойлы арықтау кісіге ұшырасып, жөніміз бір болған соң бірге келе жатқанымызда, әдетше манағы Антон алдымыздан шығып қайыр сұрады. Қасымдағы кісі тоқтап, Антонның бетіне қарап тұрды да айтты:

— Сен қарауға еп-есті кісі секілді көрінесің және жұмыс істеуге қуатың да бардай көрінеді, сөйтіп тұрып мұндай жаман іспен өзінді кемшілікке салып жүрсің. Бай болғың келсе мен саған ақыл айтайын: мен өзім де сендей кедей едім, бірақ сендей тіленшілік қылғаным жоқ; елден, қала-қаладан қыдырып жүріп, әуелі боқтық, салам арасынан, не болмаса жай кісілерден ескі шүберек сұрап жиып жүрдім. Ол шүберектерді апарып қағаз істейтін фабриктерге сатып, соныменен азды-көпті ақша болған соң бір есек, бір арба алдым, мұнан соң әуелі аздап, бара-бара көбірек, әр үйден ескі құсқы, тұтынуға жарамайтын шүберектерді сатып алып, арбамен жүріп сауда ете бастадым. Осындай іспен жеті жылда он мың франк ақша тауып, енді бір қағаз фабрикасына кірістім. Жасым жас, ісіме нық, жинақты және еріншектікті білмегеннен соң, осы күнде екі әйдік тас жұртым бар, фабрикамды балама бердім, үмітім бар, балам да аштық көре қалмас деген. Себебі: баламды да жасынан бос жүруге, еріншектікке, қиналмай мал табуға үйретпедім. Осы айтқанымша машақаттанудан қашпасаң, сен де бай боласың, Антон,— деді де, жөніне жүріп кетті.

Антон бұл сөздерді есіткен соң терең ойға қалып, қайыр сұрауын да ұмытып тұрып қалды.

1815 жылда Брюссель деген қаладан өтіп бара жатып, бір кітап сататын үлкен дүкенге кірдім. Дүкеннің ішінде бірнеше приказчиктерге олай-бұлай етіңіз деп, бұйырып тұрған бір купецтің кескіні көңіліме таныс реуішті көрінді. Сөйтіп тұрғанымда әлгі кісі мені көріп, бетіме қарап тұрды-тұрды да, қасыма келіп айтты:

— Айып етпесеңіз сұраймын, мұнан жиырма бес жыл бұрын сіз оқып жүріп, жұма сайын Версальдегі үйіңізге барып жүрген жеріңіз бар ма еді?

Сонда ойыма түсіп, таң қалып:

— Сен Антонбысың?— дедім.

— Рас,— деді Антон,— мен сондағы көрген тіленші Антоныңыздың өзімін. Сол жүргеніңіздегі бір күн қасыңызда бірге жолыққан кісінің айтқандары көңіліме кіріп кетіп, тіленшілікті тастап, жұмысқа кірістім, ісіме нық, малыма күтімді болдым; ақырында, сол кісінің айтқаны келіп, мінекей, осы зор дүкеннің несі болдым,— деді.

БІЛГЕННІҢ ПАЙДАСЫ

Бір қарт ұста күні-түні тынбай іс соғып отырады екен. Оған көрші, заманындағы бір зор бай, Броун дегеннің баласы ойнап жүріп қызыққа күнде ұстаға келіп, іс соққанына қарап тұрады екен. Бір күні ұста мырзаға айтты:

— Төрем, қарап тұрғанша, тым болмаса, шеге соғуды үйренсейші, кім біледі, бір күндерде сол өнердің де керегі болар.

Бала нем кетеді деп, күнде мазаққа шеге соғып жүріп, бірнеше күнде жақсы соғуға үйреніпті.

Мұнан соң бірнеше жылдар өткен соң, жұртында қатты жаугершілік басталып, Броунның мал-жаны таланып, бітіп, өзі қатын, баласымен қашып шығыпты. Сонымен, ішерге-жеуге, киюге де кем-тар соғып, бір қалада жүрген уақытта, қаланың әкімі бұйрық шашты: әскерге көп етік керек, жақын жердегі қалалардың сататын мығы¹ таусылды, мық даярласын, деп. Сондағы манағы мырзаның мазаққа үйренген өнері есіне түсіп, патшалық етікшілерге хабар салды:

— Егер көп мық—шеге керек болса, мен пәдіретін аламын,— деп

Етікшілер істеген мығын көріп, ұнатқан соң, әскердің етігіне мық істеудің міндетін алып, көп мал тауып, ақыр өміріне шейін кемдік көрмей өтіпті-міс.

ҚЫПШАҚ СЕЙІТҚҰЛ

Қыпшақ Сейітқұл отыз үйлі тобырымен, жұрттың тегіс аттаныс барымтасы бар уақытта, бұл отыз үй

¹ мығ — шеге мағынасында. — Ред.

кедейді қалайынша етсем байытып, халық қатарына қосамын деп ойға қалды. Сауда етуге мал жоқ, барымтамен мал алсам, бір күндерде жау да бізден қуып алады, ақырында бұрынғылардың айтып кетуінше, жортуыл басы жолда қалса керек. Сонын бәрін де шамалап қарап, ақыр бір қиялға түсіп, Сейітқұл әуелі мекен еткендей бір орын іздеді. Көп жерлерді кезіп жүріп, ақырында Торғай тересіндегі Қабырға деген өзен-судың бойына тоқтады. Мына жақта Үргеніш, Қоканнан, мына жақта қалмақтан шетірек және жаманшылық болса, қалың Қыпшақ деген руға жақынырақ екен деп, сол жерді ұнатып қайтқан соң, қысты өткізіп, жаздың жылы уақытында кедейлерді жалаңаш-жалпы көшіріп, Қабырға бойына алып келді. Сейітқұлдың бір ағасы бар еді, жол жүріп, ұрлық, барымтаны әдет еткен; інісінің қанша айтқан ақылына болмай, үш-төрт үймен жалғыз-ақ сол көшпей, ескі орны Түркістан жағында қалды.

Қабырғаның бойына келген соң, Сейітқұл қолына кетпен алып, отыз үйлі кедейіне де кетпен беріп, жер тегістеп, егін етуге кірісті. Түркістан жағында көрген үлгісімен судан арық қазып шығарып, егінге су жіберді. Егін піскен соң орып, жиып алып артығын төңірегіндегі көшпелі елге сатып, мал етті. Жаңа мекен еткен жеріне орныққан соң, Сейітқұл егінді жылдан-жылға күшейтіп, арық басына шығыр салып, суды шығырмен айдап, астықтың (ол күнде бидай, тары, арпа егеді) артығын төңіректегі елге малға айырбас етумен, бұлардың малдары көбейіп, бай болды. Мұны көріп әрбір көшпелі елдегі жарлы-жақыбайлар да келіп, Сейітқұлға қосылып келіп, бес-алты жылда Сейітқұл елі деген төрт жүз үйге таянды дейді.

Қос, Сейітқұлдың өзі де, жиылған халқы да малдары көбейіп, бай болды, ел жиылып Сейітқұл жұрт ағасы болды, енді сол жұртының адал бейнет, табан ет, маңдай терімен тапқан дәулетін аңдыған жаудан, ұрыдан, даладағы бөріден сақтаудың қамын ойлап, уайымға қалды. Солардан сақтану үшін, Сейітқұл жұртын жиып кеңесіп, судың бір қолайлы жеріне шымнан биік қорған салдырды, малдарына реттеп бақташы, қару-жарақты қарауыл-шындауыл жүргізді. Бұлардың былайша бір ауызға қарап бекінген халық екенін байқаған соң,

малға қызыққан сырттағы көшпелі халықтар батып келе алмады. Бұл жағынан көңілі тыныш болған соң, Сейітқұл енді Бұхара, Қоқанға мал айдатып, ол кентерден қазақ қолды әртүрлі товар алдырып, жылда егін піскен уақытта манағы қорғанда жәрменке реуішті базар болды. Көшпелі халық белгілі уақытта малын, жүн-жабағысын, тері-терсегін келтіріп, егіншілер оларға астығын, товарын айырбас етіп, осы қалыпша бір жағы егін, бір жағы саудамен Сейітқұлдың жұрты жұрттан асқан бай болыпты.

Манағы Сейітқұлдың ағасы аттаныс-түсіспен жұрттың малын ұрлап бай боламын деп жүргенде, Қоңырат¹ жағында қолға түсіп, кім екені де белгісіз, біреу өлтіріп кетіпті; қалған мал-жанын ұрының малы деп Түркістан әкімдері талап алып, жамағаттарын Сейітқұл көп жылдар іздетіп, таптырып, қасына алыпты-мыс.

Сейітқұл, құрметті Тілеу Сейдалин сұлтанның айтуы бойынша, 1830-шы жылдарда өтіпті-міс. Сол данышпан кісінің ақылымен, егінді әдет еткен халық Қабырға суының бойында әлі көп. Жарлы болып, бөтен кәсібі жоқ кісілер Торғай жағында дереу егінге айналады, ерінбей азаптанса, бірнеше жылда түзеліп, халық қатарына қосылады.

ТАЗА БҰЛАҚ

Үш жолаушы бір бұлақтың басында бір-біріне кез болыпты. Бұлақ бір тастақ жерден шыққан, айналасы қалың біткен ағаш жапырақтары бұлақтың үстіне төгіліп, суы мұздай, салқын, шыныдай жылтылдап тұрған сонша әдемі, таза бұлақ екен. Су шыққан жеріне бір қазандай тасты біреу ойып қорғаныш қылып, тастың суағар жеріне жазу жазыпты:

— Әй, жолаушы, болсаң, осы бұлақтай бол,— деп. Манағы үш жолаушы бұлақтан ішіп қанған соң, жазуды оқып, біреуі саудагер екен, ол айтты:

— Бұл жазылған ақыл сөз екен, бұлақ күн-түн тынбай ағып, алыс жерлерге барады, бара-бара кеңейіп, үлкейеді, бұған бөтен бұлақтар құйып, сөйте бара үлкен өзен болып кетеді. Мұнан мұрат сол: сен де, адам, тынбай қызмет қыл, ешуақытта жалқауланып тоқтап

¹ Қоңырат — Қарақалпақстандағы қала.

қалма, сөйтсең, ақырында, сен де зорайып мұратыңа жетесің дегені ме деп білемін,— деді.

Екінші жолаушы мүсәпір молда екен, басын шайқап: -

— Жоқ, мен олай ойламаймын, бұл жазудың мағынасы сіздің ойлағаннан гөрі жоғарырақ соқса керек, бұл бұлақ: кім-кімге болса да даяр, ыстықтағанды салқындатып, жанын рахаттандырады, сусағанның сусынын қандырады, оның үшін ешкімнен ақы дәметпейді; бұлай болса адамға да әбірет сол: біреуге жақсылық етсең, ол жақсылығыңды ешкімге міндет етпе дегені болса керек,— деді

Үшінші жолаушы көркем келген бір әдемі жігіт екен, бұл үндемей тұрды. Жолдастары: «Сен не ойлайсың?»— деп сұрады.

Жігіт айтты:

— Менің ойыма бөтен бір нәрсе келеді: бұл бұлақтың суы бір орында тынып тұрып, шөп-шалам түсіп, лай-қоқым болса, бұған адам мен айуан мұнша ынтық болмас еді; бұлақ күні-түні тынбай ағып тазаланып тұрғаны үшін ынтық болады. Олай болса, жазудың мағынасы: көңіліңді, бойыңды осы бұлақтай таза сақта, нешік бұлаққа қарасақ күн түссе күннің, шөп түссе шөптің сәулесін көреміз, көңілің сол реуішті сыртқа ашық көрініп тұрсын дегені ме деймін,— деді.

ӘДЕП

Бір жұрттың бас әкімі екінші бір байға жолығысып сөйлесіп тұрғанда қасынан бір жарлы мұжық өтіп бара жатып иіліп, басұрып сәлем берді дейді. Оған қарсы әлгі үлкен әкім төре онан да төменірек басұрып сәлем алды. Қасындағы бай:

— Таксыр, осынша жұрттың үстінен қараған әкімсіз, осы бір мұжыққа неге сонша басұрасыз?— деп айтты дейді.

Сонда әкім:

— Ешбір ілім-білім үйренбеген мұжық сонша иіліп, әдептілігін көрсеткенде, мен онан әдепсіз болып қалайын ба?— дейді.

ҚАНАҒАТ

Әзірет Әлиден бір жүт¹ келіп сұрады дейді:

— Толық байлық қайтсең табылады?

Әли айтты:

— Қанағат ете білсең. Қанша мал көп те болса қанағаты жоқ кісі байлыққа жеттім деп тоймайды; қанша мал аз да болса барына қанағат ете білсе, бұл адамның көңілі жайлы, тынышырақ болады, — соның үшін, — Әзірет Әли, — байлық — қанағатта, — деді.

МҰҢСЫЗ АДАМ

Бір патшаның ханымы ауру болып, жұрттан неше-неше дәрігер жидырып, ем еткізсе де ешбір дауасы табылмады. Патша мұнан соң бақсы-балгерлерді жидырып жарлық айтты:

— Балдарыңызды ашып, осы ханымға не ем болатынын табыңыз, егер таппасаңыз бәріңізді де астырып өлтіремін, — деп.

Бақсы-балгерлер қорқып, сасып тұрғанда, ішінде біреуі айтты: «Мен бұл аурудың емін таптым». Сол сөзбен мұны ханға алып келісті. Бұл балгер ханға айтты:

— Дүниеде мұңсыз кісі тауып, соның көйлегімен қақтырсаңыз, бұл ауруға сол ем екен.

Патша жер жүзіне жасауылдарын таратып, қанша іздесе де мұңсыз адам табылмады; біреу бай, не бақты болса, баласы жоқ, екеуі де болса, не қатыны, не баласының мейірімі жоқ, болмаса біреулерден көрген кемшілігі бар, болмаса, не өзі, не қатын-балалары сырқау, ең болмаса сол айтылғанның бәрін құдай берген болса, қанағат жоқ болғаннан уайымы көп — тағы ілгерірек болмадым деп.

Күдер үзіп, мұңсыз адам жоқ екен деп қойған кезде, бір күн патшаның баласы келе жатса, бір кедей адам даладағы бұзылған тамның түбіне келіп айтады: «Бүгін жұмысымды бітірдім, қарнымды тойдырдым, енді не уайымым бар, кел жатып ұйықтайын» — деп, тамның қасындағы жиынды салам үстіне жығылды да жатты, бітегене болмай қорылдап ұйықтап та қалды.

¹ жүт — еврей. — Ред.

Патшазада мұны көріп, мұңсыз кісі таптым деп патшаға хабар берді. Патша қуанып жасауылдарын жіберді, ол мұңсызды алып келіңіз деп. Алып келген соң, бұл адамға алтын-күміс беріп, енді көйлегінді бер деп қараса, мұңсыздың үстінде көйлегі де жоқ екен.

ӘДІЛДІК

Хусейін қазының терезесінің түбіне келіп, екі жаман киімді тіленші:

— Құдай үшін, қайыр беріңіз,— деді.

— Құдай өзі берер, барыңыз,— деді қазы.

— Пайғамбар ақы үшін.

— Ей, тіленшілер, енді басымды ауыртпай кетіңіз,— деп ашуланып, қазы оқып отырған кітабын жерге атып ұрды.

— Аһ, қазы, бейшарашылыққа бір нәрсе берсеңші,— деп тіленшілер кетпей, жылап тұрды.

Сонда қазы ыза болып, ұшып тұрып, жұмыскерлерін шақырып бұйырды:

— Мынау бір-екі қыдырындыны зынданға тастаңыз,— деп. Бірақ ол арада тіленшілер жоқ болып кетті.

Мұнан соң үш күн өткен соң, қазыға көп қонақтар келіп, той болды. Қазының үйінің іші жарқыраған алтын, шамасыз сәулет, өзі терезесін ашып, сол терезе түбінде мүфтимен¹ әңгімелесіп, көзін Бағдаттың қаласына салып отыр екен, сол уақытта терезе тұсына анакүнгі екі тіленші тағы келді.

— Қуаныштарыңыз қайырлы болсын, қазы, осы қуаныш үстінде бізді де бір нәрсе беріп қуантыңыз,— деп жылап тұрды.

Сонда қазы қасындағы мүфтиге айтты:

— Осы екі қыдырынды тіленшілер екінші рет келіп беймаза етеді, қалипа қазіреті осындайларға жаза бұйырмайды. Сөйтсе де бұл жолы бұйрықсыз да болса, осы екі тіленшіні ұстатып кісендетемін, Бағдаттай қаланың сынын бұзып, қыдырып жүрмесін,—деп, адамдарын шақырды.

Сол уақытта екі тіленшінің өздері үйге кіріп келіп,

¹ м у ф т и — мұсылмандардың дін басы — Ред.

үстіндегі ескі киімдерін тастап, біреуі айбатты дауыспен ақырды:

— Қазы, мен сені қазы қойғанымда жұртқа қайырды, байға, жарлыға бірдей, ақ-сарағат би болар ма екен деп үміт етіп едім, бұл жаңылысыма тоба қылдым. Жапар! Мынау оңбаған құртты алып, әділдікпен жазасын бер, жұртым көріп-білсін патша құрығы ұзын екенін, ерте ме, кеш пе қылған жамандық патшаға білінбей қалмайтынын, білінсе үлкен-кішілікке қарамай, жаза тартатынын,— деп.

Жиылған қонақтар бұларды танып, аяқтарына құлап жығылысты. Тіленші болып келіп жүрген Нарунрашит деген қалипа патшасы, қасындағы Жапар деген уәзірі екен.

ПЕТР ПАТШАНЫҢ ТЕРГЕЛГЕНІ

Рига деген қаланы жаулап алғанның соңында, Петр патша Меньшиков деген князьға және Шереметьев деген графқа наград есебінде жаулап алған жерлерден жер беріпті-міс. Осындай берілген жердің біреуі Рига қаласының бір қарапайым адамына тиісті жер екен, барып патшаға арыз етті:

— Не құнам бар, жерімді біреу алғандай?— деп.

Патша арызын тыңдап болып айтты:

— Арызың дұрыс болса, тиісті қазыларға (сотқа) арыз ет.

Ол кісі арыз берді:

— Меньшиков деген князь жерімді тартып алды,— деп.

Қазылар арызын алып сұрап еді, Меньшиков жауап берді, ол жерді маған наградқа патша берді деп. Қазылар Петр патшаға да хабар беріп, патша өзі де келді. Патшадан да жауап сұрап болып, ақырында қазылар:

— Петр патшаның бұл ісі дұрыс емес, нахақ біреудің жерін наградқа беріпті,— деп, жерді иесіне қайтаруға бұйырысты.

Патша билігін есітіп болған соң түрегеліп қазылардың бетінен сүйіпті:

— Әділдіктеріңе алда разы болсын! — деп және сол жерде айтты дейді:

— Законға мен мұнша көнгенімде, бөтендер көнбестік етуді ойынан шығарсын.

МҰЖЫҚ ПЕН ЖАСАУЫЛ

Бір мұжық далада жүріп, біртүрлі әдемі тас тауып алып, көршісінен сұрады:

— Бұл тасты неғылсам болады?— деп.

Көршісі айтты:

— Патшаға алып бар,— деп.

Сонымен мұжық келіп патшаның алдындағы жасауылының аяғына жығылып, мені патшаға жолықтыр деп тілек етті.

— Не жұмысың бар?— деді олар.

— Патшаға сый алып келемін,— деді мұжық.

Жасауыл айтты:

— Патша саған не сый берсе, жартысын маған бер; болмаса жолықтырмаймын.

Мұжық бұған разы болды.

Мұнан соң, мұжықты патшаға алып келісті. Патша тасын алып, мұжыққа алда разы болсын айтып, мың теңге беріп еді, мұжық аяғына жығылып:

— Тақсыр мың теңгені алмаймын, арқама елу шыбық салдырыңыз,— деді.

Патша бір мағынасы бар шығар деп, жасауылына бұйырды,— ақырын ғана мұның арқасына елу шыбық соқ деп. Жиырма бес шыбығын салып болғанда, мұжық айтты:

— Енді маған болар, қалғанын бәлен жасауылға салдырыңыз, алған сыйымның жартысын не де болса соған бермекші едім.

Бұл жасауылды шақыртып, оған келістіріп жиырма бес шыбық ұрдырды. Сонан соң, бұл айласына разы болып, мұжыққа патша екі мың теңге бергізді дейді.

ЖОМАРТ

Атымтай жомарт өзі есепсіз бай бола тұрып, күн сайын бір мезгіл үстіне ескі-құсқы киім киіп, отын кесіп, шөп тасып жұмыс қылады екен. Бір күні өзінің жақын, таныстары сұрады дейді:

— Жомарт, құдай берген дәулетіңіз бар, ашқа — тамақ, жалаңашқа — киім, үйсіздерге — үй болдыңыз, сөйтіп тұрып өз басыңызды кемшілікке салып, жете

алмаған жарлыша отын кесіп, шөп тасығаныңыздың мағынасы не?— деп.

Жомарт айтты дейді:

— Төрт түрлі себеп бар. Әуелгісі: әдемі ат, асыл киім, асқан дәулетті өнебойы әдет етсең, көңілге жел кіргізеді; сол желіккен көңілмен өзімнен терезесі төмен бейшаралардан жиреніп, көз салмай, кем-кетікке жәрдем беруді ұмытармын деп қорқамын. Екіншісі: бар бола тұрып мен жұмыс қылсам, мұның кемшілік емескенін біліп, кейінгілер әбірет алсын деймін. Үшіншісі: күн сайын өз бейнетіммен тапқан бір-екі пұлға нан сатып алып жесем де бойыма сол тамақ болып тарайды, сңбекпен табылған дәмнің тәттілігі, сіңімділігі болады екен. Төртіншісі: құдайтағаламның берген дәулетін өзімсініп, тиісті орындарына жаратпай, көбісін өзім ішіп-жеп, өзім тұтынсам, мал берген иесіне күнәлі болармын деп қорқамын,— деді.

САРАҢДЫҚ ПЕН ЖИНАҚТЫЛЫҚ

Бірнеше тәуір кісілер бір жетім-жесір қалған үй үшін жылу жиямыз деп, әр үйге қыдырып барып жүріп бір байдың үйіне келсе, бай жұмыскеріне бір кішкентай жіпті жаңбырда ұмытып, далада қалдырыпсың деп, қатты ұрысып тұр екен. Ұрысып тұрып айтады:

— Сен білмейсің, ол кішкентай ғана жіп те болса, малға сатып алынған нәрсе, малдың табылуы оңай емес,— деп.

Мұны есітіп, көріп, әлгі жолаушылар өзді-өзі сөйлесті: «Бір жаман жіпті далада ұмытып қалдырдың деп сонша кейіп тұрған адам бізге ешнәрсе бере қоймас, аузымызды ауыртпай, келген ізімізбен қайталық». Ішінде біреуі айтты:

— Неміз кетіп барады, келген соң бұған да айтып кетелік.

Бұл сөзбен байға келіп, сәлем берді. Бай бұларды әдеппен үйіне кіргізді. Сонан соң келгендердің жұмысын есітіп, сол жердің өзінде бөтендерге қарағанда екі есе ақша шығарып берді және мұнан басқа төрт-бес қап астық беремін деп уәде етті. Мұнысын көріп жолаушылар танданып отырды да, өздерінің далада байды сараңға қойғандарын айтысты. Сонда бай айтты:

— Аз нәрсені азсынбай, қадірін біліп жинағаннан осындай кем-кетікке жәрдем беруге қолым жетісті; жинақтылық — сарандыққа қосылмайды,—деді дейді.

САЛАҚТЫҚ

Кәрім деген мешер өзі жұмысқа тәуір жігіт болса да, жуынып, кірсіз көйлек киіп, таза жүрумен ісі жоқ еді. Әркім айтушы еді:

— Саған не болды, Кәрім, бойыңнан кірінді ағызып жүргенше, жуынсаң болмай ма?— деп.

— Қолым тимейді,— деуші еді ол.

Сөйтіп жүріп, тұлабойын шикан қаптап және қотыр болды. Бұл күйде құрысып-тырысып жатқанында, әркім сұрайды:

— Кәрім, саған не болды?— деп.

Кәрім айтады екен:

— Қунам үшін құдайдың бір берген сазайы-дағы, — деп.

Оған қарсы таңыстары:

— Рас, Кәрім, құдайтағала таза жүрмеген, былғаныш кісіні сүймейді, тым болмаса жұмасына бір моншаға түсіп, не болмаса үйінде сабынмен жуынуды әдет етсең, бұл бәлеге душар болмас едің.

Сонымен Кәрімді ауру жататын үйге алып барып, таза жуындырып, таза киім киіндіріп, ем қылған соң, аз ба, көп пе жатып жазылды. Мұнан шыққан соң Кәрім бір заводқа барып жалданыпты. Өздеріңе де белгілі шығар, заводта нәрсе бояйтын бояулардың қайсысы у болады. Бір күні кожасы Кәрімге бір бояуды былғап қой деп беріпті. Былғап отырып-отырып, кәдімгі үйренген қалыбынша, қолын жумастан барып, тамаққа отырып, нан жепті. Қолындағы бояудың жұғынының бәрі де жеп отырған нанына жабысып отырғанда, бір мезгілде Кәрімнің іші бүрісіп, ауыра бастапты. Әрлі-берлі, олай-бұлай аунақшып, біраз жатып, Кәрім ұзамай-ақ жан тапсырыпты,— әлгі бояу у бояу екен.

АҚЫМАҚ ДОС

Бір мырза орманнан бір аю баласын ұстап алып, үйіне алып келіп, сонша жақсы күтіп асырапты. Бір

күндерде мырза қатты ауырып, бір айдай төсектен тұрмай жатып, сол уақытта аюды да қараған кісі болмай, бұл да қатты жүдеп зарығыпты. Аурудан азғана тәуір болған соң, мырза бір күні далада, есік алдына отырып, күннің жылысымен маужырап қалғиды, бірақ маңдайына, бетіне шыбын қонып, шыдатпайды. Соның бәрін де манағы аю көріп отыр екен, мырзаға тыныштық бермегені үшін шыбынға қатты кейіді. Сөйтіп, аю ыза бола тұра жұлқып кеткенде шынжыры үзіліп кетіп, жүгіріп барды да, мырзаның бетіне табанымен салып келіп кеткенде, мырза қалпақтай ұшып, сол жерде-ақ жан тапсырды дейді.

Бұл іс Дәуіт пайғамбардың заманында болған екен. Аюды халық пайғамбарға сүйретіп алып барды, бұған қалайынша жаза береміз деп.

Әзірет Дәуіт аюдан сұрады:

— Не себептен қожанды өлтірдің?

Аю жылап айтты дейді:

— Қожам мені баласындай күтіп, асыраушы еді, ол ауырған уақытта мені күткен кісі болмай, қожамның жазылуын тілеп зарықтым. Бүгін сол аурудан тәуірірек болып, қожамның далаға шыққанына қуанып қарап тұрғанымда, мырза есік алдына отырып, қалғнын деп еді, шыбындар тыныштық бермеді; соған ашуым келіп ұрғанымда қожам, не себептен екенін білмедім, өліп қалды. Мен қожамға қастық ойламадым, шыбынды қырайын деп едім,— деді.

ЖАМАН ЖОЛДАС

Екі дос кісі жолдастасып келе жатып, бір аюға ұшырапты. Бұл екі кісінің біреуі әлсіз, ауру екен, екіншісі мықты, жас жігіт. Аюды көрген соң бұл жігіт, ауру жолдасын тастап, өзі бір үлкен ағаштың басына шығып кетті дейді. Ауру байғұс ағашқа шығуға дәрмені жоқ, жерге құлады да созылып, өлген кісі болды да жатты: есітуі бар еді, аю өлген кісіге тимейді деп. Аю бұл жатқан кісінің қасына келіп іскелеп тұрды да, дыбысы білінбеген соң тастап жөніне кетті. Мұнан соң, манағы жолдасы ағаштан түсіп, аурудан сұрапты:

— Достым, аю құлағыңа не сыбырлап кетті?

Ауру айтты дейді:

— Аю құлағыма ақыл сыбырлады, екінші рет тар жерде жолдасын тастап қашатын достармен жолдас болма деді,— дейді.

АЙУАННЫҢ ЕСТІСІ КӨП, БІРАҚ АДАМДАЙ ТОЛЫҚ АҚЫЛЫ ЖОҚ

Ит — адамға шын дос жануар. Дүние жүзінде иттің неше атасының ұлы бар: біреуі қора, біреуі үй күзетеді, біреуі малшы орнына мал бағады, біреуі аң, құс алып береді, біреулері, тіпті, ат орнына жегіліп те жүріледі; бұлардың бәрін де екінші кітапта уақытымен айтармыз.

Англия жұртының ең үлкен Лондон деген қаласында өрт болған уақытта, күйіп жатқан үйдің ішінде қалған балаларды алып шығуға үйретілген иттер бар. Соның біреуі Боб деген ит он екі баланы өрттен алып шықты.

Бір күні бір үй жанып, өрт сөндіргіш адамдар келген уақытта, бір қатын жылап тұрды, балам жанып жатқан үйде қалды деп. Өртшілер әлгі Бобты жіберді: Боб баспалдақпен үйге кіріп, түтін ішінде жоқ боп кетіп, біраздан соң баланы көйлегінен тістеп қана алып келді. Шешесі қуанып баласын алды, өртшілер иттің өрт шалған жері жоқ па деп қарап тұрғанда, Боб өршеленіп жанған үйге қарай тағы ұмтыла беріпті. Өртшілер ойлады шамасы үйде тағы бір бала бар шығар деп; сонымен Бобты және қоя берді. Біраздан соң Боб, аузында бір тістегені бар, үйден жүгіріп шыға келді. Қараса, әкелгені бір үлкен қуыршақ екен.

ӨТІРІКТІҢ ЗАЛАЛЫ

Үш кісі жапанға шығып, күні бойы құс аулап, жалғыз-ақ шүрегей үйрек атып алыпты. Кешке бір жерге келіп отырып сөйлеседі: бұл үйректі үшеуіміз жеп тоймаймыз, біреуімізге жөні болмайды деп. Ішінде біреуі қу жігіт екен, бұл айтты:

— Оған ақыл табылады. Үйректі пісіріп жауып қоялық та, үшеуіміз де жатып ұйықталық, қайсымыз жақсырақ түс көрсек, үйректі сол жесін,— деді.

Осыған сөз қойысып, үйректі пісіріп жауып, өздері жатып ұйықтағанда, манағы қу тұрды да, үйректі жеп алып, табағының үстін әуелгіше жауып қойды. Ертең жолдастарымен бірдей тұрып қу сұрады:

— Не түс көрдіңіздер?— деп.

Біреуі айтты:

— Мен ақбоз атқа мініп, алтын таж киіп, көкке ұшып жүр екенмін.

Екіншісі айтты:

— Мен ұшпаққа кіріп, хор қыздары маған қызмет етіп жүр екен.

Сонда қу айтты:

— Екеуіңдікі де рас, мен түсімде сендерге қарап тұрып едім, бірің патша болып көкке ұшып кеткен соң, енді бірің ұшпаққа кіріп кеткен соң бір шүрегей үйрекке бола қайтып келіп жатар деймісің деп, үйректі мен жеп қойдым,— деді.

ДАДАНДЫҚ

А

Аңқау елге арамза молда тұрып, балаларға сабақ оқытыпты-мыс. Молда жазу да танымайтын, дадан өзбек екен, балалардың қолына қағаз беріп, шимайлап оқытатын оқуы:

— Неке қияр ат болар; бала туса шат болар — оған асыл зат болар; ат қояры семіз ат; сүндет басы үш түйе; ысқат деген бес түйе.

Бір күндерде сол елге бір шын молда келіп, әлгі бала оқыған медресеге келіпті. Сонда арамза молда жалмажан бір балаға, келген молдаға есіттіріп, сабақ берді дейді:

— Е-е, ме-е демелік, өзге былшыл не керек, он бес түйем, бір атым, жартысы — сенікі, жартысы менікі.

Б

Бір ноғай түн ортасында үйінен жалаңаяқ, жалаңбас қашып шығып, оны көрген соң қатын-баласы да үркіп үйін тастай қашып, үздік-создық көршісінің үйіне барып тығылыпты. Көршісі:

— Мұның не?— депті.

Демін алып, ноғай біраздан соң жауап берді:

— Үйімді көптен бері жын-шайтан аралап жүр еді, күнде жатып қалсам, шайтандар үйімнің төбесінде жиылысып, ойын салып, тасырлатып жүруші еді. Соларды қашыру үшін неше рет молдалар жидырып, дуа оқытып, көп пұлым шықты. Бүгін түнде тағы да бұрынғы қалпынша, тасырлатып жүрген соң, ұйықтай алмай жатыр едім, бір мезгілде шайтанның біреуі тарс еткізіп үйдің төбесін сындырып, маған қарай қарғыды, мен жалтарып қалып, бір жағымен қашып шықтым. Апыр-ай, шайтанның мүйізі де болады екен ғой, қашып бара жатқанда, қолым мүйізіне тиіп еді,— деді.

Көршісі есті кісі екен, қане, шайтаныңды біз де көрелік деп, қолына фонарь алып, үш-төрт кісі ертіп, ноғайдың үйіне келді. Қараса, үйінің төбесін жұқа қамыспен тоқып сылаған екен, ортасы құлап түсіпті және қарап жүргенде, бұрышта бір ешкі жайына күйсеп жатыр. Бітегене тұрған соң, үй төбесінде маңыраған лақтардың дауысы шықты. Мұны есітіп ешкі де түрегіліп маңырады. Соның артынша лақтар манағы құлаған жерден секіріп түсіп, енесіне қосылысыпты. Қараса, лақты ешкілер көршінің өзінікі екен, түнде үйдің төбесіне үйілген шөпке келіп жеп, ойын салуды әдет етіп жүріп, манағы үй төбесінің жұқа жерінен құлап түскен екен.

Я

Екі кісі жаздың бір әдемі күнінде сайранға шығып, бір ағаштың қасынан өтіп келе жатқанда, көкек шақырды дейді. Біреуі тұрып айтты:

— Көкек тек құс емес, ол мені көріп шақырғанын ырым етемін, маған ұзамай-ақ бір дәулет жолығады скен,— деді.

Қасындағысы айтты:

— Көкек саған шақырған жоқ, маған шақырды, дәулетке мен жолығамын,— деді.

Әуелгісі айтты:

— Сен итке неғылған дәулет?

Оған қарсы екіншісі:

— Мен ит емес, сен ит,— деп екеуі ұрысысып, ұрыстан соң төбелесіп, екеуінің де аузы-мұрны қан болды.

Мұнан соң екеуі де дәрігерге келіп, жараларына ем еттіріп отырып, ұрыстың неден басталғанын айтысты. Сонда дәрігер айтты дейді:

— Ей, ақылсыздар, ол көкек сендер үшін емес, менің үшін шақырған екен; көкек шақырмаса, сендер төбелеспес едіңдер, төбелес болмаса, сендер жаралы болып, мен емдеп, ақы алып олжа таппас едім,— деді.

Г

Менің бір дос адамым әңгіме етеді:

— 1875 жылда, жолаушы келе жатып, бір ауылға түстім. Әңгімелесіп отырғанда, бір бала келді, екі көзі жылағаннан ісіп кеткен. Бөтен балалардай ойнамай, тамақ та жемей отырған соң аяп, қасымдағы кісілерден сұрадым, бұл бала неге қамығып жүр, ойнамайды, тамақ жемейді деп. Сонда ауыл кісілері айтты:

— Бұл баланың кешегі күн ертемен шешесі қазаланды, өлген соң-ақ қасымыздағы қыр үстіндегі молалардың қасына апарып қойдық; кешке бұзау қайтарып жүрген балалар моланың қасына барса, манағы қатынның моласынан дауыстап шақырғандай көмескі бір үн келеді. Балалар бұзауларын тастай қашып, ауылға айтқан соң, үлкен кісілер де молаға жақындап барсақ, анық есіттік моладан үн шыққанын. Бұл сұмдықты көрген соң бір кесапатына ұшыраймыз деп, ауылымызбен көшіп, бүгін осы жерге қондық. Сол қатынның мынау он екі жасар баласы: «Әжем тірі жатыр ғой, көрден ашып алып бер» деп жылап, тілемеген адамы қалмады; әрине, ешкім көрге бармақ түгіл, қайта баланың, тіпті, өзін де жібермей, бағып тұрмыз.

Сонда манағы бала өзі де жылап қоя берді:

— Ағасеке, сіз бір қайыр қылмасаңыз... әжем тірі қалуы рас,— деп.

Бұл балаға абайлап қарасам, сонша есті бала кескінді; қанша үлкендердің айтқанына болмай өз ақылына салып шешесін тірі қалды деп тұрғанына таңғалып, алдыма шақырып, сүйіп отырып айттым:

— Тірі болса — болмаса да, шырағым, мен әжеңді барып көрейін.

Отырған кісілер үрпісе түрегелді:

— Ойбай, мырза, айта көрмеңіз, өлген кісі тіріледі деп көр ақтарған не сұмдық, ол дүниедегі құнасын тартып жатқан қатынға бола өзіңіз мерт боларсыз,— деп.

Мен балаға үйіне барып киініп кел, деп шығарып жібердім. Отырған кісілерге айттым:

— Дұрыс, өлген кісі қайта тірілмейді, бірақ сіздер есін танып жатқан қатынды өлді деп біліп тірілей көмгенсіз; дауыстап шақырғанын естіп тұрып, ашып алмағаныңыздан қатты обалға қалыпсыз, ешбір құдай-тағала кәләмінде¹ жоқ көрдегі азап адам құлағына естіледі деген,— дедім.

Сол арада манағы бала келді, ауылдан кетпен, күрек алып қасымдағы екі жолдасыммен, баланы ертіп молаға бардық, ауылдан қорыққаннан адам ермеді. Молаға барып сырттан құлақ салсақ та ешбір дыбыс естілмеді; сонсоң аштырып, екі кісі түсіріп қарасақ, бейшара қатынның қолы-басы жара, қан, үстіндегі киімін айырып тастапты, өзінің әлі күнге денесі жып-жылы екен. Қатынды көрден алып, үстіне шатыр тіккізіп бір күн бақтым, көрден алған уақытта аз ғана жаны бар ма деп едім, сол күннің кешіне-ақ суынып, шынымен жан тапсырды.

Осындай істер әр елде болатын шығар деймін. Білімді зор дәрігерлер айтады: қайсыбір аурулар бар — бір жұмаға шейін адамды есінен тандырып, ешбір жан бар белгісі болмай жатқызатын деп. Соның үшін өлікті тым асықпай, байқанқырап көму керек.

ЖАМАНДЫҚҚА — ЖАҚСЫЛЫҚ

Қызылбас патшасының Абдулла деген уәзірі бар еді. Соның заманында жұрт бұзылып, бір күн уәзір патшаға келе жатқанда халық қамап: «Дегенімізді істе, істемесең өлтіреміз» деп, ішінде бір батырырағы уәзірді сақалынан алып жұлықты. Уәзір ашу етпеді, бұлардан шыққан соң патшаға барып, жұрттың тілегін беріңіз деп өтініп, тілегенін патшадан алып берді және өзінің көрген кемшілігі үшін ешкімге жаза бермеңіз деп оны да тілеп алды. Ертеңіне уәзірге бір саудагер келіп:

— Тақсыр, кеше сізді ренжітіп сақалыңыздан жұлыққан кісіні айтайын деп келдім, ол Нағым деген менің көршім еді, алдырып жаза беріңіз,— дейді.

¹ кәләм — сөз (арабша). — Ред.

Бұл сөзді есіткен соң уәзір саудагерді қайтарып, Нағымды шақыртып алды. Нағым: «Менің кешегі ісімді біреу айтып танытқан екен», деп, қорыққанынан үрейі кетіп, келе-ақ уәзірдің аяғына жығылды. Уәзір Нағымды жерден көтеріп алып айтты дейді:

— Мен сені жазаландыру үшін шақырмадым, бірақ, көршің саудагер жақсы кісі емес екен, сенің білместігіңді маған келіп айтты, екінші рет ол көршіңнен сақтанып жүргендей екенсің, соны айтайын деп шақырып едім, енді аман бол,— деп ішкергі үйіне кіріп кетті дейді.

САҚЫП

Сақып деген бір жақсы кісі мал жинамай жүріп, ақырында әл кеткенде қатты кедейшілік тартып, бір күні етіп болмаған соң жалаңаяқ далада жүргенінде, аяқтарын тас жыртып ренжіңкірепті. Сөйтіп келе жатып, екі аяғы жоқ ағаш балдақпен жүрген бір тіленшіге жолықты. Мұны көріп, Сақып аһ ұрып айтты дейді:

— Әй, құдайым, ренжігеніме тоба қылдым, шүкір саған — менің жүруге аяғымды аман сақтағаныңа; мынау балдақты бишараға жаңадан аяқ табылса, жалаңаяқ та болса жүріп жүруді дүниенің бір қызығы деп білер еді-ау деді,— дейді.

ТӘҚАППАРШЫЛЫҚ

Венямин Франклин деген даңқты білім иесі, Америка жұртының кісісі, он сегіздегі жас күнінде, Медера деген қаланың бір қарт адамына қонақ болып, шығар уақытта қарт ішкергі бір есіктен шығарып салуға алып келіпті. Франклин бұл кісіге сөйлесе келе жатып, алдында не барын аңғармай, есікке жақындағанда қарт дауыстапты:

— Еңкей, еңкей,— деп.

Сүйдегенше болмай, есік аласа екен, маңдайшасына Франклин маңдайымен тарт ете түсіпті. Сонда қарт күліп айтты дейді:

— Бұл кішкентай реніш сізге екіншідей ақыл болар; ұмытпағайсың, сен жассың, өмірің алдында, басыңды тым жоғары ұстамай, төмен иіңкіреп жүрсен, мұнан да артық неше соққылардан құтыларсың.

Бұл сөзді Франклин сексен жасқа келгенше ұмыт-пай, әрдайым айтушы еді:

— Сол қарттың ақылы маған көп пайда болды; және көзіммен көрдім: басын жоғары көтерген тәккәппірдың нешеуінің әлек болғанын,— деп.

КИІЗ ҮЙ МЕН АҒАШ ҮЙ

1876 жылда, мен судьялық орында тұрғанымда, екі ептеш адам бір-бірімен ұрысып, арызға келді. Біреуі— мешер, біреуі — қазақ. Екеуі де іскер, қазақтарға жер үй, ағаш үй істеп, көп мал тауып жүруші еді. Ұрыстарының себебі — мешер айтыпты:

— Қыстың күні тоңармыз, өзімізге жер үй салып алалық.

Қазақ айтыпты:

— Жоқ, киіз қос істеп алалық, қысымызға да, жазымызға да бұл қолайлы, біреу жұмысқа шақырса, қосымызды қыс болсын, жаз болсын артып жүре берерміз.

Мешер айтыпты:

— Ой, киіз үйің құрысын, не күндіз, не түнде бір жылынбай, бүрісіп отырғаның.

Қазақ айтыпты:

— Сенің ағаш үйің құрсын, көшсең артуына көнбейтін.

Сонымен біреуі киіз үйді, біреуі ағаш үйді мақтап таласып отырып, бірін-бірі сөгіп, ақырында қайсымыздың сөзіміз дұрыстығын судьяға сынатамыз деп маған келісіпті. Екеуі де өзіме белгілі ақкөңіл, бейнетқор адамдар еді.

Істің себебін білген соң, сұрадым:

— Айына екеуің қанша мал табасың?

Олар айтты:

— Екеуіміз 40—50 теңге табамыз.

— Қос пен жер үйдің бағасы не болады?

Олар айтты:

— Екеуімізге кішкентай ғана қос, кішкентай жер үй болса болады, жұмысын өзіміз істейміз, отыздай теңгемен істеп болар еді десті.

— Бұрын қайда тұрып жүруші едіңіз?

— Ел жайлауға кеткенде біреудің киіз үйін жалдап,

жазына 10—15 теңге беруші едік, қыс болса кез келген үйде жатып тұрушы едік; не болмаса бір үйді меншіктеп жатсақ,— оған да ақы беруші едік.

Сонан соң айттым:

Екеуінің де сөздеріңіз дұрыс. Киіз үй көшіп-қонып жүруге қолайлы: жаз ел жайлауға кеткенде, сіздер қыстауда қалып, бір қыстаудан бір қыстауға көшіп, сонда алып жүруге киіз үй қолайлы және жаз қоста қону түгіл, ауасы да ағаш үйден жақсырақ болады. Соның үшін сен қазақ бір шағын қос істеп ал. Қыс қазақ үй салдырмайды, ол уақытта сіздер әртүрлі уақ жұмыс істейсіз, көбісінше үйде отырып. Күн бойы далада жүрген жұмыс адамына, түнде бір мезгіл жылы жер де керек: дұрыстап дем алып және жұмысқа ренжімей даяр болуға. Соның үшін, сен мешер, бір жер үй істеп ал. Сонымен жаз қосты алып жүріп сонда тұрарсыз, қыс жер үйде тұрарсыз және жыл сайын біреудің үйін жалдап жүрген ақшаңызға неше жылдық қос пен үй істеп алсаңыз, ақырында бұл пайдалы болар дедім.

Екеуі де төре маған тиді деп шығып бара жатқанда және шақырдым:

— Екеуің жер-үйді бірігіп істейсіндер ме, жоқ басқа істейсіндер ме?— деп сұрадым.

Қазақ айтты:

— Үйін мешер өзі істей берсін, мен қос тауып аламын

Сонда және төре айттым:

— Сен мешер жаз болса мынау қазақтың салған қосында бірге тұрарсың, соның үшін қостың жарты пұлын сен төле; сен қазақ қыс болса, мынау мешердің жылы земленкесінде бірге тұрарсың, соның үшін земленкені сен де бірге істе.

Екеуі де менікі дұрысқа шықты деп, құлдық ұрысып, шығып кетісті.

ДАНЫШПАН ҚАЗЫ

Алжир жұртының патшасы Бауақас деген қол астындағы қалалардың біреуінде бір данышпан қазы бар, онан өтірік айтып ешкім құтылмайды, даугердің

қайсысының ісінің ақ екенін айтпай табады деп есітіп, рас па екен білейінші деп, бір купес кескінді киініп, қазыға қарай жүрді дейді. Қалаға кіре бергенде, бір аяғы жоқ ақсақ тіленші қайыр сұрады. Бауақас қайыр беріп өтейін деп еді, тіленші етегінен ұстап айрылмады.

— Мен қайыр бергенім жоқ па, енді не керек,— деді Бауақас.

Тіленші айтты:

— Қайыр бердің, бірақ тағы бір қайыр қыл, мені мінгестіріп, орам ортасына жеткізіп таста, әйтпесе базардағы ат пен түйелер басып кете ме деп қорқамын,— деді

Бауақас тіленшіні мінгестіріп, орам ортасына жеткен соң тіленшіні түсірейін деп тоқтады. Тіленші түспеді.

Бауақас айтты.

— Енді неге тұрсың, түс, орам ортасына жеттік қой.

Тіленші айтты:

— Неге түсейін, ат менікі, атыма дау еткің келсе қазыға жүр.

Төңіректегі халық жиылып, бұлардың дауын есітеді, бәрі де айтты:

— Қазыға барыңыз, ол қайсыңның ақ-қараңды табар,— деп.

Бауақас тіленшімен қазыға келісті. Келсе, қазының алдында бұрынырақ келіп тұрған да даугерлер бар екен. Қазы ретпен сұрап отырып, бір молда мен мужикті шақырды. Бұл екеуі бір қатынға талас, молда менің қатыным, мужик менің қатыным дейді. Сөздерін тындап болып, оларға қазы айтты:

— Қатынды мұнда қалдырып, өздеріңіз ертең келіңіз.

Олардан соң рет бір қасапшы мен май сатушыға келді. Қасапшының тұла-бойы қан, майшының үстібасы май. Қасапшының қолында ұстаған ақшасы бар, майшы сол ақша ұстаған қолынан ұстап жібермей тұр. Қасапшы айтады:

— Мен бұл майшыдан май сатып алып, ақшасын беруге қалтамды шығарып едім, майшы ақшаның бәрін тартып аламын деп қолымнан ұстады. Сол ұстаған қалыбымен ақшаны тартып ала алмаған соң, саған бәле саламын деп сізге келді.

Майшы айтты:

— Бұл сөзі өтірік, қазы. Қасапшы маған май сатып алуға келген соң, бір бақыраш май құйып бердім. Сонда қасапшы айтты: «бір алтын айырып берейін» деп.

Мен айырып берейін деп қалтасымен ақшамды шығарып, алдымыздағы тақтайға қойғанымда, қасапшы ақшаны алып қашайын деп еді, қолынан ұстай алып, жібермей сізге келтірдім,— деді.

Тындап болып, қазы айтты:

— Ақшаны мұнда қойып, өздеріңіз ертең келіңіз.

Енді кезек Бауақас пен тіленшіге келді. Бауақас бастан аяқ істің мәнісін айтып еді, тіленші дауыстады:

— Мұның сөзі өтірік. Мен атқа мініп қалаға келе жатыр едім, бұл купес жерде отыр екен, қалаға жеткізіп таста деп өтінді. Сонан соң атыма мінгізіп қалаға келтірген соң түс десем аттан түспей, ат тіпті өзімдікі деп әуре етіп жүргені,— деді.

Қазы азырақ ойланып тұрып:

— Атты мұнда қойып, өздеріңіз ертең келіңіз,— деді.

Келесі күні көп кісі жиылды, қазының төресін есітеміз деп.

Әуелі молда мен мужик келді. Оларға қазы бұйырды:

— Қатын молданікі, мужикке елу шыбық ұрыңыз.

Айтқанынша сол жерде-ақ қатынды молда алып, мужикке жасауыл елу шыбық ұрды.

Екінші қасапшы мен майшы келді. Қазы:

— Ақша қасапшы сенікі, майшыға елу шыбық ұрыңыз.

Үшінші Бауақас пен тіленші келді. Қазы Бауақастан сұрады:

— Жиырма аттың ішінен атыңды танып алармысың?

Бауақас айтты:

— Танырмын.

Тіленшіге тағы:

— Сен де танырмысың?— деді қазы.

Ол да айтты:

— Танырмын.

Сонан соң екеуінде маған еріңіз деп, ат-қораға алып келді. Қораға әуелі Бауақасты кіргізіп, ол көп аттардың

ішінен тұп-тура барып өз атын ұстады. Оның артынан тіленшіні кіргізіп еді, ол да атты танып қасына барды. Сонан соң қазы орнына келіп отырып төре берді:

— Ат купес сенікі, тіленшіге елу шыбық соғыңыз.

Бұл істердің төресін беріп орнына келтірген соң, қазы үйіне барды, Бауақас қалмай ере келді.

— Сен неге келесің,— деді қазы,— әлде берген төреме разы болмадыңыз ба?

— Жок,— деді Бауақас,— төренізге разымын, бірақ білгім келеді: «қатынның молданыкі екенін, ақшаның қасапшынікі екенін, аттың менікі екенін қайдан білдіңіз?»

Қазы айтты:

— Қатын турасында білгенім, төнертең қатынды үйіме шақырып, «қара сауытыма қара сия құй дедім». Қатын жыл-жылдам қара сауытты жуып, сонан соң қара сия құйып, бұл іске сонша ептілік көрсетті. Мұнан көрінді қара сия сауытпенен айналысып көрген қатын екендігі; мужик қатыны болса, ондай іске епті бола бермес еді. Осыдан молданың сөзінің растығы білінді. Ақша турасында білгенім, ақшаны кеше кешке бір кесе суға салдым да, таңертең тұрып қарадым — судың бетіне май шықпас па екен деп; май шыққан жоқ екен. Мұнан көрінеді майшының сөзі өтірік, қасапшынікі дұрыс екендігі; не үшін десеніз — майшының майлы қолымен ұстап тұтынған ақша болса, су бетіне ақшадан май жүзіп шығар еді. Бәрінен сіздің ат турасында қиынырақ болды; сен таныған атты тіленші де таныды, бірақ менің ойымда сендерге ат таныту емес еді, ат қайсыңды таныр екен деп атқораға алып барып едім. Сіз аттың қасына барғанда оқыранып, ат саған мойнын созды; тіленші қасына барғанда құлағын жымитып, аяғын көтерді — мұнан ат сенікі екендігі білінді,— деді.

Сонда Бауақас айтты:

— Мен купес емес, Бауақас деген патсаңмын. Сенің тураңда жұрттың айтуы дұрыс па екен деп, бұл үшін келіп едім, айтқанындай бар екенсің. Енді тілегің болса тіле деді.

Қазы:

— Маған сый керек емес. Патсамның осы мақтағаны да жетерлік сый,— деді,— дейді.

Бір сарт қалаға бір есек, бір ешкі сатуға алып келеді; ешкінің мойнында қоңырауы бар екен. Мұны үш ұры көріп, біреуі айтты:

— Мен осы сарттың өзіне білдірмей ешкісін ұрлап аламын.

Екіншісі айтты:

— Мен қолындағы есегін ұрлап аламын.

Үшіншісі айтты:

— Оның бәрі де қиын емес, мына мен сарттың өзінің үстіндегі киімін де ұрлап аламын.

Сол сөзбен бастапқы ұры сарттың артқы жағынан келіп, ешкінің мойнындағы қоңырауды алып, есектің құйрығына тақты да, ешкіні жетектеп далаға алып кетті. Біраздан соң, сарт артына қараса, ешкі жоқ.

Сөйтіп аң-таң болып тұрғанда, екінші ұры келіп:

— Не ғылып тұрсың?— деп сұрады.

Сарт:

— Ешкімді алдырдым,— деді.

Ұры айтты:

— Мен көрдім, ешкі жетектеген біреу жаңа ғана ссы орманға кіріп кетті, қусаң жетесің.

Сарт:

— Ендеше құдай үшін есегімді ұстай тұр деп, есегін ұрыға ұстатып, өзі ағашқа жүгіріп кіргенде, бұл ұры есекті алып жөнелді.

Біраздан соң қайтып келсе, есегі тағы жоқ.

Мұнан соң сарт байғұс жылап жолға түсіп жүре берді.

Сарт сөйтіп келе жатса, жолдың үстінде, судың жағасында жылап отырған бір адамға ұшырап, «неге жылап отырсың» деп сұрады.

Ол кісі айтты:

— Бір байдың қызметкері едім, бай бір қапшық алтын беріп қалаға алып бар деп жіберіп еді; осы судың жағасына жеткен соң, дем алайыншы деп сүйсініп жатып ұйықтап кетіп, ұйқы ішінде абайсыз қапшықты суға итеріп жіберіппін, енді неғыларымды білмей отырмын.

Сарт:

— Енді неге суға түсіп алтыныңды алмайсың?— деді.

Кісі айтты:

— Жүзе білмегеннен судан қорқушы едім, қапшықты алып берген кісіге 20 алтын берер едім.

Сарт ойлады:

— Есегім мен ешкімді алдырған үшін маған бұл құдайдың жіберген олжасы шығар, қапшығын әперіп, 20 алтын алайын деп, жалмажан шешініп, киімінің бәрін тастап суға түсті. Су ішінде олай-бұлай жүзіп, тайыз жерінде жүріп іздесе де қапшық табылмады.

Біраздан соң шаршап қайтып келсе, киімін манағы үшінші ұры алып жөнелген екен.

ҮНДІ

Үнді жұртының бір адамы бір жақтан үйіне қайтып келсе, үйдің қасындағы ағаштың басына кептіруге іліп қойған еті жоқ. Ағаштың айналасын әбден жүріп, карап болған соң, орамға шығып жолай дауыстап сұрайды:

— Аласа бойлы, қолында қысқантақ мылтығы бар, соңында тарақ-құйрық кішкентай иті бар, бір қарт адам көрдіңіз бе?— деп.

Бұл кісіні әркім көрген екен, сілтеумен барып тауып, ұрысын ұстапты-мыс. Ауылдас адамдары үндіден «ұрының түсі-түрін қайдан білдіңіз» деп сұрасыпты. Сонда үнді айтты дейді:

— Ұрының аласа бойлы екенін білгенім, менің колыммен ілген етімді, ол ағаштан аяғының астына тас қойып, соның үстіне шығып алыпты. Қарт екенін білгенім, жүргендегі ізінен байқадым — адымының арасы тым жақын екен. Мылтығының қысқа екенін: етімді ұрларда, мылтығын ағашқа сүйеп қойған екен, сонда мылтықтың аузы ағаштың кішкене қабығын жырып кетіпті, жер мен сол жырылған қабықтың арасынан шамаладым. Ұрының қасында иті бар екенін және ол иттің өзі кішкентай, құйрығы тарақ-құйрық екенін білгенім, етімді ұрлап жатқанда, ит анадай бір құмайтырақ жерде отырған екен; соның құмға түсіп қалған ізінен және былғаңдатқан құйрығының табынан байқадым депті-міс.

ЖИРЕНШЕ ШЕШЕН

Жиренше шешен жолаушы келе жатып, бір ауылдың тұсына келсе, ауылмен екі арада өзен суы тұрған соң, өткелін біле алмай сасып тұрғанда, судың ар жағынан су алуға шелекпен бір қыз келді дейді. Жиренше дауыстап сұрады:

— Бұл өзеннің өткелі қайда?— деп.

Қыз айтты:

— Анау жақта бір өткел бар алыс, алыс та болса жақын, берірек бір өткел бар жақын, жақын да болса алыс.

Мұның не сөз екенін аңғармай, Жиренше жақын деген өткелге барып, жүріп кетіп еді, судың орта жеріне барғанда аты омбылап жығылып, үсті-басы былғанып, азар-мазар қайтып шықты. Сонан соң алыс та болса жақын деген өткелге барып, оп-оңай ар жақтағы қыздың үйіне келді. Үйіне кіріп отырған соң, Жиренше қызға қарап:

— Жаным, қарным ашып алыстан келемін, тамағыңның тәттісін бер,— деді.

Қыз айтты:

— Бір тамақ бар ащы, ащы да болса тәтті; бір тамақ бар тұщы, тұщы да болса ащы.

Жиренше «ащы да болса — «тәтті» деген тамағыңды келтір» деді. Қыз тұрып шанаштан бір уыс тұз алып, бір аяқшаға салып, Жиреншенің алдына қойды. Жиренше мұны көріп:

— Жаным, құр тұзды қалай жеймін?— деді.

Сонда қыз үндемей, тұзы жоқ қара көже құйып берді. Жиренше, өзі де данышпан ақылды кісі, ойлап отырып, бұл сөздерге түсінді және өзінің үй иесінің берген мәзірін күтпей, тәтті тамағыңды бер деп сұрағанына ұялды. Сол істерінен Жиренше қыздың есті қыз екенін аңғарып, ақырында өзіне қатындыққа айттырып алды дейді.

Қыздың аты Қарашаш-сұлу, жұртқа белгілі көркем, данышпан болған соң, заманындағы хан күндеп, Жиреншемен қас болды. Бір күні ханның көңілі шапқан соң, асбасшылар алдына бір қаз пісіріп алып келіп қойысты. Жиренше қасында отыр екен, хан оған бұйырды:

— Бұл қазды өзіме, ханымға, екі балама және өзіңе, біріне артық, бірімізге кем жібермей бөліп бер:

егер біреумізге бір мысқал артық-кем болса, өзінді қатты жазаландырамын,— деп.

Жиренше қолына пышақ алып, әуелі қаздың басын кесіп ханға берді:

— Тақсыр, сіз біздің басымызсыз, міне, сізге бас,— деп.

— Екінші — хан ханымсыз болмас, ханым хансыз болмас, құс мойынсыз болмас; олай болса ханым сіздің мойыныңыз деп, оған қаздың кеңірдегін кесіп алдына қойды.

— Мынау екі балаңыз — сіздің екі қанатыңыз, оларға, міне, қанағ деп, қаздың екі қанатын кесіп қойды.

— Мен өзім, тақсыр, бас та емес, аяқ та емес,— орташа ғана адаммын, мынау құстың орта денесі маған лайық деп, қаздың қалған денесін өз алдына қойды дейді.

Және біраз күн өткен соң, хан аң аулай далаға шығып жүріп, домалап бара жатқан бір қаңбақты көріп, Жиреншеге бұйырды:

— Барып қаңбақтың көшу-қонуының қайда болатынын сұрап кел, жауабын дұрыс келтірмесең, жасауылдарға ұрдыруға бұйырамын,— деп.

Жиренше атын борбайға салып жіберіп шауып кетті де, қаңбақты қуып жетіп найзасымен шаншып тоқтатып, біраз тұрды-тұрды да, қайта ханға келіп айтты дейді:

— Тақсыр, қаңбақтан бұйрығыңызша сұрадым. Қаңбақ айтты:

— Сұрата жіберген хан тентек пе, сұрай келген сен тентек пе, көшерімді жел біледі, қонарымды сай біледі,— деп.

Осылайша әуре етіп жүре-жүре, хан Жиреншенің ешбір тұзаққа түспегеніне өшігіп, енді лайығын тапса, тіпті, өлтіріп, қатынын алуға ойланды. Бұл ыңғайын таныған соң, Жиренше қайғыда болып жүргенде, бір күні Қарашаш-сұлу байынан сұрады:

— Неге қамығасың,— деп.

Жиренше мағынасын айтты. Қарашаш айтты:

— Достым, қайғырма, бұған бір ақыл табылар. Екі күннен соң хан, билерді үйге қонаққа шақырыңыз.

Жиренше елінен озық озған алаяқ шешен атанса да, өзі кедей екен дейді. Кедейлігі турасында әлі күнге

казакта қалған бір сөзде бар ғой: ханның сәулетті ордасында күн бойы әдемі төсек үстінде отырып, кеш өзінің қара лашығына келіп, тулақ үстіне жатып айтады-мыс: «ай-хай менің өз үйім, кең сарайым боз үйім» деп. Қатынының әлгі айтқан сөзін есітіп, Жиренше айтты:

— Хан-қараны шақырып, қай жерге отырғызамыз және немен сыйлаймыз?

Қарашаш айтты:

— Оның ақылын маған қоя беріңіз.

Екі күн өткен соң, Жиренше ханды жан-жаранымен қонаққа шақырды. Хан да, жасауылдары да Жиренше бізді немен сыйлар екен көрейік деп келіпті-міс. Сыйғаны үйге кіріп, сыймағанына далада киіз жайып, тегіс отырып болған соң, Қарашаш-сұлу өзі тұрып ханның алдына бір аяқшаға салған азғана сүт-қаймақты келтіріп қойды. Хан шынашағымен ғана қаймақтан аузына алып салып еді, бұл қаймақ ханның өмірінде жеп көрмеген артықша тәтті дәм екен және сол шынашағымен бір-екі алып жегенде тойып та қалды. Ханнан қалғанын қасындағы жақсыларына беріп, үй ішіндегі жан біткеннің бәрі де не тамақ екен деп аз-аздап алып дәмін татысты. Аттанар уақытта, хан Қарашаш-сұлудан сұрады:

— Сұлу, бұл берген тамағыңыз не тамақ, біз көрмеген бір тәтті дәм екен, үйретсең асбасшыларыма бұйырайын, әрдайым осындай тамақ істеуге.

Сонда Қарашаш айтты дейді:

— Тақсыр, сіз білесіз біздің жарлы екенімізді; ерім сізді жақсыларыңызбен қонақ етуге ниет еткен соң, не тамақпен сыйласам болар деп уайымға қалдым; ақырында ойладым; дүниедегі тамақтың асылы — адамның сүті болса керек; не үшін десеніз — бала бес-алты жасқа келгенше жалғыз емшек сүтімен күн көреді. Соның үшін өз сүтімді сауып, осы қаймақты істедім,— деді.

Хан «аһ» деп санын бір соғып, шыға жөнелді,— дейді. Ол заман да бұл заман да белгілі — емшегінің сүтін ішкен әйел шеше есебіне кіріп, қатындыққа алуға болмайтындығы.

Мұнан соң бірнеше күннен соң, хан Жиреншені шақырып алып, қиянат істерімді кешіңіз деп өтініп, көп мал сыйлапты-мыс.

ҚАРАҚЫЛЫШ

Ертеде бір бес ағайынды жігіт бар екен. Бесеуі бір бәйтеректің қасына жарты жер салған екен. Егіні піскен соң, түнде келіп біреу жеп кетеді екен. Сонан соң олар егінін күзетіпті. Әуелі үлкен ағасы күзетіпті, бірақ ешкімді көрмепті. Солайша төрт ағасы төрт күн күзетіпті. Бесінші күні ең кішісі күзетіпті, аты Қарақылыш екен. Қарақылыш күзеткен күні көктен бір қара бие келіпті; егінді жеп жатқанда Қарақылыш оны ұстап алыпты. Сонда әлгі қара бие айтыпты:

— Ей бала, мені жібер деді; менің бес құлыным бар, бесеуін бесеуіңе берейін,— деді.

Қарақылыш оны қоя берді. Сонан соң қара бие құлындарын алып келіп, ең кішісін Қарақылышқа берді, бөтен төртеуін төрт ағасына берді. Сонда бәрі жарысқанда Қарақылыш озады екен.

Бір күні Қарақылыш жұлындай жерден түгін көріпті; көрген соң соған барыпты, барса — бір жалмауыз кемпірдің үйі екен. Ол кемпірдің бес қызы бар екен; қыздарының ойнайтын, жататын, тамақ ішетін үйлері бөлек-бөлек екен. Сонда Қарақылыш қыздардың ойнайтын үйіне барып, кілемнің астына жатыпты. Қыздар келе бергенде кілемді көтеріп қалыпты. Сонда қыздар ойбайлап, шешесіне барыпты. Шешесі ұрысып жіберіпті. Сонан соң қыздар келіп ойнап отырғанда, Қарақылыш қыздарды ұстап алып, төртеуін екі қолтығына тығып, біреуін иініне тығып, атына мініп қашыпты; қашқанда кемпір Қарақылышқа жылап айтыпты:

— Қыздарымды ертең ұзатайын, бүгін өзің қон,— депті. Сонан соң Қарақылыш қыздарын өзіне беріп, өзі қоныпты.

Кеш болған соң Қарақылышқа ұйықта деп, төсек салып беріпті. Қарақылыш тысқа шықса, аты бір көзінен қан, бір көзінен жас ағып тұр екен. Сонда аты айтыпты:

— Сен бүгін ұйықтама, ұйықтасаң сені өлтіреді, жалмауыз кемпір темір тіс соқтырып жатыр,— деді.

Қарақылыш үйге келіп ұйықтамай жатыпты. Сонда кемпір келіп, есікті қарап айтыпты:

— Ұйықта, шырағым,— депті де, кетіп қалыпты.

Біраздан соң тағы келіпті. Сөйтіп жүргенде таң атып қалыпты. Сонан соң кемпір қыздарын ырғап-жырғап ұзатыпты, сонда айтыпты:

— Осы жерде үш бел бар, екеуіне қонбандар, ең шеткісіне қоныңдар,—депті.

Күн кеш болған соң төрт ағасы ең ортадағысына қоныпты. Қарақылыш жаңғыз өзі ең шеткісіне барып қоныпты. Қарақылыш ертең тұрған соң, төрт ағасы жыдап жатыр екен, есітіпті оларға бір кісі айтады екен:

— Қарақылышты әкеп берсендер, жіберейін,— деп.

Сонда Қарақылыш есітіпті де, соған келіпті: келсе — бір айдаһар екен. Ол айдаһар бөтен ағаларын қоя беріп, Қарақылышты алып қалыпты. Сонан соң Қарақылышқа айтыпты:

— Бермес ханның өлмес қызын әкеп бер,— депті.

Қарақылыш жарайды деп кетіпті.

Келе жатса, бір тауды бір тауға қосып жатқан кісіге жолығады. Сонда Қарақылыш сұрапты:

— Не қылып жүрсің?— деп.

Ол кісі айтыпты:

— Қарақылышқа жолдас болайын деп жүрмін,— депті.

Сонымен жүргенде Қарақылыш тағы бір көлді көлге қосып жатқан кісіні жолдас қылып алыпты және бір мергенді және бір шапшанды; шапшаң сонша асқан екен: екі отырған сауысқанның бірінің құйрығын біріне кесіп алып жалғайды екен. Солармен бір атқа мінісіп келіпті. Келсе бір екі тау көріпті: сол таудың бүйірінен ірің ағып жатыр екен. Мұның астында ханның ауылы бар екен. Қарақылыш ханға барып айтыпты:

— Сенің қызыңды алайын деп келдім,— депті.

Сонан соң хан айтыпты:

— Бес айла қыламын, бесеуін де тапсаң қызымды беремін, таба алмасаң өлтіремін,— деді.

Әуелі ат жарыстырамыз деп, ат жарыстырыпты. Сонда Қарақылыштың аты алдымен келіпті. Сонан соң хан жаяу кісі жарыстырамын депті. Сонда Қарақылыш манағы жүйрікті шығарыпты; хан бір кемпірді шығарыпты. Ол кемпір бір шелек бал алыпты. Жарысардың алдында ол кемпір жүйрігіне балды беріп-беріп мас қылыпты, ұйықтатып тастап өзі кетіп қалыпты. Сонда жер тыңдаушы айтыпты:

— Сол біреу адам келеді,— депті.

Сонда Қарақылыш мергенге:

— Ат!— депті.

Мерген басындағы шелекті атыпты: шелектің дыңғырлаған дауысымен (жүйрік) оянып тұра салып, орнынан бір уыс топырақ ала салып жүгіріпті. Кемпірге жеткен соң (ол):

— Шеше!— депті.

Сонда кемпір артқа қарағанда, көзіне топырақ шашып қалғанда, кемпір ойбайлап қалыпты. Сөйтіп жүйрік алдымен келіпті.

Сонан соң хан барлығын бір темір үйге қамапты да, жан-жағынан көрік басыпты. Сонда манағы көл ұрттағыш екі ұртына екі көлдің суын ұрттап әкеліп, үйге шашыпты. Сонан соң хан қызын ұзатыпты. Манағы Қарақылыштың жолдастары орнында қалыпты, оларға Қарақылыш киім берген екен, олар алмапты. Сонан соң Қарақылыш қызды айдаһарға әкеліп беріпті де, өзі кетіп, келе-келе жатып, өзінің ағаларын тауып алыпты.

ТАЗША БАЛА

(Ертегі)

Ертеде бір шал мен кемпір болыпты. Олардың үш баласы, бес ешкісі бар екен. Бір күні үлкен баласы басқа жерден пайда кәсіп қылуға талап етіп, өзіне тиген енші ешкісін сойып алып, етінен кемпір мен шалға бір түйір де берместен, арқалап кетіпті. Келе жатса бір өнерші байдікіне келеді. Бұл байға өнер үйренуге ол жігіт жалданыпты. Өнерші бай бек қатты жауыз адам екен, ол жалданған жігітті бір сандыққа салып қойып, аштан өлтіріпті. Үйінде қалған ортаншы баласы, бұ да өнер үйренбекке талап етіп, ол ағасының кеткен жолымен кетіп, о да өнерші байға келіп жалданыпты. Өнерші бай оны да ағасынша аштан өлтіріпті. Үшінші ұлы Тазша бала, о да ағаларындай өзіне тиген енші ешкісін сойып алып, жарты етін әке-шешесіне беріп, олардан рұқсат алып, арқалап кетіпті.

Келе жатса, бір қора қойға ұшырапты. Бұл қора қойдың қойшысына жолығып сұраса, бұл қойлар өнерші байдікі екен. Ол Тазшадан сұрайды:

— Балам қайда барасың?— деп.

Тазша бала жауап береді:

— Өнер үйренуге барамын,— деп.

Сонда шал тұрып айтады:

— Балам, бұл сөзінді бөтен ешкімге айтпа,— деп,— өзіңе өтірік айтпа, жатқа (бөтендерге) шыныңды айтпа деген,— деп.

Сонан соң бұл бала шалдың бұл айтқаны рас екен деп ойлап, өнерші байға барыпты. Байдың үйіне қонып, ертең жүрейін деп жатқанда, өнерші бай Тазшадан сұрайды:

— Балам қайда барасың, жолың болсын?— деп.

Тазша бала жауап береді:

— Мен өзіндей ер баласы жоққа еншілес бала боламын,— деп.

Сонда өнерші бай айтады:

— Балам, сен біздікінде қал, маған бала бол, біздің бір ақ құнан қойды сойып, той қылып, асық жілігін етімен өзің жеп той, мен өзім жолаушы барамын,— дейді де, өзі жолына кете береді. Бала (Тазша):

— Хош әке, жақсы бол!— деп, үйінде қала беріпті.

Бұл өнерші байдың үйінде бір қызы бар екен. Бұл Тазша балаға айтады:

— Аға, сен асық жіліктен өзің жемей, керегенің басына іліп қой, сонда бір ақ тазы келіп, жілікке ұмтылар, сонда сен балтамен ол тазыны лақтырып өлтір,— деп.

Мұнан соң Тазша бала ақ құнан қойды сойып, той қылып, көршілерін шақырып, асық жілігін өзі жемей, қыздың айтқанын қылып, керегенің басына іліп қойғанда, айтқанындай ақ тазы келіп етті жілікке ұмтылғанда, Тазша балтамен жіберіп қалыпты; бірақ балтасы тазыға тимей, ит қашып құтылып кетіпті.

Өнерші бай үйіне келген соң, Тазша баланың мұндай істерді істегенін біліп, қатты ашу етіп, бұл итті аштан өлгірейін деп сандыққа салып қойыпты. Бұл байдың бағанағы қызы, әкесі жоқта, сандығының түбін тесіп тамақ беріп, Тазшаны тойдырып тұрыпты.

Бірнеше күндер өткен соң Тазшаның өз әкесі балаларын іздеп шығып, өнерші байдікіне келіп сұрады:

— Бір Тазша деген балам бар еді, соны көрдіңіз бе?— деп.

Өнерші бай.

— Көргенім жоқ,— деп жауап береді.

Бұлардың сөйлесіп тұрған сөздерін Тазша үйде сандықта жатып есітіп жатыр еді. Бай әлгідей дегенде Тазша:

— Эке, мен мұндамын! — деп, сандық ішінен айқайлапты.

Даусымен баласын танып, байдың сандығынан шығарып алып, Тазша мен әкесі үйіне қайтыпты.

Тазша жолай әкесіне айтады:

— Эке, мен бір қара құнан қой болайын, мойныма жіп тағып, жетектеп барып базарға жақсы бағаға сат, бірақ жібінді алып қал,—дейді.

Баласы сол жерде айтқанынша қара құнан қой болады, әкесі мойнына жіп тағып базарға апарып сатып, ақшасын алып, үйіне қайтады.

Ертеңіне баласы өз қалпына түсіп, әкесіне айтады:

— Эке, мен бір қара жорға ат болайын, мені базарға апарып сат, пұлымды ал, бірақ шылбырымды алып қал,— депті.

Баласы айтқанынша ат болып, әкесі базарға апарып сатып, шылбырын алып, үйіне қайтты.

Ертеңіне баласы, Тазша, тағы өз қалпына түсіп, үйіне келіп, әкесіне айтады:

— Эке, мен бір жез бұйдалы нар-тайлақ болайын, сен мені базарға апарып сат та, бұлымды алып, бірақ бұйдамды алып қалып, үйге қайта бер,— деді.

Тазша айтқанынша тайлақ болып, әкесі базарға сатайын деп жетектеп келе жатса, алдынан баяғы өнерші бай шығыпты. Ол айтады:

— Маған мынау тайлағынды сат,— деп.

Тазшаның әкесі айтыпты:

— Тайлағым басы жүз тілла,— деп.

Сонда өнерші бай бұлардың қайласын біліп, жаман оймен, тайлақты жүз тіллаға сатып алыпты да, үйіне жетектеп келіп, баяғы қызын шақырып алып, мынау тайлақты ұстай тұр депті де, өзі үйден пышақ алып, тайлақты бауыздайын деп, үйіне жүгіріп кетіпті. Қыз әкесінің жаман ниетін біліп, үйден бұ да пышақ ала шыққан екен, әкесі үйге кірген кезінде, тайлақтың бұйдасын пышақпен қиып жіберіп, босатып қоя беріпті.

Өнерші бай тұра салып үйінен шығып қашып бара жатқан тайлақты көріп қуыпты. Тазша сонда түлкі болып қашыпты, өнерші бай тазы болып қуыпты, өнерші бай жете берген кезде, Тазша түлкіден үйрек болып ұшыпты, бай онда қаршыға болып қуыпты. Біраздан соң, Тазша бала торғай болып қашыпты, онда бай қырғи болып соңына түсіпті. Онан соң Тазша торғай

қалпында шаңыраққа ұшып келіп қонып отырғанда, бай-қырғи келіп таяна бергенде, Тазша қорқып, шүберек болып жерге түсіпті. Өнерші бай онда кісі болып, шүберекті қолына алайын дегенде, Тазша тары болып домалапты. Онда өнерші бай тауық болып шұқның дегенде, Тазша мысық болыпты да, өнерші байдың желкесіне мініп алып тістеп, тырнап, зорлықпен өнерші байды өлтіріпті. Сөйтіп, оның қызын өзі алып, барша мұратына жетіп, зор бай болып дәурен етіпті.

АЛТЫН-АЙДАР

(Ертегі)

Бір хан болған екен, оның екі қатыны болыпты; олар бала таппапты. Сол уақытта бұл бай сапарға шығуға бйланып қатындарына айтыпты:

— Мен келгенше не істеп, не тауып қоясыңдар?— депті.

Сонда үлкен қатыны айтыпты:

— Мен сен келгенше алтыннан әдемілеп үй салдырамын,— депті.

Кіші қатыны айтты:

— Мен алтын айдарлы бір ұл, бір қыз табамын,— депті.— ол баланың аты АЛТЫН-АЙДАР болады,— депті.

Сонан соң бұл хан сапар шығып кетті.

Хан бір-екі үш жыл жүріп қайтып келіпті. Сонда манағы үлкен қатыны үй салдырып қойыпты, кіші қатыны Алтын-Айдар баланы тапқан екен, бірақ оны үлкен қатыны күндеп, бір сиқыршы қатынға айтып; баласын ұрлап алып, құдыққа тастапты. Ол кіші қатынға сен күшік таптын деп, күшік беріп, бәле қылыпты.

Сонда бишара тоқал жылапты да, шарасыз көніпті. Манағы хан келіп, күшікті көріп тоқал қатынды қуып жіберіпті. Енді баланы әлгі кемпір құдыққа салып жіберіпті. Сонда құдайдың құдіретімен жабраил періште құс болып келіп, аяғымен көтеріп алып кетіпті де, қаланың шетіндегі бір кемпірге әкеліп беріпті. Ол кемпірдің ұлы, қызы жоқ екен. Сонда ол екі бала үш-төрт жыл тұрыпты. Сол уақытта әлгі кемпір өліпті. Сонан соң бала оқ мылтық алып, құлан-бұлан аулап, етін тамақ қылып, терісін киім қылып жүріпті. Сөйтіп жүріп бір таудың шұқырыша келіп, соны үй қылып, сонда тұрыпты.

Ол баланың тірі екенін біліп, бұрынғы қас қылған

шешесі баяғы сиқыршы кемпірді жіберіпті. Алтын-Айдарлы баланы өлтіріп кел деп. Сонан соң ол сиқыршы кемпір баланы іздеп шығып келсе, бала аңға шығып кетіпті. Қарындасы үйде отыр екен, оған айтыпты:

— Ағаңа айт, мына жақта Құлмесхан дегеннің бір биесі бар, күнде құлындайды, құлындары арғымақ, тұлпар болады,— деді де, кетіп қалды.

Ол кемпір қастықпен өлтіруге ойлапты. Ол жолға барған кісі — жолда адасып кетіп, өледі екен. Кешке ағасы келіпті. Сонда қарындасы кемпірдің айтқанының бәрін де тамам айтыпты. Мұны есітіп, ағасы құлынды іздеп, сапар шығып кетіпті.

Жолда келе жатқанда бір дарияға келіпті. Ол дариядан жүрген, өткен кісі әлек болады екен. Бұл Алтын-Айдар өтіп келе жатса, дарияны бір перінің қызы толқын қылып, кемені аударуға келе жатыр екен. Ол аудара бергенде, Алтын-Айдарлы бала қолынан ұстап алып, қолындағы сақинасын, білезігін тартып алып, жолына жүре беріпті. Жүріп келе жатқан Құлмесханға келіпті. Ол Құлмесханның биесі құлындап жатыр екен. Құлмесханға айтыпты:

— Ай, тақсыр, құлыныңызды ұлықсат болса алайын,—депті.

Сонда хан:

— Ала ғой,—депті.

Олар өздері де құлындарын ала алмайды екен. Ол құлынды туысымен бір перінің қызы бермей алып кетеді екен. Сол уақытта бала мұны күзетіп тұрғанда, бір перінің қызы бұлт болып келіп, құлынды алып бара жатқанда, Алтын-Айдар қылышпен бұлтты салып қалыпты. Сонда перінің кебісі мен құлынды алып қалыпты. Сонан соң ханға келіп, кебіс пен құлынды көрсетіпті. Сонда хан бұған бата беріпті. Бұл алып қарындасына келіп, құлынды, сақинаны беріпті де және аңға кетіпті.

Сиқыршы кемпір тағы келіп, құлын мен сақинаны көріп, қарындасына айтыпты:

— Мінекей, мен сендерге жақсылық ойлаймын,— депті,— ағаң саған сақина алып келді,— депті; тағы енді бір жаққа жібер, онан барып, алтын сандық алып келсін,— депті де, кетіп қалыпты.

Ағасы келген соң қарындасы:

— Тағы бір жерде бір жақсы сандық бар деді, соны маған алып келіп бер,— деді.

Сонан соң ағасы тұлпар құлынына мініп кетіпті.

Жолда бір кемпірді көріпті, ол кемпір жердің жарығын жамап отыр екен, бұған келіп:

— Шеше, не қылып отырсың?— депті.

Ол кемпір айтыпты:

— Мен осы жердің жарығын тігіп отырмын,—депті.— Не үшін десең, осы жерге өзіндей батырлар келіп кіріп, бір сандық үшін өлді,— деді.

Сонда бала:

— Маған да сандық керек,— деп, келіп кіріп кетіпті.

Жердің астынан бір пері шығып айқайлапты:

— Тапал-тас үйде болсаң, хабарлас,— деп айқайлағанда, Алтын-Айдарлы бала тас болып өліп қалыпты.

Тұлпары бір-екі күн келмеген соң, үйіне қайтып, жылап тұрыпты. Сонда қыз ағасының өлгенін біліп, тұлпарға мініп, кемпірге келіп, манағы жер жамап отырған кемпірді көріп, ағасын сұрапты.

Кемпір айтыпты:

— Ағаң өлген, сен барма, барсаң сен де өлерсің,— депті.

Сонда қыз айтыпты:

— Мен ағамды көріп өлермін деп, көріп кетейін деп!

Кемпір айтыпты:

— Сен жылай бар: «жер үстінде мен мұңдық, жер астында сен мұңдық»— деп.

Сонда ол қыз осылайша жылап кіріп бара жатқанда, алдынан бір пері қызы шығып, мұнын сұрап, мұны аяп ағасын тірілтіп беріпті.

Сонан соң бұлар бір үлкен көп ағаш көріп, соған келіп кіріпті де, қарындасын тұлпарымен ағаштың шетіне қойып кетіпті де, өзі аралап ағаштың ішіне жүре беріпті. Сөйтіп жүріп бір ақ отау көріпті де, оған келіп кіріпті. Кіріп біраз отырған соң екі пері қызы ұшып келіп, сол үйдің төбесіне қонып отырып, екеуі біріне-бірі айтыпты:

— Ай, мен бір қорықтым депті, неге десең мені бір бала, суда жүріп кемеңі аударып жүргенімде қолымдағы сақинамды тартып алды,— депті.— Мен ол баланы көрсем, оған қатын болар едім,— депті.

Сонда кішісі айтты:

— Мен де бір қорықтым,— деді.— Неге десең мен де

бір ханның құлынын күнде алып кетуші едім, бір күні алайын деп келгенімде, бір бала күзетіп тұр екен. Мен ала бергенімде, менен құлынды тартып алып қалды. Ол табылса, мен де оған қатын болар едім,— деген де:

— Міне, қатын болсаңдар оларды тартып алған бала мен,—деп түрегелді. Сонан соң екі қыз да бұған некесін қиып тиді. Бұл бала қыздарды отаумен көшіріп, манағы қарындасы мен тұлпарына алып келді. Сонан соң бәрі жиылып бұрынғы орнына келді.

Сол жерде төрт-бес жыл өмір етіп тұрды. Неше күндер өтіпті, бала әр күнде аңға шығып жүреді екен. Бір күні аңға шығып жүрсе, бір адамды көріпті. Екеуі келе жатса, алдынан бір аң шықты да, көлбектеп жүре берді. Сол уақытта бала да, қасындағы кісі де атайын деп ұмтылғанда, әлгі аң кісі болды да, атайын деген кісіге айтты:

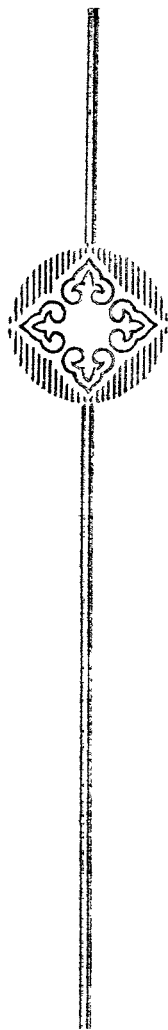
— Сенің мынау балаң,— деді.

Балаға айтты:

— Сенің мынау әкең,— деді,— сендерді Мыстан кемпір деген сиқыршы кемпір айырған,— деді де,—өзі қоқ болды.

Сонан соң әкесі мен баласы бірін бірі біліп жылап жүрісіпті де, әкесі баласын үйіне әкеліп қонақ қылып, үлкен қатыны мен мыстан кемпірді шақыртып алдырып жібертіпті. Мұның шешесін бала таппадың деп қайыршы қылып, қаңғыртып жіберген екен. Соны алдырып, өзіне бұрынғыдай қатын қылыпты. Алтын-Айдар бала патша болыпты. Бұл баланың қарындасын, қатындарын алдыртыпты, бәрін жинап алып той қылдырыпты, ат шаптырыпты, барша мұраты басына жетіпті.

Этнографиялык,
очерттер

ОРЫНБОР ВЕДОМСТВОСЫ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ҚҰДА ТҮСУ, ҚЫЗ ҰЗАТУ ЖӘНЕ ТОЙ ЖАСАУ ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ ОЧЕРКІ¹

Қазақтардың өзара қоғамдық қатынастары тек қана ескілікті әдет-ғұрыптар бойынша реттеліп отырған кезде, өздерінің достығын жегжат болып нығайтқысы келген адамдар, бірінің әйелі ұл, екіншісінің әйелі қыз тапса, оларды некелеп бір-біріне қосатын болып уәделесе беруші еді. Бұл әдет қазіргі уақытта қалып барарды, мұны көршілес халықтардың бірқатар ықпалының нәтижесінен (олардың ықпалы бұл жағынан өте аз) деуге болар еді. Бірақ, солай бола тұрса да, бұл әдет көп реттерде әлі күнге дейін бар. Екі-үш жасар ұлы бар дәулетті қазақтың қай-қайсысы болса да, баласына өзі секілді дәулетті және беделді біреудің қызын айттыруға тырысады. Баласы 10—11 жасқа толысымен-ақ, оның ата-анасы тиісті кәдесін беріп, қалыңдығына ұрын жібереді. Баласын өзінің күйіне және жалпы жағдайына қарай жасы толмай тұрып та, жасы толғаннан кейін де үйлендіре алады, бірақ көбінесе балиғыға жеткенше үйлендіріп қояды. Ауқатты қазақтар баласын 11—12 жасында-ақ үйлендіре береді; ал енді мынадай реттерде, мысалы, біреудің жалғыз баласы болса, сондықтан ол, қазақтарша айтқанда, «баласына келін әперіп, қызығын көргісі келсе» онда баласын 8—9 жасында үйлендіре салады. Сол сияқты, осындай реттерде он жастағы не одан да жас қызды да күйеуге бере береді. Онан соң, кейде он жасар бала, алды 7—8 жасқа келген балалары бар әйелге де үйленіп қалады. Бұл, әдетте, баланың ағасы өліп, оның артында әйелі қалған жағдай-

¹ Осы еңбек 1879 жылы шыққан Россияның географиялық қоғамының Орынбор бөлімінің 1-санды запискасында басылған.— Ред.

да кездеседі. Мұндай жағдайда әйел әменгерлік дәстүр бойынша, өлген күйеуінің туған інісіне тиеді, ал егер оның туған аға-інісі болмаса, онда оның туысқандарының біріне күйеуге тиюге тиіс. Ал егер өлген кісінің жесірді алатын жас туысқандары болмаса, онда ол әйел (жас та болса) кейде алпыс немесе жетпіске келген шалға тиюге тиіс. Қазақтардың жалпы неке шарты бойынша, жесір әйелдің екінші ерімен жас айырмашылығы да, оның тілегі де, сол сияқты басқа дәлелдері де есепке алынбайды. Әменгерлердің мұндай правосына басқа рудың адамдарының қандай да болса қол сұғуы бітпесес дау туғызсады, мұндай араздықтың түбі, кейде кісі өліміне апарып соқтырады².

Әйелінен айырылып қалған қазақ екінші әйел алады, алғанда екінші қайын атасына айып төлеп алады, бұл айыптың белгілі мөлшері жоқ, бірақ солай бола тұрса да, көбінесе, қымбатқа түседі. Қазақ қызы әйелі өлген адамның айттыруын өзіне кемшілік деп санайды. Ондай күйеу «үйі сынық» деп аталады, бұл оның күйзелгенін көрсетеді. Мұндай жағдайларға қарамастан қазақ байларының көбі бірнеше қатын алады. Бұл көп қатын алудың себебі, діннің жол беруін былай қойғанда, мынадай себептерден де болады: әйелін өзі сүйіп алмай, ата-аналарының қосуы бойынша алған қазақтар, мұндай әйелінен өзі сүйетін қасиетті әрқашан таба бермейді, осының салдарынан ондай ерлі-зайыпты адамдардың арасы суыйды, шығысады, сонан кейін, күйі көтерсе, екінші әйел алады, бұрынғы әйелін де өзіне қалдырады³.

Егер екінші әйелі жөнінен де қателескен болса, онда ол өзінің мұнысына ыза болып, кейде, үшінші әйел алады. Онан соң, көп қатын алуға тағы басқа да, қазақтардың ойынша, өте маңызды; мысалы, әйелінің мұрагер болатын ұл таппауы сияқты себептер де болады. Қазақтарда өздерінің көп қатын алуларының мақсатын

² Жесір дауы деген зор дау: ол дауға правосына қол сұғылған қазақтың момындығы да, іс қозғауға оның ойының жоқтығы да бөгет бола алмайды. Шет адамның мұндай ретте қол сұғуы жәбірленген адамның бүкіл руына қорлық болып есептеледі, сондықтан бұл іске оның барлық руы жұмылады. Сонымен, қарсы жақтың мұндай зәбір беруден бас тартпауы екі жақтың ру араздығын туғызады. Оның соңы барымтаға не тіпті ашықтан-ашық ұрысқа апарып соқтырады (Бл. А.).

³ Әйелін өз еркімен қоя беру қазақта еркектер үшін лайықсыз іс деп саналады. жұрт ондай адамды күлкі етеді (Бл. А.).

айтпай-ақ түсіндіретін бір мақал бар. Оны орысшаға аудармай-ақ қазақ тілінде жазайын: «Байтал көп болса, құлын да көп болады»⁴ дейді қазақтар.

Данқты қазақтар әрқашан өзінің баласына басқа бір рудан, тайпадан барып, өзіндей данқты адамдардың қызын айттыруға тырысады, қазір де солай. Қазақ арасындағы аңызға қарағанда, қыз айттырудың мұндай тәртібі Есім деген ханның бұйрығы бойынша орнаған көрінеді. Қазақ қарттары мұндай тәртіпте алысты болжағандық бар екенін, өйткені, қазақ арасы тыныш болмаған кездерде оның халыққа пайда келтіргенін айтады. Шынында да, қазақтарға кейбір билердің ықпалының өте күштілігіне қарағанда (би деген атақ қазірде де бар), жауласып отырған рулардың басты адамдарының бір-бірімен құда болуы жеке рулардың өзара татуласуына себеп болды деуге болады. Қазақ арасында қазір берік орын теуіп отырған әдет, атап айтқанда, өзінің сегіз атадан жақын туысқандарының қызына үйленбеу әдеті, мүмкін, осы себептен енгізілген болар.

Бұл арада бір айта кететін нәрсе, Мұхамбеттің заңы тіпті жақын қарындастарына да үйленуге рұқсат етеді. Бұл қазақтан басқа мұсылмандардың бәрінде де бар.

Екі-үш қатыны бар қазақтардың ең алғашқы үйленген әйелі бәйбіше деп аталады. Оны ері де, басқалар да сыйлауға тиіс. Барлық үй шаруашылығын басқару ісі соған жүктеледі. Қалған әйелдері тоқал деп аталады. Осы аттан қазақтардың оларды онша көп сыйламайтындығы көрінеді, солай бола тұрса да олардың көбі ерінің сүйікті жары болып табылады.

Дәулетті қазақтар әрбір әйелін жеке үйге, тіпті, бөлек ауылға қояды. Бірақ көпшілігі бір үйде-ақ тұра береді.

Баласына қалың бергісі келген ата-ана, құда болғысы келген адамның үйіне өзінің екі-үш жақын адамдарын жіберіп, құда болу жөнінде сөз салғызады. Егер қыздың ата-анасы бұл ұсынысты қабыл алса, жіберілген адамдар сол арада қалыңмал туралы сөйлесіп келіседі. Дәулетті адамдардың беретін қалыңмалы, басқа-

⁴ Мұны В. Н. Плотников орысшаға: «Если много будет кобыл, то и жеребят будет много» деп аударған екен (Б. А.).

ша айтқанда, қарамалы, әдетте, келісуіне қарай, ірілі-уақты 47 жылқы болады. Қалыңмалдың мөлшері жөнінде мынадай бір өзгешеліктер бар: Кіші жүзде (бұрынғы Орынбор облысы қазақтарының батыс жағы мен орта жерінде) қалыңмалға 50 жылқы (бес жиырма) беріледі. Орта дәулетті қазақтар уақ малдарын, мысалы, құлынын, бұзауын, тағы басқаларын қосқанда, 37 қара береді. Оның үстіне, қалыңмалмен қабат, бес-жақсы туралы да келісіледі. Бесжақсыны қалыңдығының сәукелесіне арнап, күйеу беруге тиіс. Ең бай қазақ бесжақсыға 500—600 сом береді, орта дәулетті адам 200—300 сом береді, мұндай кәде, көбінесе, ақшалай төленеді.

Екі жақ сөз байласқаннан кейін, сөз салуға жіберілген адамдар ауылына қайтады. Осыдан кейін, көп кешікпей, күйеу баланың ата-анасы оның қайын атасының үйіне, жоғарыда айтылған шартты әбден бекіту үшін, 5—10 адамнан құралған құдашылар жібереді. Құдалардың келе жатқан хабарын есітіп, қалыңдықтың ата-анасы ауылдан оқшаулау бір жерге үй тігеді де, оның ішіне кілем жайып, көрпе төсеп, көпшіктер қояды; қонақтар сол үйде қабылданады, бірақ мұның өзгеше салты болмайды.

Ертеңіне құдалар айттырылып отырған қыздың әкесінің үйіне шақырылады. Бұл арада мынадай бір қызық әдет болады.

Қонақтар қалыңдықтың үйіне шақырылғанға дейін бір топ әйел жиналып, сұйық қамыр әзірлейді, балшық әкеледі, оның бәрін жеке табақтарға салып қояды, бірнеше жаулық, арқан дайындап қояды, үйдің жанында өгіздер байлаулы тұрады. Бірнеше әйел әлгі айтылған балшық, қамырларын қолдарына алып, есіктің жанында көрінбей тұрып алады, содан кейін үйге құдалар шақырылады. Бұлар келіп табалдырықтан аттай бергенде, жасырынып тұрған әйелдер, қапылыста бас салып, біреулері құдаларының беттеріне қамыр жағады, екіншілері балшық жағады, содан кейін күштеп бастарына жаулық тартады, теріс қаратып өгізге мінгізеді, сөйтіп таңып тастайды да, өгізді далаға қарай қуып ала жөнеледі. Осыған әбден күлісіп алғаннан кейін екіншісіне кіріседі. Арқанның бір ұшын шаңырақтан өткізіп алады да, екінші ұшына, бет-аузы қамыр-қамыр, балшық-балшық болған құдалардың біреуін байлап, арқанның ана ұшынан, тартып, байғұс құданы шаңы-

раққа салбыратып іліп қояды. Шаңырақтан түсіріп алып балшыққа аунатады, апанға салады, тағы сондай әзілін істейді.

Құдалардың мұндай түріне қарағанда, мысалы, өгіздің үстіне таңылған құданы өгіз тулап жығып кеткенін көргенде, шынында, ішек-сілең қатады, сақалы желпілдеген еркектің басына жаулық тартқан кезде, тіпті күлкінді тия алмайсың. Бірақ мұның бәрін бейшара құдаларға қандай болып тиетінін ешкім ойламайды.

Ақырында мұның бәрі аяқталып, құдалар қалыңдықтың үйіне шақырылады. Осы арада оларға кәде беріледі. Бірінші, ең бағалы кәде күйеудің әкесіне беріледі, екінші кәде сол ауылдың үлкеніне беріледі, сонан кейінгісі келген қонақтарға үлестіріледі. Кәденің бағалы болуы берушінің көңіліне, мырзалығына байланысты; бірақ, көбіне, оның бағасы бесжаксының сома-сына теңелуі керек. Көбінесе, бесжаксының өзі де кит кигізудің есебінен күйеудің ата-анасына қайтарылып беріледі.

Құдалар ауылына қайтқаннан кейін, күйеудің әкесінен кәде, қалыңмал, бесжаксы алу үшін енді ол ауылға қалыңдықтың әкесінің өзі барады, немесе өзінің орнына баласын, не туысқанын жібереді.

Ауыл адамдары күйеудің ауылына келген қонақтарды да қалыңдықтың ауылында болған тәртіппен, сондағы әзілмен қарсы алады. Барған құдалар қалыңдықтың ауылында қандай келемежге ұшыраса, күйеудің ауылына келген құдалар да нақ сондай келемежге ұшырайды.

Келген қонақтар, қазақтардың дәстүрлі тойынан кейін, қалыңмал алуға кіріседі, егер қалыңға арналған малдың ішінде ауру, не басқа бір кемшілігі бар мал болса, ондай мал қалыңмал қатарынан шығарылады, оның орнына басқа мал қосылады. Күйеудің әкесінің беретін кәделері, бұл сапар, қалыңдықтың әкесінен алынған кәделерден, бағасы жағынан алып қарағанда, кем болады, бірақ қалыңдықтың әкесінің шеккен мұндай зияны басқа бір реттермен өтеледі.

Алғашқы құда түскеннен кейін екі-үш жыл өткен соң күйеудің ата-аналары күйеуді қымбатты кәделермен қалыңдығына жібереді,— бұл кәде «ілу» деп аталады. Бай адамдардың беретін ілуі, орта есеппен, 40—

50 жылқы болады. Ілумен бірге және басқа да заттар — әртүрлі жібек, шұға, шыт сияқты (әйелдерге үлестіру үшін) жіберіледі; бұл кәделер «жыртыс» деп аталады. Жыртыстың бағасы 200 сомға дейін барады.

Күйеу қайынына барғанда қатарынан жақсы киінуге, ер-тұрманы сай жақсы ат мінуге тиіс, атқа салынатын ер-тұрман таза күміспен не, ең болмағанда, күміс жалатқан заттармен әшекейленуге тиіс. Күйеу басына бөрік кимеу керек, өйткені бөрік оның бетін түгел жаба алмайды, ал қазақтың әдептілік тәртібі бойынша, ондай жағдайда, күйеудің беті түгел көрінбеуі керек, сондықтан ол бөріктің орнына, бұл жолы, оқалы⁵ тымақ киюге тиіс. Күйеудің жанында үш-төрт жолдасы болады, олардың жасы үлкені кәде үлестіру сияқты шаруашылық жағын басқарады. Бай күйеудің жолдасының ішінде әнші, күлдіргіш, сықакқой адамдары да болады.

Күйеу қалыңдықтың ауылына келген соң қайындары шығып, ілуге әкелген малын көреді, егер оны аз деп тапса, немесе мал басында кемістік бар деп тапса, күйеу байғұсты ауылға түсірмей, кейін қайтарып жібереді. Күйеу қайын атасына оның көңіліндегідей ілу әкелуге тиіс, тек сонда ғана ол көңілді, құрметті түрде қарсы алынады.

Ашық түрде рұқсат етілген тәртіп бойынша келіп, қалыңдығын ең алғашқы рет көруге келген күйеу, шаруашылық жағынан қаншама есебіне жетік болсадағы, қалыңдығын көруге өте ынталы болғандықтан, қайын атасының⁶ арсыз-ұятсыз талаптарына, көбінесе, еріксіз көнеді. Ақырында, аларын алып, көңілі тынған қайын атасы, күйеудің ауылға келіп түсуіне рұқсат етеді.

Ауылдан екі шақырымдай жерге шатыр тігіледі, оған төңіректегі ауылдың, күйеуді қарсы алуға шақырылған әйелдері жиналады. Шатырға қарай келе жатқан күйеу мен оның жолдастары, әйелдер шатырдан шыққан кезде тегіс аттарынан түседі. Әйелдер жақындап келген

⁵ Күйеу қайын атасына, қайын енесіне, қайын ағасына және қайын атасының жасы үлкен тумаларына неке қиярға дейін жүзін көрсетпеуге тиіс, сондықтан олармен әлдеқалай кездесіп қалған кезде жасырынып қалуы не қашып кетуі керек (Бл. А.).

⁶ Күйеудің алғашқы ұрын келуден бұрын қалыңдығымен көрісуіне қатты тиым салынады. Егер қайындары ондай көрісуді сезіп қалса, онда күйеу сау кете алмайды, — қайындары оған айып салады немесе қолға түсіп қалса, сабап жібереді (Бл. А.).

кезде, күйеу бас иіп, тәжім етеді. Содан кейін қалыңдықтың жақын туысқандары оны қолтықтап, жолдас-жораларымен бірге, күйеуге арнап тігілген, кілем төселіп, жақсы төсек салынған шатырға әкеліп кіргізеді. Осы арада күйеу жолдастарының үлкені—отағасы әкелген кәделерінің бірқатарын әйелдерге үлестіреді; қалыңдықтың туысқандарына бүтін бір кесек матадан, басқаларына бір кезден, екі кезден әр түрлі мата береді, қалыңдықтың туысқандарының қыздарына көрімдік деп аталатын аса құнды кәделер беріледі. Екі тоғыз, яғни тоғыз-тоғыздан екі бөлек зат қайын атасына жіберіледі, онымен қатар, оған күйеудің әкелген аты ертұрманымен жіберіледі. Егер ол ат пен ертұрман ұнаса, қайын атасы алып қалады, ал ұнамаса, күйеуден ертұрманы сәнді жақсы ат талап етеді. Бұл осы жолы берілмесе де, қайын атасының көңілі толғандай етіліп, кейінірек беріледі.

Оған дейін қалыңдықтың ауылында мал сойылып той басталады. Ат шабыс, күрес, алтын қабақ ату сықылды қызғылықты сауықтар жасалады, домбыра тартылып, өлең айтылады, күйеуді, қалыңдықты және олардың ата-аналарын мақтаған жырлар жырланады, осынысы үшін ақындар сыйлық алады.

Бұл кездерде күйеу басқа қыздармен, келіншектермен үнемі шатырда отырады, бірақ мұның ішінде, қалыңдығы болмайды. Олардың қай-қайсысы болса да күйеуден тәжім етуді талап етуге праволы, рұқсат етілмей тұрып күйеу орнына қайта отыра алмайды. Әдетте әйелдер күйеуді ұзақ уақыт түрегелгізіп қояды, тәжім етуін талап етеді, ал егер күйеу мұны орындамаса, онда олардың кез келгені күйеуді шапалақпен тартып жіберуге не итеріп жіберуге толық праволы. Егер күйеуге бұл да әсер етпейтін болса, онда әйелдер ұрыс-керіс шығарып, тарап кетеді; мұның соңы жаманға айналады, мысалы, қайын атасы күйеуді қуып жіберуі мүмкін. Ал қазір осы дәстүр кейбір аңғарғыш қазақтардың арасында қалып барады. Күйеудің бұл арада көретін бар қызығы — қалыңдығының ауылында болған осы күндерінің бәрін де ол, жалпы алғанда, күйеуге тілектес қыздардың арасында болады.

Күн кешке айналып, түн болады, қалыңдықтың ата-анасы әдеттегісінен ерте жатады; ал әйелдер қалыңдықты қасындағы басқа бір ауылға алып кетеді (бірақ күйеуге әзір жолатпайды).

Осы кеш сол ауылда бір үй әзірленеді. Оның қожасына күйеу ат мінгізуге, не шапан жабуға тиіс, бұл кәде «қызқашар» деп аталады. Осы үйде жұрт екі топқа бөлінеді. Оның бірі кәдеге жалданылып алынған, күйеу жағын жақтайтын топ та, екіншісі қалыңдық жағын жақтайтын топ. Соңғы топ қалыңдықты жасырып қояды. Күйеу жағы оны іздеп тауып алған кезде тартыс басталады. Бұл тартыстағы қалыңдық жағының мақсаты қалыңдықты қорғап, бермей қалу да, күйеу жақтың мақсаты қалыңдықты тартып алу болады. Ақырында біреулерінің қолы жараланып, біреулерінің бет-аузы даладай қан болып, киімдері жыртылғаннан кейін, әдетте, әрқашан күйеу жағы жеңеді, олар қызды тартып алып, оны жеңгелерінің қолына береді, жеңгелері қызды күйеуге алып барады.

Ауылда осы тартыс болып жатқан кезде, күйеу шатырдан қайын атасының үйіне апарылады. Қайын атасы мен қайын енесі бұл кезде, жоғарыда айтқанымыздай, ұйықтап қалулары керек.

Үйдің сол жағына, есікке таман күйеуге жақсы төсек төселіп, жібектен не басқа бір бағалы мағадан жасалған шымылдық құрылады. Күйеу келіп, табалдырықтан аттай бергенде, оған үш рет тәжім еткізеді де, үй ортасында жанып тұрған отқа әкеліп, қолына сұйық май құйылған темір бақыраш береді. Күйеу бұл майды отқа құяды. Май жалындап жанған кезде, кемпірлер от басына келіп, әуелі жалынға қолдарын тигізеді, сонан кейін маңдайларын, төстерін сыйпап тәуап етеді. Бұдан кейін күйеуді төсегіне отырғызып тамақ береді, ақырында шет адамдардың бәрі кетіп қалады.

Қалыңдықты күйеуге алып келген кезде, әйелдер мынадай ырымдар істейді. Есік алдына келіп, өтірік өліп бір кемпір жатады. Күйеу оған аз ғана кәде береді, бұл кәде — «кемпір өлді» деп аталады. Төсек жанында ит болып қалыңдықты төсекке жібермей тағы бір кемпір жатады. Оны қойғызу үшін және оны ол жерден кетіру үшін күйеу оған «ит ырылдар» деп аталатын кәде береді. Кемпір осы кәдеге риза болады да, үйден шығып кетіп қалады. Одан кейін жеңгелері қалыңдықты күйеуге алып келіп, оны күйеудің қасына отырғызды. Осы арада бір әйел олардың көрпесінің шетін көтеріп, жабайын деп отырғансыды, ол үшін ол «көрпе қимылдатар» деген кәде алады.

Осыдан кейін күйеу мен қалыңдық бір төсекке жа-тады⁷.

Күйеу қайын атасының ауылында үш күндей болып, өз ауылына қайтады. Қайтарында қайындары оның үстіндегі киімдерін сыпырып алып, оның орнына шама-лы киімдер кигізеді.

Сонымен, некелері қиылып қосылғанша, күйеу, әйел-дерге үлестіретін азды-көпті бағалы кәделер алып, қалыңдығына келіп-кетіп жүреді. Күйеу болып көрген қазақтардың бәрі дерлік неке қиылғанша қалыңдығына осылайша келіп-кетіп (қалыңдық ойнап — *Ред.*) жүрген уақытын өз өмірінің ең қызықты, ең жақсы дәуірі деп есептейді.

Күйеу қалыңдығына ұрын келіп кеткеннен кейін, қалыңдықтың ата-анасы көптеген кілем, шапан, ішік сықылды жасау әзірлей бастайды, зергерлерге сәукеле жасатады. Мұны келіншек бір жылдай киіп жүреді. Әкесі әзірлейтін басты-басты жасаулардан басқа, шешесі өзінің сүйікті қызына, әкесінен жасырып білезік, сырға, көйлек сияқты заттар әзірлейді.

Барлық қыздардың да жасаулары бірдей бола бер-мейді. Мысал үшін бұл жерде өзім білетін бір байдың берген жасауын айтып өтейін. Ол қызының жасауына: үй және жасау артатын 25 түйе, кәнауыздан, жібектен, жай маталардан тігілген 125 шапан, 50 кілем, оның 20-сы үлкен қымбат кілемдер де, қалғандары орташа кілемдер; 25 ішік, оның біреуі жанат ішік, 10 түлкі ішік, қалғандары қарсақ, қасқыр ішіктер, бәрі де мауытпен, жібекпен тысталған; 300 сомдық отау, 5 ат, оның екеуі қызы мінетін жорға, жүз сомдық ат-тұрман, төсек-орын, бірнеше көрпе, көйлектер берді, бұлардан басқа тағы да, бағасы ең кемі 400 сом тұратын аяқ-табақ, киіз сияқты шаруашылық заттар берді.

Қалай болған күнде де ұяты бар, ауқатты қазақтар-дың жасауға беретіні онын алған қалыңмалынан және күйеудің берген кәделерінен кем болмайды. Мұның тек бір жаман жері: қызының келешек үй жұмысының керегі үшін емес, ата-аналарының өз даңқы үшін беріл-ген бұл жасаулар, қалыңмалға төленген қолма-қол

⁷ Бұл арада бір ескерте кететін нәрсе — Мұхамбет діні неке қимай тұрып, күйеу мен қалыңдықтың бірге жатуына қатаң тиым салады. Бірақ қазақтардың бұл жөнінде өз дәстүрі бар, сондықтан күйеудің жоғарыда айтқанымыздай, қалыңдығымен бір жатуына ешбір кедергі жоқ (*bl. A.*).

ақшалар мен малға қарағанда, жас қосылған ерлі-зайыптыларға оның оннан біріндей де пайда келтірмейді. Кейбір қазақтар малының көбін қалыңмалға, ілуге және басқа кәделерге беріп, ақырында өзі қатты жоқшылыққа ұшырайды. Қалыңдығымен келген жасау оның шаруасын көтере алмайды, ол жасаулардың да жартысына жуығы дерлік келіншек түскен күндері-ақ, әдет бойынша туған-туысқандарына үлестіріліп беріледі.

Әкесі баласын үйлендіруге бел байласа (атастырғаннан кейін бір жыл өткен соң), онда оған «той малы» деп аталатын тағы да 30—40—50 жылқы айдатып, оның үстіне әйелдерге арналған, ілу ілгенде берілетіндей, басқа да заттай кәделер беріп, қасына жолдас ертіп күйеу баланы қалыңдығының ауылына жөнелтеді. Келіншектің отауына керек киіздің жартысын күйеудің өзі береді. Той-малы, кәделер тағы басқалардың үстіне күйеу қайын атасына «сүт ақы» деп бір жақсы түйе беруге тиіс, сонымен қатар, «жаныма-жақсы» дейтін тағы бір кәде беруге тиіс, бірақ бұл кәде ешкімге де арналып берілмейді.

Күйеу қалыңдығын алайын деп келген кезде, қалыңдық әкесі, ілу іле келгендегідей, айдап келген малын жаратпаса, құдасының өтінішін қабылдамауы мүмкін (мұндай жағдайлар да кездесе береді). Бірақ, әңгімені ұзарта бермеу үшін, күйеуді қабылдады делік.

Ұзақ уақыт әбігерленіп тойға дайындалғаннан кейін (бұл дайындық кейде екі-үш айға да созылады), ақырында, неке қиятын күн де келіп жетеді. Бұл күні той жасалып, ат шаптырылады, балуан күрестіріледі және тағы да басқа сауықтар болады. Той өткен соң ұзатылатын қыз, апа-сіңлілерін, жеңгелерін және басқа қыздарды қасына ертіп алып, туысқандарын аралап танысады. Әрбір туысқан және жақын-жоралары таныса келген қызға сыйлық беруге тиіс: біреулері кілем, біреулері шапан береді, ал кейбіреулері бірнеше кілем, шапан, ішік береді. Сол күні кешкісін төңіректегі ауылдың барлық жастары ұзатылатын қыздың үйіне жиналып —

⁸ Қалыңмалға және басқа кәделерге күйеудің барлық дерлік мал-мүлкін сыпырып алып, ақырында оған келіншегі мен жалаң отауын ғана беретін жайлар да болады. Кедей күйеулер бұған наразылық білдіріп, қазақ әкімдеріне шағынса да, ондай наразылықтар, қазақ дәстүрі бойынша қабылданып, қанағаттандырыла бермейді (Ы. А.).

оын-сауық жасайды, өлең айтады, домбыра тартады, ән салады, қыз бен жігіт айтысады — қыз жеңілсе жеңген жігітке орамал береді, жігіт жеңілсе қызға шапан кигізеді. Бұдан кейін барып неке қию⁹ дәстүрі істеледі. Осы жерде ғана, жұрттың ұмытқан нәрсесі жаңа есіне түскендей, екі куә алдында қалыңдықтан оның осы ұзатылғалы отырған күйеуіне шығуға ризашылығы сұралады. Некелесушілер көбінесе үндемейді, олардың үндемегені риза болғаны деп, молда неке қиюға кіріседі. Неке қиылған күннің ертеңіне қыз жағы күйеудің жолдастарын шақырып, оларға жасауға берілетін бұйымдарды көрсетеді. Сонан кейін бұл бұйымдар түйеге артылып, келіншектің қайын атасының ауылына қарай жөнелтіледі де, келіншекке ат ерттеледі. Қыздың әкесі, шешесі, аға-інілері және басқа туысқандарының бәрі ең соңғы рет құшақтасып қоштасады, сынсу басталады. Бұл күні туысқандарының шын көңілімен жылаған көз жасы көл болады, ал ұзатылған қыз бейшара бәрінен де көп жылайды; қыздың қасындағылар оған: тақиянды тастап, сәукеле ки деп көп жалынады, қыз бұған көпке дейін көнбейді; бірақ киер күні жеткен соң не шара, жеңгелері оны жас келіншекше киіндіріп, жөнелтеді.

Қызын күйеуінің ауылына дейін, әдетте, шешесінің өзі шығарып салады, қыздың шешесі ол ауылда үш-төрт күн болып, еліне қайтады. Қыздың шешесіне құдалары ат мінгізіп, түйе жетектетіп, оны шығарып салады.

Келіншек түскен күні ауылға олардың тойын тойлауға, келіншекті және оның жасауын көруге жұрт жиналады. Келіншектің отауы атасының үйінің оң жағынан тігіліп, отау ішіне жасаулары ілінеді. Келген жұрт оны көріп, біреулер мақтайды, біреулер, сараң екен деп, келіншектің әкесін сөгіп кетеді. Жас жігіттер келіншек отырған шымылдың ішіне кіріп, келіншектің бетіне жапқан пердесін көтеріп қарайды, оның киімін¹⁰ көреді.

Кешке келіншекті атасының үйіне әкеліп кіргізеді. Келіншек келерден бұрын ол үйге қонақтар, күйеудің

⁹ Неке қиюды молда Мұхамбеттің діни жолымен өткізеді, сондықтан, қазақ дәстүріне қатынасы жоқ нәрсе болған соң, оны бұл арада суреттеп жатуды артық деп санаймын (Ы. А.).

¹⁰ Келіншек түскен кезінде бетіне перде жамылып жүреді. Бүркенішін тек бір ай, екі ай, не одан да көбірек уақыт өткеннен кейін ғана алады (Ы. А.).

барлық туысқандары, жыршылар жиналады. Келіншектің ең алғаш атасының үйіне келуі мынадай түрде болады екі әйел оны екі жағынан қолтықтап, бір топ әйел оған ере келіп үйге кіреді. Келіншек табалдырықтан аттаған бойдан, ошаққа жеткенше тізесін бүгіп үш рет сәлем етеді, содан кейін үй ортасында жанып тұрған отқа бір бақыраш май құяды (бұл майды қатындардың бірі дайындап тұрып, сол жерде келіншекке бере қояды). Лапылдап жанған майдың жалынына кемпірлер қолдарын тосып: «от — әулие, май — әулие» деп беттерін сыйпайды. Осыдан кейін келіншекті үйдің сол жағына, есікке таман апарып, отырғызады. Сол кезде жыршы беташар өлеңін айтады. Онда: «Атаңды сыйла — ол сенің әкен, енеңді сыйла — ол сенің шешең, күйеуіңді сыйла — ол сенің қожан, өсек айтпа» деген сияқты өсиеттер айтылады. Жыршы оқтын-оқтын «қайын атаңа бір сәлем» не басқаларын айтып, соған «бір сәлем» деген кезде, — келіншектің қасында отырған әйел келіншектің бетіндегі бүркенішін бір көтеріп, қайта жабады, келіншек тұрып, сәлем етеді. Әрбір осындай сәлемнен кейін, сәлем арналған адам, осы сәлем үшін беретін кәдесін жариялауы керек. Қайын атасы айғыр үйір жылқы, туысқандары шапан атаулары мүмкін, т. с. с: Беташардан кейін әйелдер келіншекті өз отауына апарып енгізеді, тек содан кейін ғана ұзақ күнге шаршаған келіншек шамалы демалуға мүмкіншілік алады. Жасаудың ең жақсыларын, қайын атасы алады, қалғандарын, бір-бір шапаннан, ішіктен және басқа заттан, күйеудің өзге туысқандарына үлестіреді

Қорыта келе бір айта кетерлік нәрсе: келіншек өзінің түскен күнінен бастап, екі-үш жыл бойы қайын атасына, күйеуінің және басқа да жасы үлкен туысқандарының бәріне көрінбейді. Олардың үйіне барса, оның төріне шықпайды, есік жақта болады. Қайынағаларымен әлдеқалай кездесе қалса, жүзін тайдырады, сәлем етеді, сәлем еткені үшін қайынағалары оған: «көп жаса» деп алғыс айтады. Ал онан соң, келіншек өзінің күйеуінің ер-әйел туысқандарын шын атымен атай алмайды, сондықтан олардың әрқайсысына өзінше ат қойып алады. Бұл дәстүрдің қандай екенін мына бір күлкі әңгімеден айқын түсіне аласыздар:

«Бір қазақтың бес ұлы болыпты. Олардың аты: Көл,

қамыс, Қасқыр, Қой және Пышақ екен. Бір күні келіні суға барса, көлдің аржағында, қамыстың бержағында қасқыр қойды жеп жатыр екен. Сонда келіні ауылға жүгіріп келіп: «Сарқыраманың аржағында, сылдыраманың бержағында маңыраманы ұлыма жеп жатыр, тезірек жанығыш пен кескішті жеткізіндер»,— депті.

1870 жыл.

Ы. АЛТЫНСАРИҢ

ОРЫНБОР ВЕДОМСТВОСЫ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ӨЛГЕН АДАМДЫ ЖЕРЛЕУ ЖӘНЕ ОҒАН АС БЕРУ ДӘСТҮРІНІҢ ОЧЕРКІ ¹

Өлген адамды қазақтар әдетте үш-төрт сағаттан артық, ал көп дегенде жарты тәуліктен артық сақтамайды; сол сағатта өлген адамның үйіне төңіректегі ауылдың молдалары шақырылады; олар шақырысымен тез келіп жетеді. Шариғат бойынша, өлікті арулап жуып, жаназасын оқып көмгеннен кейін, оның кәйлек-көншектері және басқа киім-кешектері кедейлерге беріледі, содан кейін молдаларға садақа үлестіріледі, бұл садақа — ысқат деп аталады. Ысқат, қазақтардың түсінігі бойынша, молдаларға, шариғат заңы арқылы белгіленген төлеммен, өлген адамның күнәсін сату деген сөз. Мұхамбеттің шариғаты бойынша, ысқат — өлген адамның тірі күнінде, балиғыға жеткен кезінен бастап, күніне бес рет оқылатын намаздың оқылмай қалған қазалары үшін және рамазан айын (мұсылмандардың ораза ұстайтын айының аты) оразасыз өткізгені үшін құдай жолы (садақа) түрінде кедейлерге берілуге тиіс. Бірақ осы шариғат бойынша: «Өлген адамның күнәсін көтеру», яғни өлік басында — «көтердің бе?» — «көтердім» деп уәде беру міндеті, — молдаларға жүктелмеген; мұндай сөздерді молдаларға қазақтардың өздері айтқызады. Шариғат бойынша өлген адамның тірі кезіндегі әрбір күніне 30 қадақ бидайдан, ал рамазан айының әрбір күніне 35 қадақ бидайдан, — небәрі 365 күнге — 277 пұт 20 қадақ бидай ысқат берілуі керек. Бұл бидай жергілікті баға бойынша ақшаға шағылады. Ақша малға аударылады, мал келіп молда-

¹ Осы еңбек 1870 жылы шыққан Россияның географиялық қоғамы Орынбор бөлімінің 1-санды запискасында басылған.— Ред.

ларға үлестіріледі. Ал енді, бұл есеп бойынша, өлген адамның үйінен өте көп мал немесе ақша шығару керек болатын, оны төлеуге кей адамның бүкіл мал-мүлкі жетпейтін болғандықтан, әдетте, молдалар, әйтеуір, қайткен күнде шариғат талабын сақтау үшін ысқатқа шығарылған малды аса қымбат бағалайды, мысалы, 20 сомның жылқысын 100 сомға не онан да жоғары бағалайды, осы баға бойынша ысқат малын алады. Бұл дәстүрді қазақтар былайша орындайды: өліктің бір жағында, басына таман, оның баласы не туысқаны отырады, ал екінші жағында, қолына құран алып молда отырады. Сонан, өлген адам, жоғарыда айтқанымыздай, балиғыға жеткеннен бері (күйлі адамның балаларын 13 жастан, кедей балаларын 15 жастан бастап есептегенде) неше жас жасаған болса, өлген адамның туысқаны молдаға құранды өлік үстінен сонша рет беріп: — «Әкемнің, ағамның не сондай бір туысқанымның кұнасын қабыл етесің бе?»— деген сұрақ қойып отырады. Молда, құранды ала беріп, — «қабыл еттім»² деп жауап қайырып отырады. Сүйекті үйден шығарарда өлген адамның әйелдері ойбай салып дауыс шығарады, оған ауылдағы басқа әйелдер де қосылады; беттерін тырнап қан қылады; бастарына түскен қайғы-қасіретін жұрт алдында қаншалық күштірек көрсеткісі келсе, беттеріне де жара соншалық көп түседі. Сонан кейін, Мұхамбет заңы бойынша, молдалар өлік басына келіп, жаназа оқиды. Жаназадан кейін өлік бейітке апарылады.

Бейіт ауыл төңірегіндегі ең биік жердің үстінен казылады, ал оның үстіне салынатын ескерткіш алыстан көрінетін болуы үшін, мүмкін қатары биік етіліп жасалынады; еркектердің ескерткішінің төбесіне — найза, әйелдердің бейітінің үстіне — бақан немесе піскек, ал балалардікіне — бесік қойылады. Бұл бейіттерді жергілікті қазақтардың бәрі де жақсы біледі; елсіз, жолсыз енділада келе жатқан жолаушыға ол бейіттер жөн сілтейтін белгі болып табылады; өйткені қазақтар бейітке қарап бара жатқан бағытын түзейді

² Шариғат бойынша өлік үстінен құран емес, өлген адамның бір қымбатты заты берілуі керек. Бұл ретте молдаға; «осы марқұмның оқи алмай кеткен намазы, ұстай алмай кеткен оразасы үшін кешірім жасауға оның осы затын аласың ба?»— деген сұрақ қойылады. Молда: «аламын» деп жауап беруі керек. Қазіргі кезде қазақтарда ысқаттың осы заңды тәртібі көбінесе сақталып отырады (Ы. Ал.).

де даңғыл жолдың үстіндегі жолаушылар сықылды жүре береді. Өлген кісіні жерлейтін орынды қарастырығанда, оның бейітінің суға жақын болу жағы еске алынады, өйткені, жүргіншілердің сол бейітті бағдарлап су тауып ішу мақсаты көздестіріледі.

Өлген кісінің әйелі ерінің қайтыс болған күнінен бастап, басына қара жамылады. Өлген кісінің әйелі, оның қызы, апа-қарындастары және ауыл әйелдері күн сайын (ас бергенше), таңертең тұрады да, керегенің көзіне беттерін беріп отырады, содан кейін үш-төрт сағат уақыт бойы өлеңге қосып дауыс шығарады, — бұл «жоқтау» деп аталады. Бұл жоқтау өленде марқұмның өзі, оның тірі кезіндегі істеген істері мақталады, оның қайтыс болғандығы, үй-ішінің және туған-туысқандарының бақытсыздыққа ұшырағаны еске түсіріледі. Бата оқи келген қонақтардың алдында өлген адамның өмірі туралы жоқтау айту — оның қызына, немесе, егер жас болса, оның әйеліне тапсырылады. Ал егер бұлар өз жанынан жоқтау өлеңін шығарып айта алмайтын болса, онда өлең шығара білетін басқа біреуден үйреніп, жаттап алады.

Бата оқу үшін, өлген адамның алыста тұратын ағайын-туғандары, дос-жарлары, тамыр-таныстары келеді. Келген адамдар, өздерінің дәулетіне қарай, өлген адаммен көңілдістігіне қарай, ысқатқа, жерлеуге шығарылған шығынның орнын толтыру үшін екі, үш, жегі не он шақты жылқы немесе түйе жетектеп келеді, бұл «аза» деп аталады. Келушілерді өлген адамның туысқандары зор құрметпен қарсы алады, ал әйелдер жоқтау айтып қарсы алады; жоқтау, қонақтар біраз уақыт тыңдап, құран оқуға кіріскенге дейін созыла береді, құран оқылған кезде басылады.

Өлген адамның ер-тұрмандары, киімдері, қару-жарақтары және басқа жақсы заттарының бәрі үй ішінде ілулі тұрады; үйдің сол жағына ұшы сыртқа шығарылған ұзын найза қойылады. Найзаның ұшына үлкен орамал байланады. Егер өлген адам жас болса, — қызыл, орта жастағы адам болса — қара, қарт болса — ақ орамал байланады. Мұның мәнісі — бұл үйде қандай жастағы адамның өлгенін осы белгі бойынша жүргіншілерге білдіру. Бұл заттардың бәрі кейде бүкіл жыл бойы сол қалпында тұра береді. Қырық күн өткен соң — қырық, жыл толғаннан кейін — асы беріледі.

Бір ай бұрын төңіректегі және алыстағы ауылдарға ас берілетін күн туралы (астың сауыны айтылып) хабар беріледі. Асқа қатысқысы келетіндер бәйгіге қосу үшін аттарын жаратуға тиіс болады. Тағайындалған мерзімде, ауылдың қасына толып жатқан қаз-қатар киіз үйлер тігіледі, содан кейін келушілерді қонақ ету үшін астың малы сойыла бастайды.

Бай қазақтардың асы ас берушіні көп шығынға ұшыратады; мысалы, менің өзім білетін бір байдың асында 100 ге жуық жылқы, одан әлдеқайда көп қой сойылды, 30 пұт күріш асылып, оның үстіне 10 пұт мейіз салынды, келген қонақтардың көптігі сонша, олар 200 киіз үйге орналастырылды, асқа қосылған аттардың бас бәйгісіне 40 жылқы, 4 түйе тігілді³.

Қонақтарға тігілген үйлерге кілемдер төселіп, көрпелер жайылады; шақырылған адамдардың бәрі осы үйлерге келіп орналасады. Асқа келген әрбір құрметті қазақ саба-саба қымыз әкелуге тиіс; жасы үлкен адамның әкелген сабасы сондай жасы үлкен қарт адамдардың алдына қойылады. Қонақасы берген кезде әрбір қазаққа, оның құрметтілігіне қарай еттің тиісті сыбағалы мүшесі тартылады, атап айтқанда — қарттар мен молдаларға — бас тартылады, оның бір құлағы балаға беріледі; сұлтандар мен жалпы құрметті адамдарға — жая, қабырға, бір кесек бауыр және құйрық тартылады. Ішек-қарын ауыл әйелдеріне беріледі. Сирақтары мен бүйректері балаларға беріледі. Бұл дәстүрлер сақталынбаса, қонақтар қатты зәбірленіп қалады.

Ет, палау жеп, қымыз ішіп болғаннан кейін жиналған жұрттың бәрі ат шабысты қарау үшін қырға шығады. Бұл арада, ат бәйгіден келгенше, күрес басталады; күресте жыққан адам азын-аулақ бәйгі алады. Бәйгіде аты озып келген адам мен күресте жығып шыққан адам бәйгілерін түгел ала алмайды; бәйгіні олардың туысқандары, таныстары үлесіп әкетеді. Сондықтан, кейде аты озып келген адам мен күресіп жыққан адам, тек жеңістің даңқына риза болып қала береді.

Бәйгіден кейін қонақтар тарайды, өлген адамның үйіне ілініп қойылған заттардың бәрі жиналып алынады, ұшына белгі тағылған найза сындырылады; өлген

³ Кейде бұдан да көп бәйгі тігіледі, ал бұрынғы заманда бәйгіге, басқа мал-мүлікпен қатар, күндер де берілген (bl. A.).

адамға молда құран оқығаннан кейін, өлген адамның әйелінің басындағы қара орамал алынады, сөйтіп бәрі де дағдылы қалпына келтіріледі.

Ас тек ер адамдарға ғана беріледі; ал егер әйелдерге беріле қалса, қонақасыдан басқа жоғарыда айтқанымыздай, бәйгі, күрес, және де басқа қызғылықты сәнсалтанаттар көрсетілмейді және үйге әйелдің қайтыс болғандығы жөнінде белгілер де қойылмайды. Балиғыға толмай өлген балаға, жоғарыда айтылғандай, жаназа оқып жерлеуден басқа, ешқандай ас беру деген болмайды.

1870 жыл

Ы. АЛТЫНСАРИН

ЖҮТ ТУРАЛЫ

Жергілікті мәтелмен айтсақ, біздің Торғай көкжиегін қара бұлт торлап алды, оның жойқын зардаптары осындағы халықтың тұрмыс-тіршілігінде көпке дейін сезілетін болады. Бұл өңірдегі ұзаққа созылатын қуаңшылық пен құрғақшылыққа тәуелді болатын климаттық жағдайларды зерттеудің егжей-тегжейіне бармай-ақ қарапайым тілмен айтсақ, осындағы жайылымдық шөптің түсімі жалғыз да тамаша Торғай өзенінің тасуына үнемі байланысты, ал өз кезінде, Торғайдың тасуы өткен қыс кезінде түскен қардың көлеміне байланысты. Жаңбыр бұл өңірде жаз кезінде сирек болады, өйткені Торғай үйезінде осы берекеге себепкер болатын ешқандай да жағдай жоқ. Өткен үш жыл бойы жазда аптап ыстық тұрды, қыс болмады десе де болады; қардың аз түскені соншалық, қыстың күні тіпті жарамды шана жолы да болған жоқ, кейде жазғы жеңіл арбамен жүру артығырақ көрінді. Әрине, өзендердің тасуы да болған жоқ. Соңғы жаз болса өзінің ыстық желімен күзге таман бейшара, қазір тіпті бейшара Торғайдың онсыз да мол емес барлық дала өсімдігін күйдіріп жіберді. Мұның үстіне өткен жылы жергілікті халықтың қамыс жайылма түріндегі барлық жарамды баспаналарын, сондай-ақ қазақтардың қыстауларда қалдырған дәулетінің біраз бөлігін жайпап кеткен дала өрттері және қосылды. Мәселен, ресми деректер бойынша Торғай үйезіндегі қазақтар өрт болған 24 жағдайда Бесқопада-

ғы барлық дерлік, Сарықопадағы біраз баспаналарынан, шаруашылық материалдары мен мал тұратын қора-қопсылары, қыстан қалған шөбі бар көптеген үй-жайларынан айрылды. Сонымен біз қысты шөпсіз, тебіндіксіз, малға және өзімізге арналған баспанасыз және бәрінен соң өткен жыл бойы көк шөп көрмегендіктен, бұрын-соңды болмаған таңқаларлық арық малмен қарсы алдық. Күз әлі келген жоқ, ал бейшара қазақтар болса абыржысып, әбігерленіп жатты. Олардың далалық түйсік-сезімі келе жатқан қауіп-қатерді сезді; өзіндік қасиеті бар жергілікті астрономдар (есепшілер) қатаң қысты болжады, ал жергілікті басшылық өз абыройына орай апатты болдырмаудың әртүрлі амалдарын ойластырып бақты. Алайда табиғаттың болмай қоймайтын қатерлі күштеріне қарсы тұруға ештеңе де көмектесе алмады.

Бізде қыс 24 қазанда басталды да, желтоқсаннан бастап, сәл үзілістермен, ақпанның соңына дейін қатты қарлы боран түтеп тұрды. «Боран» деп айту оңай, ал бұл құбылысты, әсіресе ол үш ай бойы жалғасқан кезді сезіну тіпті сұмдық. Боранды өздерінің жылы үйлеріндегі терезе арқылы көретін кісілер бұл бәлені көз алдына келтіре алмас: оның ерекше үстем күшінің мал шаруашылығымен күнелтетін көшпелі халық қана түсініп, жан-жақты сезе алады. Қазақтарды осал киіз үйлерде көз алдыңызға келтіріңізші, өйткені олардың жылы баспаналарын өрт жойып жіберген. Бұл киіз үйлердің жан-жағынан үнемі жел соғады, себебі оларға ықтасын болатын қалың қамыс жазда өртеніп кетті де, сонан ең ақыры отынға да зәру болды. Тағы да көз алдыңызға далада жүрген мындаған қазақ малын келтіріңізші, ол мал шөп жоқтықтан азықты өзінің табиғи қаруы — тұяқтарымен мұз болған терең қар астынан ғана таба алады; ал айналаны аязды да қарлы дауыл құрсаған. Аузын арандай ашқан бұл сұмдық дауылдың даладағы барлық жанды мен жансызды да жаншып, сындырып жайпап жатқанын елестетіп көріңіз. Әйтсе де қазақтардың сұмдық жағдайы мен олардың жаздан бері күйсіз малы туралы айтып жеткізуге болмайды. Тағы бір суретті салып көрейік. Қамыспен нашар қамталған киіз үй: оның бір жақ тұсына төрт кішкентай баладан, үй иесі мен әйелінен және кемпірден тұратын семья жайғасқан; үйдің оң жағынан азық-

түлікке орын берілген; ортасында отқа орын қалдырылған; қалған басқа орындарда арық төл — екі бота мен үш бұзау жайғасыпты. Менің соңғылардың қасына орналасуыма тура келді. Сырттан киіз үйдің саңылаулары арқылы екпінмен жарып кіріп, сиықсыз баспананы аяусыз сындыра жаздап әртүрлі дауыспен құлақ тұндыра үрген жел ысқырып тұрды. Есіктен сыртқа шығудың өзі мүмкін емес еді, себебі дауыл аяқтан алып, құтырына сыбаған қарымен көзді ашуға мүмкіндік бермейді. Жан-жақтан соққан өкпек жел; ұйтқыған от, үлкендер бүрісіп қана отырысқан, балалар бақырып, шырылдап жылайды; жабағы жамылғының астында жатқан кемпір аянышты күйде: «Ой, құдай-ай, ой құдай-ай!» деп айылап-уһілейді. Отқа қамыс тастап отырған үй иесі әйелінің бет-пішінінен айтып жеткізуге келмейтін қайғы-қасіретті байқауға болатын еді, ал үй иесі бұл кезде тұнжырап үнсіз отырды. Біз осылай ұзақ отырдық, ешкім ештеңе деп тіс жарған жоқ. Бір мезетте үй иесі бірдемеге бел байлаған пішінмен және қандай да бір белгісіз сеніммен орнынан тұрды да, жолға жиналып, өзінің құлақшынының бауын байлап жатты: әйелі жылай бастады, үйден шықпауын айтып жалынды, осыны мен де өтіндім. Бірақ ештеңеге қарамастан үй иесі таяқты алып сыртқа шықты, сол сәтте (бәлкім, жазатайым болсам): «мен Н-ға 20 сом берешекпін, басқадай ешкімге де емес...» деді. Далада, тебіндегі малдарының қатыгез дауылдың қырғынды ермегіне айналғаны оның бойына ерік бермеді...

Оқырман бұл әңгімені әсірелеу үшін келтірді деп ойлап қалмасын. Біздің бұл айтқандарымыз үш ай бойы қиын жағдайға душар болған Торғай қазақтары жайымен салыстырғанда мүлдем мардымсыз әңгіме

Бұл жердің қазақтары мұндай қатал қысты жиырма жылдай көрген емес, сондықтан олардың малы да ойдағыдай төлдеп көбейе түсетін. 300—400-ден жылқысы, 400—500-ден қойы, 20—40-тан түйесі, 50—60 бастан ірі қара малы барлар бай адам деп есептелмейтін, ал 10—15 бастан аспайтын мүйізді ірі қарасы, 4—6 жылқысы және 20—30 қойы бар кедейлер (жатақтар, яғни көшпейтіндер) қатарына жататын. Мұндай көп малға астық бітік шыққан жылдың өзінде шөп қорын жинап алу мүмкін еместігі түсінікті, ал астық шықпаған жылдары, соңғы үш жыл солай болды, табындардың

көп бөлігі қажеттілігіне қарай ашық далада, шабындықта қалдырылды. Осыдан кейін малдың қырылатыны өзінен өзі түсінікті. Шынында да солай. Бізге жақын қазақтардың кейбір бақташылары барлық малдан айрылып немесе аман қалғандарын тағдыр тәлкегіне тастап табыннан жаяу оралды. Бір қазақтың 28 ақпанға 1300 жылқысынан небәрі 60 бас жылқысы ғана қалды. Менің 250 жылқыдан тұратын тұқымын асылдандыруға көп шығынданған таңдаулы асыл тұқымды үйірлерім түгелдей дерлік қырылды. Болыстардың бытырай орналасуы себепті толық деректер жинау мүмкін емес. Бірақ далада, әсіресе 8—9 ақпанда болған түтеген боран кезінде көптеген бақташының өлгенін жорамалмен айтуға болады. Ауылдарда қалған семьялар да шығынсыз емес болар деп ойлаймыз. Жақын маңдағы жерлерден жеткен кейбір жеке сыбыстарға қарағанда 35-тен астам адамның үсіп өлгені белгілі болып отыр, олардың арасында мінсіз адал қызметі үшін бүкіл үйезд сыйлаған бір болыс басқарушысы бар. Егер жеке адам немесе тұтас халық қандай да бір бақытсыздыққа душар болатын болса, онда ол бірнеше рет соғып, қай жақтан, қай жерден келетінін білмей дал боласың дейді. Біз, мысалы, қазақтардың қыс кезінде өздері де аштыққа ұшырайтынына шүбә келтірмедік, себебі олар әншейінде азық-түлік қорын күздің ақырында бүкіл қысқа әзірлейді; әдетте бұл қор қалай болғанда да жергілікті қазақтарға жеткілікті болатын, кейбіреулеріне тіпті келесі жаз бойы жететін. Бұл жолы олай болмады. Дайындалған ұнның көп бөлігі қажетіне қарай арық малға берілді де, жаңа қорды әкелу малдың арықтығынан және жол қатынасының бұзылуынан мүмкін болмады, ал ет болса жетпеді, себебі ұн болмағандықтан етті екі есе жеуге тура келді, оның үстіне бұрынғыдай емес түгел семьямен бір орында емес, семьяның әр мүшесі бөлек тамақтанды, өйткені үлкендер жағы табынмен бірге жан-жаққа тарап кеткен-ді.

Ақпанның басында ақырғы аштық келді. Сол себепті біздің үйездің қамқор басқарушысы әскери дүкен қорынан бірнеше жүз ширек ұн, сұлы, жарманы өз жауапкершілігіне алып, ашыққандарға таратып берді, бұдан басқа ол өзінің қарамағындағы қоғамдық сомадан несиеге бірнеше жүз мың ақша берді. Оның

үстіне қыстың бақытсыздығына дұрыс почта қатынасының болмағандығын жатқызу керектігін де айтпауға болмайды. Бізге, мәселен, үйезд бастығының ашыққандарға ұн және басқа нәрселерді қарызға беру туралы ұсынысының Орынборға барған-бармағандығы туралы әлі күнге дейін белгісіз. Аштық болса күтпейді ғой. Жергілікті әкімшілік тарапынан дер кезінде көрсетілген көмектен басқа азық-түлік қоры қалған қазақтардың әлі де аз еместігі көңіл қуантады. Қазақтарда дәстүрмен сәулелеген жақсы ереже бар,— осындай жағдайларда бір біріне міндетті түрде қол ұшын беру керек, әйтпесе сараң кісі халықтың мәңгілік лағнетіне, тіпті қуғынына ұшырайды.

Құдайым-ай! Бейшара қазақтар жазға дейін жете алар ма скен?

Ы. А.

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ АШТЫҚ ТУРАЛЫ

Торғай қазақтарының бұл бақытсыздығына қазақ даласында халық тұрмысының тұрақсыз әдісі — мал шаруашылығын неғұрлым мықты егіншілікпен ауыстыру кезеңі туғандығын дәлелдейтін айқын материал деп есептеуге де болар еді. Осыған орай бұл халықтың көшпелі тұрмысын, ең болмағанда күштеу шараларымен тезірек отырықшылыққа айналдыру мүмкін. Бұл ой (қараңыз: «Оренбургский листок». 1880 ж.) Батыс Сібірге арналған тұтас жобаға айналдырылды. Бұл пікір біздің әкімшілік үшін де жат емес. Алайда, қазақ халқының бұл бақытсыздығының күшті әсеріне қарамастан біз сонда да аталмыш жобаға қарсылық білдірген Воронежский мырзаның байсалды да тыңғылықты пікірін (қараңыз: «Оренбургский листок») қолдаймыз және де далада өсіп, халық мұқтажын сезіне білген қыр адамының дауысы қандай жағдайда болса ешкімге зиян келтірмейтіндігіне, ештеңеге кедергі жасамайтындығына сенімді болғандықтан пікірімізді білдіруге ұйғардық. Шынында да дала адамдарының халықтық өмірін жасанды түрде төңкеруге кіріспес бұрын бұл халықты, оның өмірін танып білу әлдеқайда ақылдырақ болар еді. Катерлі қателік жасамау үшін бұл халықта

аграрлық мәдени дамудың нышаны бар ма екен, отырықшы үстем халықпен арадағы тікелей қатынастан каншалықты әсер алды екен, бұл халық қоршаған табиғаттың қандай жағдайында орналасқан және т. б. осы сияқтыларды біліп алған жөн. Өйткені, тұтас ұлттың тұрмысын ықтиярсыз өзгерту бұл ұлтты, кейде ең қабілетті ұлтты енжар ұлтқа айналдырумен пара-пар, осындай жай башқұрт халқымен болған деседі, сондай-ақ табиғат заңдарында кішкентай баланы бірден ересек адамға айналдыру мүмкіндігі болатын мысал да жоқ.

Қазақтар қазірдің өзінде сыртқы біреудің итермелеуінсіз-ақ өзіне неқұрлым жақсы да қолайлы жағдайды іздеген барлық адамдарға тән табиғи бір талабымен ғана отырықшылыққа барар жолда келеді. Мұны біз төмендегіден байқаймыз. Он бес жыл бұрын қазақ облысының дала үйездерінде бірде бір жеруі болмап еді. Біздің тура көз алдымызда қазақтар өздеріне қысқа арнап жылы киіз үйлер тіге бастады, яғни киіз үйге шойын немесе темір пештер орнатты, одан кейін жер кепелер мен шым үйлер салуға кірісті, ал қазір тіпті бірнеше бөлмелік тәп-тәуір үйлер салуда. Қазіргі кезде қазақта жер кепе немесе үйдің болмауы сирек кездеседі, арагідік қыстамаларда тұтас шағын деревнялар пайда болуда. Тұрақты тұратын орындар белгіленіп, жылжымалы үйлер құрылысынан кейін соңғыларына малға арналған сондай мықты қосымша қора-қопсылар да салына бастады, дала адамдары шөп шаба бастады, кейде едәуір мөлшерде мал азығын жинайды. Мүмкіншілік болатын жазғы көшіп-қону да сирек; көш-қонға қазақтардың көңілі соқпауда, сондықтан линия бойындағы қазақтар өз қыстамаларынан 10—30 шақырымнан ұзап кетпейді, оның өзіне де құлықты емес, төңіректегі шөп таусылып біткен кезде ғана жаз бойы қоныстарын үш-төрт рет қана ауыстырады. Осылайша бір жерде срынағы отырып, қазақтар —«осыдан жиырма-отыз жыл бұрынғы екі аяқты жабайы текелер»— егістік, шабындық немесе жайылымдық жердің әр сілемін қадір тұтатын болды; көбінесе осының салдарынан қазір олардың арасында өзара ұрыс-керіс болады, олар кейде қанды төбелеспен, тіпті өліммен де аяқталады.

Қазақтар енді мүмкін болған жерде егін шаруашылығымен айналысуға талаптанып, онымен әжептәуір шұғылдануда. Бұл орайдағы талпынысты Торғай үйезі

қазақтарынан байқауға болады, олар құнарлы жері болмаса да әдеттен тыс еңбек пен шыдамдылықты қажет ететін диқаншылықпен айналысуда, өзен жағасындағы бос жерлерді таңдап алып, бидай, тары және аз мөлшерде сұлы себеді, жыртылған жерге су жүргізетін каналдар тартып, астықтың өсуін өзінше орнатылған суландыру шығырларының көмегі арқылы жасанды суландырумен қамтамасыз етеді. Біздің құрғақ климат жағдайымыз өте жиі суаруды талап етеді, қазақ егіншілерінің таң атқаннан күн батқанға дейін бүкіл семьясымен бірге аңызда еңбек етіп жүргенін көргенде жаның ашиды. Олардың бұл қылығын мұны байыпты еңбек ретінде қабылдамай, бар мұқтаждыққа көнбістенген осындағы орыс шаруаларын келеке қылғандай. Әйтсе де біз Қазақ даласын жаңғыртушы, мәдениет жағынан ұстаздар ретінде бар үмітімізді орыс шаруаларына артамыз.

Өкінішке орай, кейбір дала үйездерінде егіншіліктің ешқандай да болашағы байқалмайды. Бұл жердің топырағы сазды-сортанды немесе көбінесе құмдауыт келеді, бар өсімдігінің түрі — ашы жусан, климаты кереметтей құрғақ; өзендері жыл санап тартыла түсуде, сондықтан да соңғы жылдары жұрттың көбі азғантай ғана өзендердің өзі буланып кете ме деп қауіптенуде. Мұндай үйездердегі мүмкіндігі бар жалғыз кәсіп — бұл мал шаруашылығы. Оны дұрыс жолға қойған жағдайда, шынтуайтқа келгенде, орасан байлыққа кенелуге болады, ал астық бітік шыққан жылдары шөп қорын ұлғайтқан кезде және шөпті үнемдеп ұстаған уақытта мал шаруашылығы дәп қазіргі жағдайдағы сияқты кез келген жұттан едәуір дәрежеде аман қалады. Бұл жағдайларда да мұқтаждық — басты тәлімгер, соңғы кездегі зардаптардан кейін біздің халық, сірә, ақылды болатын шығар. Қазір де жүйелі мал шаруашылығының мысалдары баршылық. Біз 500 және одан да көп жылқысы бар үйірлер ұстап, шөп жинап алған қазақтарды білеміз. Сәтті жылдары (он жыл қатарынан, кейде көбірек, мәселен, соңғы 20 жылда) орта есеппен жыл сайын 200 құлын алынады. Қазақ малшылары құлындарды үш-төрт жасқа дейін өсіруге қалдырып, базарларда немесе ауылдарда аттарды, айғырлар мен кәрі биелерді сатады, одан кейін өсіп қалған құлындардан жаңа үйірлер құрайды да, аттарды қайтадан саудаға түсіреді және т. б. Осындай жолмен түскен едәуір

ақша сауда айналымына жиі жіберіледі, алайда далада әлі дұрыс сауда түрі жоқ. Мұның үстіне биылғы қыстың зардабын мал шаруашылығының мүмкіншілігі жоқтығынан деп қарауға мүлдем болмайды. Торғай үйезінде өткен 1870 ж. және биылғы жылдың басында болған түрлі бақытсыздықтардың мұндай тоғысуы кез келген көшпелі емес, отырықшы халықты да апатқа ұшыратуы әбден мүмкін. Мысалды алыстан іздеп қажеті жоқ. Біздің Торғай қаласы да қазақтар сияқты қиыншылықты бастан кешуде. Үстіміздегі жылы жақын маңда ешқандай шөптің де, қамыстың да болмауы себепті Торғай тұрғындары (оның ішінде мен де бармын) пешке жағатын ештеңе таба алмайтын күйге жетті; бір байлам қамыс 3 сомға, бір арба шөп — 10 сомға; бір пұт қара бидай — 3 с. 50 тиынға; ал майда ақ ұн — 6 сомға жетті; бұл азықтарды ешқандай ақшаға сатып ала алмайтын күндер де болды, содан кейін семьялар от жағылмаған үйде азық-түліксіз апталап отырды, сондықтан шаруаларға қазыналық қормен күн кешуге тура келді; үй малы қырылып жатты, тіпті қаладағы гарнизонның өзі мұқтаждық күй кешіп, отын үшін казарма шатырын сындырмаққа ниет қылған күндер де болды.

Біз осы баяндауымыз бойынша қазақтар үшін қандай бір тұрмыс қалпы артығырақ болатынына ниет қылған жоқпыз, тіпті қазақтардың мәңгілік көшпелі өмірге азырақ душар болуын қалар едік. Өйткені әр халық алға дами отырып, ең соңында көшпелі тұрмыстан оқу-біліммен тығыз байланысты отырықшылыққа міндетті түрде көшуі керек. Біз қазақ халқының отырықшылыққа қарай бейімделгенін байқадық. Олардың бұлай ұмтылуы ғасырлар бойы тұрмысындағы өте жылдам өзгерістер негізінде сезілуде. Сондықтан іс қазір табиғи түрде жүргізілгеннен гөрі, еріксіз шаралар сларды мақсаттарына тезірек жеткізе қояр ма екен? Жоғарыда атап өткендей, соңғы 10—15 жылдағы мұндай біршама үлкен өзгерістер қазақ халқының болашақтағы 20—30 жыл ішінде қаншалықты есейетіндігіне айқын дәлел бола алады. Қазірдің өзінде линия бойындағы көптеген қазақтар егіншілік кәсіпті орыс шаруаларынан кем білмейді, ал біраз уақыттан кейін жас халыққа тән төзімділік пен алғырлыққа орай қазақтар да байырғы диқаншылардан қалыспайтын болар. Сондықтан біз Батыс Сібір әкімшілігінің қазақтар арасын-

дағы орыс отарлауына артқан сол бір мәдени үміттерін түсінбей қалдық, оның үстіне қоныс аударушы шаруалардың ойлау қабілеті жағынан қазақтардан айтарлықтай артықшылығы да жоқ. Оның үстіне Россия халықтарын осылай жасанды түрде жақындастыру әдістері әлі күнге дейін ерекше сәтті нәтиже берген емес, біз мұны орыстар арасында бірнеше ғасырлар бойы тұрып келе жатқан татар, башқұрт және басқа бұратаналар мысалынан байқаймыз. Орыстардың қазақтармен жақындасуына табиғи жағдай жасаған дұрыс болмас па еді, оның үстіне бұл орайда қазақтардың табиғатында қанағаттандырарлық нышандар бар.

Қазақтармен жақын араласқан кез келген орыс қазақ халқының орыстармен қуана қарым-қатынас жасайтындығын, тіпті линия бойындағы қазақтар мен сондағы орыс тұрғындары арасындағы шынайы достық қатынастардың аз емес екендігін, бәлкім, растай алар. Бұдан басқа, біз қазақтардың өкіметтің кейбір құрметті орыс өкілдеріне шынайы да сөзсіз берілгендігінің көптеген мысалдарын келтіре аламыз. Дала жорықтары кезіндегі, тіпті жеке шаруаларындағы қиын жағдайларда олар қазақтардың көмегін жиі пайдаланады. Біздің ойымызша, қарапайым орыс және қазақ халықтарының мұндай табиғи жақындасуына, біріншіден, олардың адамгершілік ерекшеліктерінің кейбір ұқсастықтары ықпал етеді. Екі халық та күнделікті тұрмыстағы табиғилығымен, ақылдылығымен, бұзылмаған діни немесе ұлттық нанымдарымен, ақ жүректілігімен және әркімге өз діні жақсы-мыс дейтін қарапайым пікірге негізденген еріктілігімен ерекшеленеді. Сондықтан да қазақ халқының орыстармен жақындасуының дұрыс амалын сыртқы әсерден емес, адамгершілік ықпалдан іздесе болмас па екен? Бұған, сонымен қатар қазақтар арасында кеңінен тараған, халыққа жақындасудан тиер пайданы көрсететін орыс білімі де көмектеседі. Басқасын өмірдің өзі көрсетер. Қазіргі күні линия бойындағы қазақтар ешқандай шараларсыз-ақ құнарлы жерлерде қазақтармен іргелес тұрады, кейде олардың жан-жағын орыс мекендері қоршай орналасқан. Сонымен бірге қазақтардың болашақ отырықшылығы үшін егіншілікке қолайлы жерлерді ұқыптап сақтаған дұрыс; мұның үстіне ондай жерлер де аз қалды ғой, ал егер де орыс қоныстанушыларын орна-

ластырса, онда мұндай жерлер тіпті азая түседі. Бізге қазақ егіншілерінің жердің құнарлы әр бөлігін қадірлей бастағаны туралы және ұрпақтарының барлық болашағы осыған байланысты екенін түсіне біліп, ол жерді қандай жағдайда болсын қорғауға дайын екендіктері белгілі. Мұндай қалыптасқан жағдайда қазақтардың орыс шаруаларының жаңа қоныстарына қырғи қабақ танытпауы мүмкін еместігін айту керек.

Қазақ өмірінде орыс қалаларының маңызы мүлдем басқаша. Егер қазақтар орыс диканы мен малшысынан өзіне жағымсыз бәсекелестерді кезіктіре болса, ал қалалардағы мәдениетті, саудагер және қолөнерші қауымнан қазіргі мәдениеттіліктің, өнер мен білімнің барлық қызметімен дала адамына көмек бере алатын тұтынушыны көргендей болады. Қалалар мен қолайлы жол қатынасының әсері қазақ халқының өмірі үшін өте игілікті болады.

Сонымен, біздің пікіріміз бойынша қазақтар отырықшылыққа өздері жетеді және ерте ме, кеш пе, орыстармен өздері бір арнадан табылады. Оларға тек жерді сақтау керек. Ол жерде малшылықпен қатар егіншілік те пайда болғанымен, жалпы мемлекеттік экономика мүддесі үшін мал шаруашылығы да егіншілікпен қатар мадақталуы керек. Егер Россия өзінің оңтүстік-шығыс губерниялары Европа үшін астық қамбасы ретінде қызмет ететінін орынды мақтан етсе, онда Қазақ даласы да ең болмағанда бір Россияның мал қорасы боларлықтай қызмет көрсете алады. Ешқандай сыйлықтар, ешқандай ауыл шаруашылығы академиялары қазақтай малшы дайындай алмайды. Россияның құдіретін оның жақсы жауынгері, тамаша диканы және талантты бақташысы арқылы сезінетін европалық дипломатия үшін бұл малшы жұмбақ қызғаныш тудырады.

Табиғи талпыныс жолындағы қазақты қолдаңызшы; қазір бастан кешіп жатқан кездейсоқ шаруашылық күйзелістерінен оны уақтылы қамқорлыққа алыңызшы; қазақтар арасында орыс білімінің ықпалын дамытыңызшы, жас та, дарынды, ақын жанды әсершіл халыққа адамгершіліктің асыл қасиеттері арқылы әрекет етіңізші, сонда қазақ халқы жуық маңда орыс мемлекетімен қосылады, өз бақытын осы жақындасудан көреді де тек қана мал өсіруші ғана емес, сондай-ақ егінші және

тіпті өзі қазір мақтан ететін Россияның қастерлі туы астында жауынгер де бола алады.

Ы. А.

ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ ӘСКЕРИ ГУБЕРНАТОРЫНА СУ ТАСҚЫНЫ САЛДАРЫНАН ТОРҒАЙ УЕЗІНДЕ 11 АДАМНЫҢ ӨЛУІ ТУРАЛЫ РАПОРТ

Май айының соңында бекініс маңында тұратын ордалықтар арасында Жалдама жайлауына жақын жердегі Қызылбай қойнауында қатты нөсер жаңбырдан кейін болған тасқын салдарынан 11 адам суға батып, едәуір сомадағы әртүрлі мүліктің қирағандығы туралы сыбыстар болды. Бұл сыбыстардың қандай мөлшерде шын екенін білмей және бұл оқиға туралы болыстық басқарманың немесе ауыл старшынының хабарламасын ала алмағандықтан мен оқиға болған жерге Торғай үйездік басқармасының іс жүргізушісі хорунжий Алтынсаринді жіберуді қажет деп таптым, оған сыбыстар дұрыс болған жағдайда сол жерде заңды тергеу жүргізу туралы тапсырма бердім.

Маусымның 9 күні сыбыстардың дұрыстығы болыс басқарушысының хабарламасымен расталды, 10 күні хорунжий Алтынсариннен жүргізіліп аяқталған тергеу ісі де келді...

Суға батқан әйелдер, қыздар мен балалардан 8 адам табылды, үшеуі әлі күнге дейін табылған жоқ, сондай-ақ дүние-мүліктің де бір бөлігі табылмаған.

Осы оқиға туралы Сіздің мәртебеңізге мағлұм ете отырып, тасқыннан зардап шеккен ордалықтардың тізімін өзіңізге ұсынамын, ол тізімде суға батқан адамдар мен мүліктерді, қай әулеттен екендігін көрсете келе мына жағдайдан хабардар етуді борышым деп санаймын: менің атымнан болыстар басқарушыларына әлі табылмаған сондағы адамдарды, сондай-ақ мүліктерді іздеп табуға ең қатаң шаралар қабылдау туралы, зардап шеккен ордалықтар туралы болыстық съезд шақырып, онда олардың үй басылық салық пен земстволық міндеттілік енгізу мүмкіндігін байыппен талқылаулары туралы бұйрық берілді. Олар мүмкін болмаған жағдайда оларға тиесілі ақшаны ең болмағанда осы жыл есебінен ауыл қоғамдарына бөлуге жарлық етілді.

1869 жыл, 16 июнь

Торғай уезінің бастығы ЯКОВЛЕВ
Іс жүргізуші АЛТЫНСАРИН

Халык,
азарту
мәселелері
хақындағы
ой-пікірлер

ОРЫНБОР ОБЛЫСТЫҚ БАСҚАРМАСЫНА ОРЫНБОР БЕКІНІСІНДЕ МЕКТЕПТІҢ АШЫЛУЫ ТУРАЛЫ, ОҚУ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ ЖІБЕРІЛУІ ТУРАЛЫ РАПОРТ

Осы жылғы қаңтардың 8 күні Орынбор бекінісінде мектеп ашылып, оған 13 қазақ баласы қабылданды, оларды орыс және татар тілінде оқытуға мен 9 күні кірістім. Менің шамамен 8 балаға мөлшерлеп арналған әліппем мен Ильминский жазған «Қазақтарға арналған орыс тіліне үйрету құралы» жеткіліксіз болып шықты. Сондықтан дәл қазір материалдарға өте зәруміз, сөйтіп, екі, тіпті үш бала бір әліппемен оқуда. Бұл мұқтаждық Облыстық басқармадан мөлшері 20 адамдай орыс әліппесін, 10 орыс бас әріптерін, 25 дана тас қарындаштары бар аспид тақтасын және 25 орыс тілі грамматикасын салып жіберуді жалынып сұрауға мені мәжбүр етеді. Сонымен бірге Облыстық басқармадан балаларды оқыту және мектеп бақылаушысы қызметі бойынша нұсқаумен жабдықтауды сұрауды да әбестік болмас деп ойлаймын, соны қолдана отырып мен бастаған ізгі ісімді жалғастыра алар едім.

Орынбор мен Самара генерал-губернаторы бекіткен ереже мен оған тіркелген Орынбор бекінісі әскери бастығының осы жылғы 4 қаңтардағы № 31 бұйрығына сәйкес мектеп бойынша тәрбиеленушілерді асырау мен басқа қажеттер үшін менің тарапымнан бекініс бастығынан белгілі мөлшерде ақша талап етілді, оларға жұмсалған шығын туралы есепті облыстық басқармаға ай сайын жіберіп тұрармын.

Сонымен бірге Облыстық басқармаға қазақ мектебіне түскен қазақ балаларының атаулы тізімін тапсыруды өзіме абырой деп санаймын.

1864 жыл, 14 январь.

Қатардағы хорунжий АЛТЫНСАРИН

ҚАЗАҚТЫҢ БОЛЫСТЫҚ МЕКТЕПТЕРІ ТУРАЛЫ ЗАПИСКА

1876 жылы, бұрынғы халық ағарту министрі граф Толстой Орынбор оқу округінің оқу орындарын тексеру үшін Орынбор қаласына келген кезде, Орынбор өлкесінің қазақтарын оқыту мәселесі де талқыланған еді. Онда ең алдымен талқыға салынған мәселе — қазақ арасына орысша хат таныту жолдары және бұл үшін қазақ тіліне орыс алфавитін қолдануға болатыны-болмайтыны туралы мәселе қойылған еді. Бұл мәслихаттарға Орынбор өлкесінің бұрынғы генерал-губернаторы генерал-адъютант Крыжановский, Орынбор оқу округінің попечителі Лавровский, Қазандағы оқытушылар семинариясының директоры Ильминский және Торғай, Орал облыстарының губернаторлары қатынасты; бұлардың бәрі де орыс алфавитін қазақ тіліне қолдануға әбден болады деген қорытындыға келген еді; бірақ ол кезде қырғыз даласында ашылмақ болған орыс-қазақ болыстық мектептерінің оқу жұмысын жүргізетін, — қазақ тілін білетін, — оқытушылар жоқ, оларсыз, мектепке келгенде бір ауыз орысша білмейтін қазақ балаларына орыс тілін үйрету жалпы мүмкін емес, делінген еді. Сондықтан Торғай, Орал облыстарына жақын қалалардың бірінде қазақтар үшін оқытушылар мектебі ашылсын деп қаулы алынған болатын. Осыдан кейін 1879 жылы Торғай облысы мектептерінің ерекше инспекторы деген қызмет тағайындалған еді. Бұл қызметке сол облыс қазақтарының бірі — Алтынсарин шақырылып алынды. 1881 жылы Орскі қаласында (Орынбор губерниясы) қазақтың оқытушылар мектебі ашылды.

Осы айтылып отырған Алтынсарин мектеп инспекторы қызметіне кірісуімен-ақ Орынбор оқу округінің попечителі мырзаға өзінің осы жөндегі мынадай пікірлерін білдірген болатын: 1) Орынбор өлкесінің генерал-губернаторы мырзаның, сол кезде мектеп ашу үшін қазақтарға тіпті түтін салығын да тағайындап, болыстық мектептер ашу мәселесін көтеруі әзір тым ертерек; өйткені ол мектептерде оқу жұмысын жүргізу үшін орыс, қазақ тілдерін білетін оқытушылар жоқ, ал оқытушылық қызметіне Орынбор атты-қазақ әскерінен қазақ тілін білетіндерді немесе солар сияқты басқа

сауатты адамдарды шақырғанмен, олар, Алтынсариннің пікірінше, ойдағыдай нәтиже бермейді, өйткені олардың бұл жұмысты атқаруға арнаулы әзірлігі жоқ; 2) сондықтан болыстық мектептерді ашу жұмысын қазақтар үшін оқытушылар мектебі ашылғанға дейін кейінге қалдыра тұру пайдалырақ болар еді, және де, екінші жағынан, ол кезде округтік оқу басқармасы тарапынан осы мектептер жайында ұсыныс та жасалған болатын. Болыстық мектептердің орнына Алтынсарин әуелі, қазақ арасындағы қалалар мен бекіністерде уезд басына бір-бірден орталық мектептер ашылып, оның әрқайсысында 50 қазақ баласы жатып оқитын интернат болсын және ол мектептерге сол жерлерге келіп қоныстанған орыстардың балалары да үйлерінен қатынап оқитын болсын, ал бұл мектептердің оқытушылық қызметіне, қазақ тілін білмегенмен де, қазақ тіліне ұқсас татар тілін білетін, Қазан оқытушылар семинариясын бітірген шоқынған татарлар шақырылсын, деген еді; және 3) бұл орталық мектептер сыртқы түрі жағынан да, ішкі оқу жұмысы жағынан да, барлық жағынан бірдей үлгілі түрде қойылғаны жөн болар еді, егер осылай етіліп жөнге қойылса, онда империяның отырықшы аудандарының бәрінен шалғай жатқан қазақ даласынан ашылмақшы болып отырған қазақ бастауыш мектептері олардан ең жақсы оқу әдістері жөнінен де, мектеп тәртібі және шаруашылық жөнінен де жақсы үлгі алған болар еді; сондықтан Алтынсарин мынадай ұсыныс жасады: сол кезде болыстық мектептерге жиналған және жиналып жатқан ақша жоғарыда айтылған орталық мектептер үшін берік, мүмкін болса, тас үйлер салуға жұмсалсын және тазалық сақтауға, ұқыптылық, тәртіп орнатуға жағдай туғызатындай етіп ол мектептерді жақсы жабдықтауға жұмсалсын, егер осылай істелсе, бұл айтылғандарды барлық оқу орындарында іске асырудың жалпы пайдалы екенін былай қойғанда, қазақ сияқты оқу жұмысын жаңадан ғана бастап отырған халықтың балаларына отырықшылық тұрмыс дәстүрлерін үйрету, тазалыққа, ұқыптылыққа, әдепке және тәртіпке үйрету жөнінде мұның зор маңызы болған болар еді.

Бұл пікірді ұлы мәртебелі округ попечителі Лавровский мырза мен бұратаналар мектебінің округтік инспекторы Катаринский де, сол кезде соғыс губернато-

ры болған генерал-майор Константинович те мақұлдап, Алтынсаринге жоғарыдағы өзінің ұсынысы бойынша істей беруге ерік берген еді. Осы рұқсат бойынша, соңғы бес жыл ішінде, оқу басқармасының ыждаһаты және бұрынғы облыс начальниктерінің көмегі бойынша, уездік қалалардың бәрінде де бір-бір екі кластық мектеп ашылып, оларға, 20 мың сомнан 40 мың сомға дейін тұратын тас үйлер салынды; тек Ырғыз уезінде ғана мектепке арналып 4 мың сомға әзір үй сатылып алынды. Қауым қаржысынан немесе қазақтардың жеке берген қаражатымен Алтынсариннің ізденіп алған немесе өзі елден жинаған ақшасымен бұл мектептер тым жақсы жабдықталды және әртүрлі оқу құралдары алынды. Бұл мектептердегі оқытушылардың көпшілігі Қазан оқытушылар семинариясын бітіргендер, олар өз жұмыстарын, тексерушілердің айтуына қарағанда, барынша адал, ойдағыдай жүргізіп жатыр. Ал оның үстіне, округтік оқу басқармасының сұрануымен Орскі қаласында, жоғарыда ескертіліп өткен, қазақ оқытушылар мектебі де ашылды. Бұған соңғы үш жыл ішінде жоғарыда айтылған орталық мектептерден 30-дан аса оқушылар келіп кірді. Биылғы жылы бұдан бірінші рет қазақ оқытушылары оқуларын бітіріп шықты, олардың 10-ы Торғай облысының қазақтары да, 2-уі Орал облысының қазақтары.

Сонымен, қазақ облыстарында ашылуға жобаланған мектептерден ашылмай қалғаны тек болыстық мектептер ғана болып отыр. Осы жағдайды еске ала келіп, Алтынсарин мырза, өткен 1883 жылы жоғарыдағы, өзінің айтқан, бастықтар мақұлдаған пікіріне сүйене отырып, онымен қабат, біріншіден, үш жүз мың халқы бар Торғай облысына, сол кездегі 120 ғана оқушысы бар, төрт екі класты мектептің өте жеткіліксіз болатындығына, екіншіден, үкімет жыл сайын 30 мың сомдай қаражат жұмсап, қазақтардан оқытушылар даярлап отырғанда, жас оқытушыларды әдейі арналған жұмысына пайдаланбай қалдыру өте орынсыз болатынына сүйене отырып, Торғай облысының соғыс губернаторы мырзаға болыстық мектептер салуға қаржы әзірлеу керектігі жайында баяндама хат жазып жіберген еді. Осы баяндамада қажетті қаржылардың табылу жолы да, қазақ арасына қолайлы келетін мектептердің түрі де көрсетілді: ол мектептер, ең алдымен, қазақтың тұрмыс жағдайларына сай келуі үшін, олар қыстаған кезде қыстап, көшкен кезде бірге

көшіп жүретін болсын делінді. Бұл ұсынысты облыс губернаторының орнында отырған действительный статский советник Ильин мақұл көріп, сол кезде-ақ жүзеге асыру жолында батыл бұйрық берді. Ал Алтынсарин осыдан кейін облысты аралап, облыстың осы қалай деген беделді қазақтарын, қазақтың жалпы халық ағарту жұмысына үй басына халықтың бай жағынан I сомнан, кедей жағынан 30 — 40 тыйыннан алым жинауға көндірді. Бұл талап ойдағыдай орындалды. Торғай облысының болыстық қауымдарының бәрі де ұсынылған алымды жинауға приговор тапсырды, оны сол кезде-ақ губернатор өз пұрсатымен бекітті. Сонымен, болыста мектеп салу жұмыстарының барлық мұқтаждарына, атап айтқанда, болыстарда мектеп үйлерін алғаш салу жұмыстарына, мектептің жаз көшіп жүрулеріне керекті киіз үйлер алуға, оқу, шаруашылық құралдарын алуға, одан кейін бұл мектептерге үнемі қаржы беріп тұруға небәрі, жалпы алғанда, жылына 35—40 мың сомдай түтін алымы жиналатын болып белгіленді.

Енді барлық болыстарда бірдей болмаса да, әзірге, ең болмағанда, 3 — 4 болысқа бір мектеп салу жұмысына кірісу ісі ғана қалды. Бірақ биылғы жылы, не себептен екені белгісіз, — мүмкін қандай да болса бір әкімшілік жұмыс жөндегі пікірден туған болу керек, — Торғай облысының соғыс губернаторы генерал-майор Проценко мырза уезд начальниктеріне: 1-ден, жоғарыда көрсетілген алым мөлшерін едәуір азайту керек депті; бұл шара, осы айтылып отырған жұмыстар, яғни мектеп үйлерін салу сияқты жұмыстар, көп қаражат тілейтін болғандықтан, қазақтарды оқыту жөніндегі жоғарыда баяндалған жоспарымыздың бәрін бұзумен тең болып отыр; 2-ден, қазір қолдағы бар және өткен жылдардағы алымдардағы жиналған ақшаны барлық болыстардан жинап алып, Ырғыз уезіндегі бір ғана орталық мектеп үйін салу жұмысына жұмсалсын депті; Ырғызда, жоғарыда айтқанымыздай, 4 мың сомға сатылып алынған үй, шынында да, жарамсыз болып шыққан еді. Ырғыз мектебіне үй салу қажет бола тұрғанымен де, қазіргі кезде бұған асығу, сірә, қажет бола қояр ма екен; өйткені оған керекті жарамды үй қазірдің өзінде-ақ жалданылып алынды және екі-үш жылдан кейін оған Ырғыз уезінен осы 2 — 3 жылдың ішінде ақшалай жиналатын алымдардан түскен қаржымен де дербес мектеп салуға болады; ал оның бер-

жағында, Ырғыз уезіндегі мектеп қорында қазір он мыңдай сом ақша бар сияқты. Қалай болған күнде де, басқа уездердің атап айтқанда, Торғай, Николаевскі және Елек уездерінің қаржысын, олардың өз жандарынан беріп отырған қаржысын олардан басқа, олармен ешбір материалдық байланысы жоқ уездегі мектепті салу жұмысына алып қою және жалғыз Ырғыз мектебіне бола бірнеше болыстық мектептер ашу жұмысын тоқтату ыңғайсыз сияқты. Өйткені, қазақ болыстарының мектепке деп түтін алымын белгілеу туралы қаулы шығарғанда көздегені тап осы болыстық мектептерді салу және салғанда басқа уездің балалары үшін емес, тек өз балалары үшін салу болған еді.

Сонымен, ашамыз деп әзірленген болыстық мектептер енді ашылмай қалып отыр және облыс губернаторының жоғарыда айтылған бұйрығына қарағанда, олардың келешекте ашылуы да екіталай. Өйткені, орталық мектептерді ұстау, олардың үйін оңдау жөніндегі шығындардың бір бөлегі, Красноуфимскі реальное училищесіндегі 4 стипендиаттың стипендиясы және басқа да шығындар қазақтардың осы болыстық мектептерге ариап белгілеген алымынан жұмсалмақ. Сондықтан осы шығындарға керек ақша шығарылғаннан кейін және жаңа бұйрық бойынша алым мөлшерінің кемітілуінен кейін, қалатын қаражаттың осы болыстық мектептерді ашуға және ұстауға жетуі де екіталай болып отыр¹. Оның бержағында, жоғарыда айтқанымыздай, биылғы жылы 12 қазақ оқытушылары оқуын бітіріп, болыстық мектептердің салынбағандығынан қызметсіз қалуға тиіс болып отыр, бұдан былай қазақ оқытушылары жыл сайын оқуларын бітіріп, шығып отырады, ал олар әзірленген істеріне пайдаланылмағандықтан, бір-екі жылдан кейін өздерінің өткен арнаулы пәндерін ұмытып та кетеді; сонымен оқытушылар мектебінің өзі үкіметтің де, облыс халқының да одан күткен ұлы пайдасын бере алмайтын болады. Реті келгенде ескерте кетейік, бұл ретте оқу жұмысының бастық-

¹ Ырғызда мектеп үйін салудан ақша артылып қалатын болса, онда облыстық бастықтар екі ғана болыстық мектеп салуға, оның бірін Елек уезінде, екіншісін Николаевский уезінде салуға рұқсат етіп отыр. Ал Торғай облысында 40 шамалы болыс бар: сондықтан, егер 4 болысқа бір ғана мектептен ашқанның өзінде де енді 10 мектеп ашуымыз керек болады (Ы. А.).

тары тұңғыш қазақ оқушыларының жұмыссыз қалып жүрмеуі үшін шаралар қолданды. Олардың төртеуіне Орал облысынан оқытушылық орын тауып берілді, төртеуі Красноуфимскідегі реальное училищеге жіберіліп, онда қазақ тұрмысына ыңғайлырақ келетін, былғары өндірісі сыяқты бірқатар техникалық білім үйреніп жатыр, ал қалған төртеуін Торғай облысы мектептерінің инспекторы, олар өздерінің мамандығын ұмытпауы және оны тәжірибе жүзінде үйрене беруі үшін, мұғалім көмекшісі етіп, орталық мектептерге жібермек болып отыр. Алайда, оларды осылайша орналастыру тек осы жолы ғана мүмкін болып отыр; бірақ осы жылы да оқу бітіріп келген оқытушылардың бәрі тиянақты түрде тағайындалды деуге болмайды. Олардың қазір оқытушының көмекшісі етіп алынып отырған төртеуінің жұмысы уақытша жұмыс деп танылуға тиіс. Екі жылдан кейін қазір реальное училищеге жіберіліп отырған төртеуі де оқуын бітіріп келеді. Келесі жылдары тағы да оқытушылар келе бастайды. Егер жобаланған болыстық мектептеріміз келешекте де болмайтын болса, сонда бұл оқытушыларды қайда жібермекпіз? Қазіргі орталық мектептерді салудан, оларды ұстаудан қалатын қаржыны салынса салына қоятын екі-үш мектеп үш жүз мың халықтың талабын қанағаттандыра алар ма?

Жоғарыда баяндағанымға тағы да қосуды қажет деп табатыным — халқы бірыңғай қазақ дерлік, Торғай облысының халқы үш жүз мыңға жуық деп есептеледі; ссынша халықтың арасында қазір бес-ақ мектеп бар, оның төртеуі екі класты мектептер де, біреуі — тек 10 баланы ғана оқыта алатын қолөнер мектебі, осы айтылған мектептердің оқушыларының жалпы саны 200 ден аспайды. Ал оның бержағында, отырықшы халықтармен сыбайлас болып отырған қазақ халқының арасында өзінің көрші халықтарының тілін білуге, олардың жазуын үйренуге ұмтылушылық күшейіп келеді; өйткені, 1-ден, олардың қазіргі экономикалық және саяси жағдайының өзі аяқтарын аттап басқан сайын дерлік, мысалы орыс тілін, орыс жазуын білуді қажет деп отыр; екіншіден, бұл халық өзінің табиғи жаратылысында әр нәрсені білуге құмар және ұғымпаз зирек халық. Қазақтың осы ынтасын татар, өзбек, башқұрт сияқты көрші ұлттар пайдалана бастап, қазірдің өзінде едәуір пайдаланып отыр. Ал егер осы бұзылмаған, іскер, дарынды халық, орыс

арасында үш жүз жыл тұрса да, фанатизм бойына сіңгендіктен, азғана бөлегі болмаса, әлі күнге надандықтан шыға алмай отырған татарлардың ықпалына біржолата түсіп кетсе, онда бұл өте өкінішті болған болар еді. Осы жағынан да, онымен қатар, өз қоластындағы халықтарын ой-пікір жағынан және экономика жағынан дамыту жөніндегі үкіметтің жалпы мүдделері жағынан қарағанда да қазақ даласына орыс-қазақ мектептерін тез тарату қажет-ақ болар еді. Бұл мектептер татарша оқуды толық ығыстырып шығармаса да, онымен тең түсетін бір күш болар еді, халықтың ілгері дамуына зиянын тигізіп отырған соқыр сезімдердің бетін қайтаратын дұрыс көзқарас таратушы орын болар еді. Бұл — қазақтың әзірге жойылмай келген, ешқандай дін ықпалына түспей тәжірибелік негіздерге сүйенген дәстүрлермен бірге, халықтың адамгершілік жағынан азуына жол бермеген болар еді. Қазақ арасында орыс-қазақ мектептерін салуды тілейтін тағы бір себебіміз — бұған керекті қаржыны қазақ қауымдарының өздері беріп отыр, бұл қаржы ешкімге ешқандай ауыртпалық келтіріп отырған жоқ; бастықтардан сұралатыны осы қаржы туралы приговорды бекіту, мектеп ашу және сол мектептердің жұмысын басқару.

Қорытындымда, кейбір мырзалардың: қазақтар үшін қазіргі уақытта техникалық, ауыл шаруашылық және әйелдер мектептерін ашу пайдалырақ деген пікірі туралы бірнеше сөздер айтқым келеді. Бұл мектептердің бәрі ашу, бір жағынан, олардың қазақ халқының күші жетпейтін қымбаттығынан, екінші жағынан, оқудың пайдалылығын, мысалы әйелдер оқуының пайдалылығын, жұрттың әлі түсініп болмағандығынан, оларды қазіргі кезде ашу мүмкін еместігін бұл арада айтып жатпай-ақ, тек мынаны ғана айтып өтейін: біріншіден, қазақ халқы тек жаңа ғана оқи бастаған халық, сондықтан оның оқуы ең әуелі әліппеден басталуға тиіс, ал оның осы әліппесі бастауыш орыс-қазақ мектептері болу керек; екіншіден, қазақтың келешегін дұрыс жолға қою үшін, ал онымен қатар, империяның жеке бөлімдерін бір-бірімен жақындастыру туралы үкіметтің өзінің міндетін орындау үшін, біздің ойымызша, ең алдымен, қазақ даласына жалпы, отандық орыс тілін, орыс жазуын енгізудің қамын істеу керек; бұларды басқаның бәрінен қазақтың өз ортасынан орнатылған халық орыс-қазақ мектептері ғана дұрыс тарата алады; өйткені, халықтың өз ортасынан орнатылған және оңай, қарапайым, жалпыға бірдей түсінікті негізде

орнатылған мектептер ғана халықпен біте қайнаса байланысты болатыны, жалпы алғанда, талассыз болар деп ойлаймыз. Мұндай халық мектептерінің тағы бір артықшылығы — оларда оқыған адамдар өзінің туған жерінде қалады, сөйтіп, алған білімі қаншалық аз болғанымен де айналасындағы халықтың экономикалық тұрмысына және олардың ой-пікіріне қалай да пайдалы ықпалын тигізіп отырады; және сенімсіз дүмше молдалардың өлшеусіз қанауларынан халықты барған сайын қорғап отырады, сөйтіп қазақтың жас ұрпағы орыстың тілі мен жазуына, мәдениет пен білімнің тілі деп қарайтын болады, оларға құмарлығы артады және азды-көпті орыс рухында өседі; ал үшіншіден, бұдан былай жоғары білім алуына қазақтарға жол ашық; өйткені оларға барлық жоғары және орта дәрежелі оқу орындарына түсуге жалпы право берілгеннің үстіне, қазір Орынбор, Троицкі гимназияларында және тіпті Казан университетінде қазақтар үшін ерекше стипендия: ар да бар; егер бұлар жеткіліксіз болатын болса, қазақтар үшін тағы да стипендия тағайындауға болады. Бірақ олар үшін, қымбатқа түсетін және халыққа түсініксіз, дербес жоғары дәрежелі оқу орындарын ашудың бүгінгі таңда қажеті бола қояр ма екен?

1881 ЖЫЛЫ 6 ОКТЯБРЬДЕ ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ СОҒЫС ГУБЕРНАТОРЫНА БЕРГЕН РАПОРТЫ

Николаевск уезінде Троицкі қаласында уақытша тек қазақ мектебі ғана бары, ал бұл уезде жобаланған екі класты орыс-қазақ мектебін салу жұмысына әлі кірісілмегені, ұлы мәртебелі тақсыр, өзіңізге мәлім. Ал облыстық басқармадағы мәліметке қарағанда, 1881 жылға дейінгі мектеп қорының сомасы 7418 сом 96 тиын екен, ал осы жылғы алым мен келесі 1882 жылғы алымды қосқанда ол 10 — 12 мың сомға дейін көбеймек.

Сондықтан:

1. Басқа уездердің барлығында да жобаланған екі класты мектептер салынып болғанын, не салынып жатқанын, ал Николаевск уезінде мектеп үйін салуға керекті материал жағы орманның жақындығынан және керекті заттың бәрін де табуға болатын Троицкі қаласының жақындығынан басқа уездерден анағұрлым жақсы жағдайда екенін еске алып;

2. Троицкідегі уақытша мектеп қазір Троицкіге жақын болыстарды ғана қамтитынын, ал онда қазақ балаларына орыс тілін сөйлесіп үйренетін орыс балалары жоқ екенін еске алып;

3. Мектеп Троицкіде уақытша тұрғанлықтан, оның шаруашылық жағын көріне жақсартуға мүмкіндік бермей отырғанын еске алып және;

4. Ново-Николаевск қаласының жанында, болыстық мектеп үшін дайындалған, енді екі класты мектеп салу жұмысына жұмсауға болатын 50 мың дайын кірпіш бар екенін; оның үстіне Арақарағай болысының қазағы Әлім Қалықбаев жаңа мектеп үйі салынатын жерге өз күшімен 500 бөренені тегін жеткізіп беретін болғанын, ал жергілікті қауым мектепке керекті қалған ағашты да жеткізіп беруге ризалығын білдіріп отырғанын еске алып,— мен Николаевск уезінде екі класты мектеп үйін салу жұмысына келесі, 1882 жылдың көктемінен кірісе беруге мүмкін болар, ал оған керекті материал дайындау жұмыстарына, мысалы, ағаш жеткізу, кірпіш сатып алу жұмысшылар, шеберлер жалдау сияқты жұмыстарға осы қыстан бастап кірісе беруге болар деп білемін; ал сонсоң, 10 — 12 мың сом ақша, материалдың басқа жерлерден арзандығына, ағаш, кірпіш тасып әкелу тегінге жуық түсетіндігіне қарағанда, ең кемі, мектеп үйінің негізгі жұмыстарына жетер, ал ішкі бөлек-салақ жұмыстар, қажет болса, 1883 жылдың көктеміне дейін немесе осы жылғы жаңа алымды жинағанға дейін қалдырыла тұрар деп білемін.

Осыларды баяндай келіп, сіздің ұлы мәртебеңізге, Николаевск уезінде екі класты орталық орыс-қазақ мектебін тез салып бітіру үшін Николаевск қаласында мектеп үйін салуға керекті материалды осы қыста дайындау және оны салу жұмысына келесі жылғы көктемнен бастап кірісу жайында бұйрық беруіңізді мүмкін және қажетті деп таппас па екенсіз деп өтініш етемін. Ал сонсоң, бұл мектепті, уезд начальнигі мен менің бақылауым арқылы, Халық ағарту министрлігінің екі класты мектептер жөніндегі ережесінің 14-бабына сүйене отырып, шаруашылық әдіспен салу пайдалырақ болар еді деген пікірімді білдіремін.

Осылар жайындағы бұйрығыңызды күтемін.

*Торғай облысы мектептерінің инспекторы
Ы. АЛТЫНСАРИН*

Орынбор қаласы

ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ СОҒЫС ГУБЕРНАТОРЫНА РАПОРТ

Сіздің ұлы мәртебеңізге мағлұм болсын, уақытша Ақтөбе мектебін мен осы айдың 23 күні аштым. Мектептің ашылуына қазақтар көп жиылды. Мектепті ашарда әуелі молда дұға оқыды, одан кейін мен қазақтар арасына орыс білімін таратудың тұрмыстағы және рухани пайдасын түсіндіріп, сөз сөйледім, ақырында мәжілісті шамалы қонақасымен аяқтадық. Мектеп ашқанымыз жиналған жұртқа өте жақсы әсер еткен сияқты көрінді. Мектепке баласын бергісі келетіндер өте көп болып шықты, өйткені, белгіленген комплектінің, яғни уезд бастығы болыс басына үш баладан бөліп, қазына есебіне алынбақ 25 шәкірттің санын үш, төрт (және тіпті одан да көп) есе көбейтуге болатын болып шықты. Сондықтан мен жиналған қазақтарға: белгіленген комплектіден тыс тағы да 10 шәкірт алуға болады, бірақ олар өз есебінен оқитын болсын дедім, бұған сол мектепте болған жиналыста 8 адам ризалығын білдірді. Сонымен, осы айдың 23 күні Бөрте болысының ауылдарынан қазна есебіне 6 бала, өз есебінен оқитын 8 бала алынып, мектеп сабағы басталып та кетті. Қалған шәкірттер ауылдарының алыстығынан мектепке әлі келе алмай жатыр; келгендерін мектеп меңгерушісі ала береді.

Бұған қоса айтарым, мен, арнаулы тапсырма чиновнигі Кейкин мырзаның көмегімен, мектептің шаруашылық жұмыстарын жайғастырып, оқытушыларға қазақ балаларына орыс тілін оқытудың әдістері және мектептің есеп жұмыстарын жүргізу тәртібі жайында, мектеп пен мұғалімдердің айналадағы халықпен және мұсылман медресесімен қатынасы қандай болуы керектігі жайында нұсқау беріп болғаннан кейін осы айдың 26-нда Ақтөбе мектебінен жүріп кетемін

*1881 жыл, 24 октябрь. Торғай облыстық мектептерінің инспекторы
Бөрте болысындағы мешіт. Б. АЛТЫНСАРИН*

ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ СОҒЫС ГУБЕРНАТОРЫНА, РАПОРТ

Өткен октябрь айының 24 күні жіберген № 88-рапортыммен Сіздің ұлы мәртебеңізге Елек уезінде уақытша

Ақтөбе мектебінің ашылғанын, мектеп ашылған күні оған Бөрте болысынан қазна есебінен және өз есебінен кірген қазақ балаларының санын хабарлаған едім. Сонымен қатар, бұл туралы Електің уезд начальнигіне де хабарлап, онан алыстағы болыстардың балалары мектепке алдымыздағы 1882 жылдың 1 январына дейін жеткізілуін болыстардан талап етуді өтінген едім, сонымен қатар, егер бұлай болмаған күнде мектеп алатын балаларының бәрін тек жақындағы болыстардан ғана алуға мәжбүр болады деп ескерткен едім. Қазірде уақытша Ақтөбе мектебінің меңгерушісі маған, мен кеткен күннен бастап 9 декабрьге дейін мектепке тек Қараторғай болысынан 2 бала ғана жеткізілді деп хабарлап отыр. Сонымен, қазна есебіне алынған оқушылардың саны енді 8, ал бұған өз есебінен Бөрте болысынан келген оқушыларды қосқанда, небәрі 16 бала болып отыр.

Ақтөбе мектебінің ашылғандығы және бұл мектепте оқитын балаларды жеткізу қажеттігі туралы болыстарға күн-ілгері хабар берілді, ал мектеп ашылысымен, бала жеткізуге 22 октябрьден 1882 жылдың 1 январына дейін, яғни 2,5 ай шамасындай мерзім берілді; сондықтан ендігі жерде алыстағы болыстардан оқушылар келуін күте беру қолайсыз. Неге десеңіз, біріншіден, болыстарға жарияланғаннан кейін үш айдан астам уақыт ішінде оқушыларды жеткізбегеннің өзі бұл болыстардың уақытша Ақтөбе мектебіне балаларын бергісі келмейтіндігін дәлелдейді; екіншіден, мектеп ашылған кезде кірген оқушылар үш ай ішінде едәуір оқып, ілгері кеткендіктен, жаңадан кіретіндерге қалай дегенмен, класта дербес бөлімше ашу керек болады, өйткені бұларға бұрынғылармен бірдей сабақ беруге болмайды; ал егер оқушылар алуды 1 январьдан да әрі соза беретін болсақ және оларды әр мезгілде алатын болсақ, онда мектепте жаңадан бірнеше бөлімдер ашу керек болады; мектепте тек жалғыз оқытушы болып отырғандықтан, бұлай ету мүлде мүмкін емес.

Сондықтан, Сіздің ұлы мәртебенізден, Ақтөбе мектебіне жақындағы болыстардан алдымыздағы 1882 жылдың 1 январынан бастап бала алуға рұқсат етуіңізді өтінемін. Ал егер менің бұл ұсынысым мақұлданатын болса,

ол туралы маған және, уақыт ұту үшін, мектеп меңгерушісіне хабар етуіңізді өтінемін.

19 декабрь, 1881 жыл
Торғай қаласы.

Торғай облысы мектептерінің инспекторы
Ы. АЛТЫНСАРИН

1882 ЖЫЛЫ ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ОҚУ ЖҰМЫСЫНЫҢ ЖАЙЫ ТУРАЛЫ ЕСЕП

Облыстағы оқу жұмысының жалпы жайы

Торғай облысының төрт уезінде, атап айтқанда, Торғай, Ырғыз, Елек және Николаевск уездерінің әрқайсысында бір-бірден мектеп бар. Торғай уезінің мектебі — Торғай қаласында, Ырғыз уезінің мектебі — Ырғыз қаласында, Николаевск уезінің мектебі — Троицк қаласында және Елек уезінің мектебі қырдағы Бөрте болысында; бұл мектеп уақытша Ақтөбе мектебі деп аталады, өйткені ол Ақтөбе бекінісіне көшірілмек, онда мектеп үйі салынып жатыр. Бұл мектептердің алдыңғы екеуі екі класты мектептер; олар орыс-қазақ мектептері деп аталады, өйткені оларда қазақ балалары да және көшіп келіп қоныстанған орыс балалары да оқиды; үшіншісі — Троицкідегі екі класты мектеп, ал төртіншісі — Ақтөбе немесе Бөрте мектебі, — бір класты мектеп. Соңғы екі мектепте өңкей қазақ балалары ғана оқиды. Осы есепті жылдың аяғында ғана Ақтөбе мектебіне Гирьял станциясынан өз бетімен қатынап оқитын үш казак-орыс балалары алынды, алған себебіміз, бір жағынан, олардың ата-аналарының соңымыздан қалмай сұрауы болды да, ал екінші жағынан, бұл балалар қазақ балаларының орыс тілін сөйлесіп үйренуі үшін керек болды. Ілкі кезде әрбір мектепте оқушылардың толық саны 50 баладан болсын делінгенмен, қазір әрбір мектепте тек 25 қазақ баласына ғана арнаулы қаражат беріліп отыр. Оқушылардың мұндай толық алынбау себебі қазіргі кезде қоғамдық қаражаттың жеткіліксіздігінен болып отыр; бұл қаражат әзірге түгелімен мектеп үйін салуға жұмсалып жатыр; мұны төменде түсіндіреміз. Бірақ қазақ балаларының шын саны әрбір мектепте 25 баладан емес: Торғай мектебінде — 29, Троицкі мектебінде — 33. Ақтөбе мектебінде — 36, тек Ырғыз мектебінде ғана 24; олардың ішіндегі комплектіден тыс оқушылардың бірқатары 25

оқушыға беріліп отырған қаражаттың есебінен оқып жатыр да бірқатары оқушылардың өздерінің, яғни олардың ата-аналарының қаржысымен оқып жатыр. Өз жағынан оқып жатқан қазақ оқушыларының саны Ақтөбе мектебінде — 11, Троицкі мектебінде — 3 және Торғай мектебінде — 2. Сонымен, Торғай облысындағы қазақ оқушыларының жалпы саны — 122. Үйлерінен қатынап оқитын қазақ оқушылары Ырғыз мектебінде — 26 Торғай мектебінде — 13 және Ақтөбе мектебінде — 3, барлығы — 42.

Басқа мектептерден Елек уезінде жеті медресе бар, бұларда тек Мұхамбет діні ғана оқытылады, орысша оқытатын кластары жоқ, ондай кластарды ашуды қазіргі кезде қолайсыз деп жүрміз, өйткені, онда қазақтар арасында орынсыз әңгіме туып кетуі мүмкін және медресе немесе қазақтың діни оқу орындарында сабақ беретін қазақ оқытушылары да жоқ, ал мұндай оқу орындарында тек қана қазақ оқытушыларына жол берілуі мүмкін. Мұның үстіне, Торғайда бастауыш қолөнері мектебі ашылмақ, бұл мектепте, қазақ балаларына, көшпелі тұрмыстан отырықшылыққа ауысу кезеңінде тұрған жергілікті халықтың мұқтажына сәйкес ағаш ұсталық өнері оқытылмақ және, мектепке қазақ қыздары: тарта алсақ, қол ісі де оқытылмақ. Бұл қыздар, осы мектептің жобасын жасаушылардың ойынша, ілкі кезде үйлерінен қатынап оқиды, оларға қарапайым халықтың тұрмысына керекті, мысалы, киім тігу, киім пішу сияқты, шәлі, тоқу, түбіт шарқат тоқу, жіп шалу сияқты және, қазақтардың қолында көп болатын жүн, қыл сияқты материалдардан өрмек тоқу, киіз басу, бау және тақыр кілемдер тоқу сияқты әйелдер істейтін жұмыстар үйретіледі. Онсоң бұл мектеп өзінің қолөнерлік оқу орны ретіндегі тікелей міндетінің үстіне, қол істерін үйреніп жүрген қыздарды орысша оқуға да қызықтырып тартатын орын болуға тиіс; осы жолмен қазақ қыздарына да бастауыш білім беруге негіз саламыз ба деген үмітіміз бар. Бірақ бұл жұмыстың ойдағыдай болуы күманды сияқты, өйткені, менің сұрастырып көруіме қарағанда, қыздарын қолөнер мектебіне жібергісі келетін бірде-бір адам табылмай отыр. Попечительдік совет пен Орынбор оқу округінің попечителі мырза бұл қолөнер мектебін ашуға рұқсат етсе-дағы, мен оны ашуға кіріскен жоқпын; себебі, бұл мектептің «Яковлев мектебі» деп аталуына рұқсат күтіп отырмын, өйткені, жергілікті қауым өздерінің осы мек-

тепке қаржы берген қаулыларында мектептің осылай деп аталуын сұранған еді. Қазақ даласында, шағын ғана негізде, бірінші рет ашылайын деп отырған қолөнері мектебінің жұмысы ойдағыдай басталып кетуіне және оның жақсара беруіне әлгі айтылған өтініштің қабыл алынуы көп көмек болған болар еді; ал бұған қарамастан, бұл жаңа мектепке үй табу жұмысына қолөнерлік аспаптар және басқа заттар алу жұмысына қазірден бастап кірісіледі.

Осы жоғарыда айтқанымыздан халық ағарту жұмысының Торғай облысында тек жаңа ғана басталып келе жатқандығы көрінеді; бірақ бұл қазіргі кезде халықтың орыс мектептеріне ынтасының аздығынан емес және халық ағарту жұмысына облыс әкімдерінің салақ қарап отырғандығынан да емес, мұның себебі бұл іске тек соңғы кездерде ғана (айтап айтқанда: оқу округінің құпия кеңесшісі Лавровский бұратаналар мектебін Қатаринский мырза басқарып отырған мерзімінің соңғы жылдарында ғана, Торғай облысының губернаторы қызметін генерал-майор Константинович атқарған соңғы — 1878 — 1882 жылдардың ішінде ғана) шындығын көңіл бөліне бастады және ілкі кезде мектептің санын көбейтуге онша қызыға бермей, ең алдымен әрбір уезде азды-көпті орнықты мектеп салу керек деп табылды, оның үшін қолдағы бар қаржының бәрі әрбір уезде мектеп үйін салуға жұмсалсын делінді. Ал оның үстіне, сол кездің өзінде-ақ қазақтың оқытушылар мектебін ашу туралы өтініш жасалған еді. Мұндай қорытындыға келудің басты себебінің бірі — қазақ балаларын оқытуға бейімделген, қазақ даласының түкпіріне келіп, шамалы ғана жалақыға оқытушы болып тұруға риза болатын оқытушылардың жоқтығы және оларды тауып алудың мүмкін еместігі еді. Сондықтан, жоғарыда көрсетілген төрт мектептегі қазақ балалары оқуларын бітіргеннен кейін, олардың ішінен бала оқытуға қабілеттілерін оқытушы етіп алуымызға және басқа қоғамдық қызметтерге пайдалануымызға болатын кезде ғана, егер қаржы жағы көтеретін болса, жергілікті, мысалы, болыстық мектептерді ашуға кірісу қажет делінген еді. Бұдан біраз кейінірек, оқытушылар мектебі ашылған соң және бұл мектеп оқытушыларды дайындап шығара бастаған соң қазақтың өзінен шыққан оқытушылар да жеткілікті болады ғой дел жорамалданған едік.

Осы тұрғыдан қарай келіп, жыл сайын үй басы 20 тиыннан, ал кей жерлерде 10 тиыннан жиналған алымнан құралған небары — 1881 жылғы мәлімет бойынша, Торғай уезінде — 4556 сом 88 тиын, Елек уезінде — 23236 сом 50 тиын, Ырғыз уезінде — 4208 сом 68 тиын және Николаевск уезінде — 16 171 сом 36 тиын, — қолда бар қоғамдық қаржыға барлық жерде, яғни әрбір уезде мектеп салу жұмысына кірісілді. Қазіргі күнде Торғайда мектеп үйі салынып болды, Ырғызда — дайын үй сатылып алынды, Ақтөбеде — салынып болуға жуықтады және Николаевск уезінің уездік қаласы болмақ Ново-Николаевскіде алдағы 1883 жылдың көктемінен бастап, мектеп салу үшін материалдар дайындалып жатыр. Сонымен, қырдағы уездік қалаларда (Торғайда, Ырғызда, Ақтөбе және Ново-Николаевскіде) орталық мектептердің тұрақты үйлері Ырғыз бен Торғай қалаларында салынып болды, ал Ақтөбе мен Ново-Николаевск қалаларында салынып жатыр. Алғашқы екі мектептің оқушылары мектептің өз үйлерінде орналастырылды; ал соңғы екі мектептің оқушылары, біріншісі Бөрте болысында, екіншісі Троицкі қаласында уақытша пәтерлерде жатады.

Осыларды айта келіп, округ бастықтарының қарауына мына пікірді мәлімдей кетуді қажет деп табамын: егер де жоғарыда айтылған мектептердің әрқайсысы бүкіл бір уезге арнап ашылып, қырдағы уездік қалада салынатын болса, соның өзі-ақ бұларды уездік мектеп сияқты сипат алатындығын және олардың жоғарыда көрсетілген арнаулы міндеттерінің өзі де бұлардың ауылдық мектептерге қарағанда жоғары түрдегі мектеп болып табылатындығын көрсетеді. Сондықтан, бұл мектептерге қазіргісінен гөрі негіздірек мән беріп, оларды нығайту үшін бұл Торғай, Ақтөбе, Ырғыз және Троицкі (Николаевск) мектептерін уездік немесе қалалық мектептерге айналдырып, оларға уездік, қалалық мектептердің праволарын беруді лайық деп табуға болмас па екен. Бұған қоса айтатыным, қазірде орталық мектептерге арнап салынып жатқан үйлер, менің ойымша, қалалық немесе уездік мектептерге де жарамды болады, мүмкін, тек болмашы түрде ғана икемдеу керек болар. Қалай болған күнде де қазіргі орталық мектептерді осылайша қайтадан құру оқытушыларды да, оқушыларды да бір көтеріп тастар еді, оларға бірқатар праволар мен артықшылықтар да берген болар еді; мұндай право-

лар мен артықшылықтарсыз қазақтар орысша білімнің мәнін де, қазақ арасына білім таратудың негізгі мәнін де түсіне алмайды.

Мектептердегі оқу және тәрбие жұмыстары

Торғай облысының мектептерінде оқу жұмысын Қазанның оқытушылар семинариясын бітіріп шыққан жас оқытушылар жүргізіп жатыр; бұлардан басқа, қазақтардан шыққан жүзбасы сұлтан Бабин, бұл Неплюев атындағы кадет корпусын бітірген, және Троицкідегі қазақ мектебін бітірген Байжиенов бар. Бұлардың алдыңғысы Торғай мектебінің бірінші класының оқытушысы, екіншісі Троицкі мектебінің бірінші класының оқытушысы. Мектептердің бәрі де қажетті оқу құралдарымен толық жеткілікті түрде жабдықталды және жабдықталып жатыр. Бірақ бұл оқу құралдарының бәрі де өзінің ана тілін білетін орыс балаларына ғана арнап құрыстырылған; ал қазірде, мектепке кірген кезінде бір ауыз орысша білмейтін, бұратаналардың балаларын оқытуға ыңғайланған іске татырлық бірде-бір оқу құралы жоқ. Міне бұл жағдайларда қазақ балаларына орыс тілін оқытудың ойдағыдай жүруі, басқа жердегіден гөрі, оқытушылардың жеке бастарының қабілеттілігіне ғана байланысты. Сондықтан, қазір қазақтарға білім енді беріле бастаған кезде, ең әуелі қабілетті оқытушылар болуы керек екенін еске алып, мен Торғай облысының мектептеріне педагогикалық қызмет жөнінде қабілеті бар және тәжірибесі мол адамдарды тартуға талай әрекет жасаған едім. Бірақ менің бұл әрекеттерім әрдайым ойдағыдай орындала бермеді, өйткені, алыста жатқан қазақ даласына қабілетті және тәжірибелі адамдардың ешбіреуінің келгісі келмеді, оған біріншіден, оқытушыларға белгіленген жалақының аздығы, ал екіншіден, екі класты мектеп оқытушылығына мемлекеттік қызмет правосы берілмейтіндігі себеп болды. Бірақ мектеп жұмысын бірден жақсы жүргізіп кете алатын ондай тәжірибелі оқытушылар болмағанымен, менің қарамағымдағы мектептер, көбінесе, арнаулы мектептерді бітірген, адамгершілік жағынан бұзылмаған, жұмыстарына ыждаһатпен кірісетін жас оқытушылармен қамтамасыз етіліп отыр. Осы есеп жылының ішіндегі жүргізілген тексерудің қортындылары мектеп жұмыстарының әбден қанағаттанарлық түрде

екенін көрсетті; Оқытушылардың көпшілігі өткен жылдардың ішінде қазақ балаларына бейімделіп алғаны және тәжірибе жүзінде қазақ балаларын оқыту әдісін меңгеріп алғаны байқалды. Сондықтан, оқытушылар да оқыған пәндерінің бәрінен де тым тәуір білім алғандарын көрсетті. Торғай, Троицк және Ырғыз мектептерінің жоғары кластарының оқушыларына қазір география, сызу тарих, бөлшекті есеп және жаратылыстану пәндері оқытылады. Орыс тілінің грамматикасымен қазақ оқушылары мектепке кірген жылынан бастап, орыс сөздерін үйрене бастағанда-ақ, таныса бастайды; орыс тілі оларға әуелі мен құрастырған «Оқу құралы» бойынша, кейін Ушинскийдің немесе Қирпичниковтың грамматикалары бойынша үйретіледі. Бұл арада тағы бір айта кететінім: бұратана елдердің балаларына тарих, география, жаратылыстану сияқты пәндерді оқытатын оқу құралдар таңдап алу, менің ойымша, бұратаналар оқуымен шұғылдандыратын адамдардың қай-қайсысына да, қиыншылық келтіретін мәселе. Сондықтан, көбінесе, қай пәнді болса да оқытуға керекті оқу құралын таңдап алу оқытушылардың өздеріне жүктеліп отыр. Бірақ, менің ойымша, оқу құралдарын мұғалімдермен және басқа білетін адамдармен күнілгері сөйлесіп, таңдап алу керек сияқты; өйтпейінше оқыту және жалпы оқу жұмысын белгілі бір жүйеге салуға болмайды, ал белгілі бір жүйеге салынбаса, онда ісіміз ойдағыдай болып шықпайды. Өйткені бұратана елдердің балаларын, белгілі бір бағыт-нұсқау алмай-ақ өз беттерімен оқыта беру оқытушылардың бәрінің бірдей қолынан келе бермейді. Осыны ескере келіп, мен осы есеп жылының ішінде бұл мәселені мектеп оқытушыларымен бірге әбден талқыладым; олармен бірге отырып Паульсонның, Ушинскийдің, Водовозовтың және Бунаковтың оқу құралдарын қарастыра келіп, екі класты мектептердің бірінші кластарында оқу жұмысы Н. Бунаковтың Әліппесі және Оқу құралы (бұл мектепте және үйде оқуға арналған, 1882 жылы басылып шыққан кітап) бойынша жүргізілуі керек, ал екінші кластарда, яғни жоғары кластарда жеке пәндер, мысалы: тарих, география, жаратылыстану және грамматика сықылды пәндер осы пәндердің әрқайсысына арналып жасалған оқу құралдары бойынша жүргізілуі қолайлы болады деген қорытындыға келдік. Осындай жалпы пікірімізге сүйене отырып, мен биылғы жылы қажетті мөлшерде Бунаков мырзаның кітабын жаздырып алғалы отырмын.

Басқа пәндерден, Ырғыз мектебінде орыс оқушыларына ән сабағы оқытылады; мұны ән-күйге әуес казначей Бажанов дейтін кісі үйретіп жүр; бұл өнерде де Ырғыз оқушылары зор табыстарға жетіп отыр. Торғай мектебінде дәрігер Орлов оқушыларға шешек егу және оны іс жүзінде қолдану жайын оқытып жатыр. Егер бұл іс ойдағыдай жүріп кетсе, шешектен жүздеген, мыңдаған адам қырылатын қазақ даласында мұның баға жетпес пайдасы болған болар еді.

Жалпы айтқанда, біздің негізгі сеніміміз бойынша, қазақ балаларына, басқа білімнің барлығынан да гөрі, мүмкін болғанынша орыстың тілі мен жазуын жіті білу керек. Сондықтан менің қарамағымдағы мектептердің басты міндеті қазақ балаларына орыс тілі мен орысша дұрыс жазуды үйрету болып отыр. Осы себептен, мысалы, тарих, география сияқты пәндердің бәрін оқыту жұмысы осы жоғарыда айтылып отырған басты міндетке байланыстыра қойылып отыр; бұл пәндер түсініп оқуды, оқығандарын аузекі айтып шығуды, ал кейін (кейде) жазба түрде баяндауды талап етеді, сондықтан, оқушылардың осы пәндер жөніндегі білімдерін көбейтумен қатар, олардың орысша түсінісе білуіне және өздерінің сөзбен түсіндіргендерін, ойларын жазып бере білуіне айтарлықтай көмектеседі. Мектептеріміздің орыс тілін және дұрыс жазу сабағын оқыту жөніндегі осы жылғы өзім көрген табыстарына карағанда, оқып жатқан қазақ балалары, оқуын бітіргеннен кейін, істі орыс тілінде өз бетімен жүргізе алады деген үмітім бар. Бірақ бұл арада мектептер өз бетімен жеңе алмайтын бір жаман жағдай бар. Көптеген қазақ балалары сүйектеріне біткен тиянақсыздық себепті, оқуларын бітірмей, мектепте бір немесе екі жыл оқығаннан кейін аулында қалып қояды, бұған кейде оқушылардың өздері, кейде ата-аналары себепші болады; мысалы, осы есеп беріліп отырған жылдың ішінде 19 бала, 1881 жылы — 18 бала, 1880 жылы — 21 бала оқудан шығып кетті. Сонымен, кейбір реттерде оқытушылардың да және оқушылардың да еңбектері, ешкімге елеулі пайда келтірмей, босқа кетеді. Мұндай жағдайдан құтылу үшін мен, кейбір оқытушылар мектебінің үлгісі бойынша, балаларын орысша оқытқысы келетін қазақтарды балаларын мектепке алмастан бұрын олардан, балалары оқуын толық бітіргенге дейін мектептен шығарып алмаулары жөнінде қолхат алынатын, ал мектепті

бітірмей алып кеткен күнінде балаларын уақытша тәрбиелеуге жұмсалған шығынның бәрі олардан өндіріліп алынатын болсын деген ұсыныс енгізіп едім. Бірақ облыс бастықтары менің бұл пікірімді мақұлдамады, олар мұндай шарамен қазақтардың орыс мектептеріне балаларын оқытудан көңілдерін суытып аламыз деп қауіптенеді-ау деймін; сөйтсе де, меніңше, мұндай жағдайларда, халық мәселені теріс түсінуге үйренбесі үшін әрқашан істің пайдалы болатын жағын қарастыру тәуір ғой деп ойлаймын. Өйткені, мектеп оқуын бітірмей кеткен балаларының шала сауаттылығына олар өзін кіналамай, балаларға хат таныта алмайды, білім бере алмайды деп мектепті кіналайтыны даусыз. Мәселеге мұндай көзқарас, мектептің қойған шарттарына көнбеген балаларды мектепке алу-дан тікелей бастартудан гөрі көбірек зиян келтіреді. Оның үстіне мен өзімнің мынадай ойымды да білдірейін: мектепті бітіріп шығар-шықпасына сенімі жоқ жүз балаға шығынданғаннан гөрі азды-көпті сауатты болып шығатынына сенімді аз бала үшін, тіпті он бала үшін мектеп ашқан артық.

Бұл арада жұмысын 1881 жылғы ноябрь айында ғана бастаған Ақтөбе мектебінің оқу жұмысы айтылмай қалып отыр; бұл мектеп — қазақ медресесінің үйінде, қазақ молдаларының және жалаң дін сабағын оқып жатқан ересек шәкірттердің арасында. Бірақ бұл мектептің оқытушысы Мозохиннің аса зор қабілеттілігінің, жақсы мінезділігінің және ыждағаттылығының арқасында, бұл орыс мектептері үшін қолайсыз жағдайлар мектептің оқу жұмысын ойдағыдай жүргізуге ешбір кедергі жасаған жоқ. Молдалар мен шәкірттер тарапынан бәсеке, күндеушілік болады ғой деп ойлап едік, бірақ, оның орнына, медресе шәкірттерінің өздері орыс-қазақ мектебіне кіре бастады. Бұл мектепке кіріп оқуға талаптанушылар көп болғандықтан, Торғай облысының соғыс губернаторы осы есепті жыл ішінде Ақтөбе мектебіне келіп кеткен сапарында Ақтөбе мектебіне штат бойынша белгіленген 25 баланың үстіне тағы да 10 оқушыға қоғамдық қаржыдан қаражат босатуға бұйрық берді. Бұл мектептің бірінші бөлімінде қазір орыс тілі, орысша жазу және есеп сабақтары басталып жүріп жатыр; екінші бөлімнің оқушылары диктовкамен әжептеуір дұрыс жазады, оқығандарын түсінікті түрде айтып береді, орыс тілінің негізгі грамматикалық ережелерімен

қазірдің өзінде-ақ танысып қалды. Бұл мектепке мен байқаған бір ғана кемшілік — жергілікті қазақ қарттарының тілегі бойынша тағайындалған дін оқытушысы молда Құбынияз болып отыр. Бұл бір өте сынарезу, топас және өзіне берілген кеңесті де түсіне алмайтын адам. Сондықтан, оны дін оқытушылық қызметінен мүлде босатып жіберген мақұл болар еді, бірақ олай етіп мектеп төңірегіндегі қазақтарды және олардың қарттарын ренжітіп алмайын дедім де, молданың өзінің ризашылығымен, сол Ақтөбе мектебінің өзінде өз жанынан келіп оқып жатқан, Мұхамбеттің діни оқуына жақсы таныс бір қазақты оның көмекшісі етіп тағайындадым. Ақтөбе мектебінде дін сабағын қазірде осы қазақ жігіті оқытып жүр.

Оқу құралдарының жайы

Жоғарыда айтқанымыздай, мектептердің бәрінде де оқушыларға да, оқытушыларға да қажетті кітаптар мен оқу құралдары бар. Ал енді, өз бетімен оқып, білімдерін арттырғысы келетін қазақтардың кітаппен және басқа да оқу құралдарымен пайдалана алатын орны — қазірде де және алдағы жерде де бірталайға дейін осы қырдағы төрт уездегі қазіргі орталық мектептер ғана болатынын еске ала отырып, жоғарыда айтылған мектептердің жанынан (оқушыларға және оқытушыларға арналған) кітапханалар ашуға ұйғарылды. Осыған арнал, төрт құрметті қамқоршы: Троицк қазақ мектебінің құрметті қамқоршысы Беркінбаев — 109 сом, Торғай мектебінің құрметті қамқоршысы Бірімжанов 200 сом және Ырғыз мектебінің құрметті қамқоршысы Құлыбеков — 100 сом қаржы беріп отыр. Бұл ақшалар қазір алынды; оның бірқатары Торғай облыстық басқармасының сақтауында, ал бірқатары менің қолымда. Осы 1883 жылы, бұл туралы бұратана халықтар арасындағы оқу жайын білетін адамдармен күнілгері кеңесіп алып, кітап жаздырғалы отырмын. Осыны баяндай келіп, беделді қазақтарды халық ағарту ісіне бұдан былай да көмектесуге ынталандыру үшін, ал онымен қатар, Торғай облысының орталық мектептерінің осы құрметті қамқоршыларының үкіметтің игілікті істерінің қандайын болса да орындауға әзір тұрулары жалғыз бұл емес екенін еске ала келіп, мен осы баяндаманың соңын ала бұл, қай жағынан қарағанда да құрметті қазақтарды және менің қарамағымдағы мектептерімнің қамқоршыларын наградтау туралы ерекше ұсыныс енгізгелі отырмын...

Мектептің шаруашылық жағы

Осы есепті жылдың ішінде аралап, көргенімізде Троицк және Ақтөбе мектептерінің үйлері өте тар екені байқалды. Бірақ бұл қолайсыздық жуық арада жойылуға тиіс, өйткені бұл мектептерге арнаулы үйлер (Николаевскиде және Ақтөбеде) салынып жатыр; ал егер іс осылай болып шығатын болса, онда айтылып отырған екі мектеп өз орындарында қалады, оларды көшіреміз деп отырған Николаевскиде және Ақтөбеде жаңа оқушылар алуымызға мүмкін болады (басында да бір жағынан осы көзделіп еді); ал олай болған күнде де Троицк мектебі мен уақытша Ақтөбе мектебіндегі жоғарыда айтылған қолайсыздықтар шамалы ғана қосымша үйлер салу және жағдай жасау арқылы жойылатын болады. Оның үстіне, Ақтөбе мектебінің жанында монша жоқ еді, және бұл мектеп монша деген мүлде болмайтын қазақ болыстарының ішінде тұрғандықтан, жақын жерде басқа монша да жоқ еді. Сондықтан, мен Елек уезд начальнигі мырзадан мектеп жанында шымнан монша салуға қоғамдық қаржыдан 50 мың сом ақша сұрап алып, оны қазір салдырып та қойдым. Бұл Ақтөбе мектебінің қазақ болыстарының ішінде болуының тағы бір қолайсыз жері — жақын жерде дәрігер де, аурухана да болмағандықтан, ауырған оқушыларды емдеуге ешбір мүмкіндік болмады. Сондықтан, менің ұсынысым бойынша, Торғай облысының соғыс губернаторы мырза, Ақтөбе мектебі меңгерушісінің көмекшісі, фельдшер атағы бар Кейкинге ауырған балаларды емдеу үшін қажетті дәрі-дәрмек жіберілсін, ал ауруы қатты болған жағдайда, ондай оқушылар жақын жердегі ауруханаға жіберілсін; ал ауруханаға жіберу мүмкін болмаған жағдайда, бұл туралы Орынбор қаласында тұрған Елек уезінің дәрігеріне хабар берілсін, деген бұйрық берді. Осы жоғарыда айтылған кемшіліктерден басқа қарамағымдағы мектептерде ешбір кемшілік жоқ: барлық мектептерде де балалардың тамағы тоқ және сапасы жақсы (салма немесе сорпа, бесбармақ беріледі, шекер мен шай және нан беріледі); мектеп үйлері таза, ұқыпты ұсталады; оқушылар айына екі рет моншаға барып тұрады және үстіне киіп жүрген киімдері, майлық-сулықтары, төсек-орындары барлық мектептерде де тиісті дәрежеде таза.

Торғай қаласы

*Ы. АЛТЫНСАРИН.
Торғай облысы мектептерінің инспекторы*

1882 жылы Торғай облысы басқармасының қарамағындағы мектептердің ведомосы

	Мектеп саны				1882 ж.	1883 ж.	1882 ж.	1883 ж.	Мектептің өз үмі	Жылдан аяған үмі
	1 январьда	1 январьда	Ашылғаны	Жабылғаны						
А. Тікелей Халық ағарту министрлігіне қарайтын мектептер	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Екі класты селолық мектептер	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Бір класты селолық мектептер	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Тікелей Халық ағарту министрлігіне қарайтын барлық мектептер	4	4	—	—	—	—	—	—	—	—
									2	2
									1	1
									2	1

Торғай қаласы

Торғай облысы мектептерінің инспекторы
Ы. АЛТЫНСАРИН

**1882 жылы Торғай облысы басқармасының қарамағындағы
мектептердің оқытушылары туралы ведомосы**

Тікелей халық ағарту министрлігіне қарайтын мектептер	Дін оқытушылары	Оқытушылар	Оқытушы әйелдер	Барлық оқытушылар	Оларды дініне қарай бөлгенде			
					Православ- ныйлар	Рим-като- ликтері	Протес- танттар	Басқалары
Екі класты мектептерде	5	6	—	11	6	—	—	5
Бір класты мектептерде	1	2	—	3	1	—	—	2
Халық ағарту министрлігіне қарайтын барлық мектептерде	6	8	—	14	7	—	—	7
Барлығы	6	8	—	14	7	—	—	7
Жоғарғы оқу орындарын бітіргендер	—	—	—	—	—	—	—	—
Мұғалімдер семинариясын бітіргендер және арнаулы дайындығы және білімі бар- лар	2	5	—	7	7	—	—	—
Орта дәрежелі оқу орында- рын бітіргендер	—	1	—	1	—	—	—	1
Оқытуға правосы жоқтар	4	2	—	6	—	—	—	6
Тегін оқытушылар 50 сом- нан кем алатындары	—	—	—	—	—	—	—	—
50 сомнан 100 сомға дейін алатындары	5	—	—	5	1	—	—	4
100 сомнан 150 сомға дейін алатындары	1	1	—	2	1	—	—	1
150 сомнан 200 сомға дейін алатындары	—	—	—	—	—	—	—	—
200 сомнан 300 сомға дейін алатындары	—	7	—	7	5	—	—	2

Ескерту: Жоғарыда көрсетіліп отырған дін оқытушылары дін оқытудан басқа мектептерде ешбір жұмыс істемейді.

*Торғай облысы мектептерінің инспекторы Б. АЛТЫНСАРИН,
Торғай қаласы.*

1882 жылы Торғай облысы басқармасының қарамағындағы мектептердің оқушылары туралы ведомосы

	1882 жылы болған оқушылар		1883 жылы болған оқушылар		Дініне қарай бөлгенде				1883 жылы оқуға кіргендер		1882 жылы оқу бітірмей шыққаны			Мектепті бітіргендер		Әскери қызметтен жеңілдік алғандары			
	Еркек	Әйел	Еркек	Әйел	Православныйлары	Рим-католиктері	Протестанттары	Басқалары	Еркек	Әйел	Еркек	Әйел	Еркек	Әйел	Еркек	Әйел	Барлығы	Үшінші разрядтық	Екінші разрядтық
А. Тікелей халық ағарту министрлігіне қарайтын мектептер	115	—	115	125	39	—	—	86	28	—	17	—	17	—	1	—	1	—	—
Екі класты селолық мектептерде ...	19	—	19	39	3	—	36	22	—	—	2	—	2	—	—	—	—	—	—
Бір класты селолық мектептерде....	134	—	134	164	42	—	122	50	—	50	—	19	—	1	—	1	—	—	—
Тікелей халық ағарту министрлігінің қарамағындағы барлық мектептерде....																			

Торғай облысы мектептерінің инспекторы Ы. АЛТЫНСАРИН.

АҚТӨБЕ ЕКІ ҚЛАСТЫҚ МЕКТЕБІНІҢ МЕҢГЕРУШІСІНЕ НҰСҚАУ ХАТ

Оқытушыларға және оқушыларға арналған оқу құралдарын сізге жібере отырып, сізден және сіздің қарамағыңыздағы мектептің басқа оқытушыларынан, өзім қарап шығып, орыс-қазақ мектептеріне қолдануға өте пайдалы деп тапқан мына кітаптарға назар аударуларыңызды көп-көп өтінемін.

1) бірінші кластар үшін мен және менің қарамағымдағы мектептердің барлық оқытушылары дерлік, басқа оқу құралдарының бәрінен де гөрі Н. Бунаковтың әліп-песі мен оқу кітабын, Тихомировтың элементарлық грамматика курсы (бұл — киын түсіндірулерден, грамматикалық терминдерден қаша жазылған, орыс тілін әртүрлі үлгілер бойынша, жетекші сұрақтар бойынша үйрететін грамматика, әсіресе, біздің мектептерімізге қолайлы) және мысалдар жинағын (жаттап алу үшін жазылған), көбінесе Крыловтың мысалдарын, қолайлы деп тауып отырмыз.

2) екінші кластар үшін: Сент-Илердің зоологиясы, Гердтің минералогияның қысқаша курсы, Оливердің ботаникасы (ал енді бұл ботаника маған онша ұнамайды, сондықтан қарап шығу үшін басқаларын да жаздырып отырмын), жаратылыс тарихының оқу атласы, Крюгердің элементарлық физикасы, Пуцковичтің географиясы — оқушылар үшін, Пуликовскийдің географиясы — оқытушылар үшін, Острогорскийдің немесе, уақыт жететін болса Фрмаковскийдің Россия тарихы, ал оқытушылар үшін Беллярминов, һәм Гуревичтің тарихи хрестоматиясы, Тихомировтың таза жазу ережесі;

3) оқушылармен кешке ауызша әңгімелесу үшін Зобовтың табиғат жайындағы әңгімелерін, Константиновичтің химия жөніндегі әңгімелерін және Фигьенің маңызды жаңалықтары мен өнер-табыстарын ұсынамын;

4) бұлардан басқа, оқытушылардың оқуына және өнеге алуларына пайдалы деп ұсынатындарым: Бобровскийдің педагогикасы, Каменскийдің «Халық-оқу әдебиетінің жүйелі шолуы», «Ұлы дидактикасы», Бунаковтың «Ана тілі», Корфтың «Біздің дос», Реклюдің «Уақыт, құ-

рылық және мұхит» деген кітабы, Советовтың «Егіншілік пен мал шаруашылығы» және басқалары. Ескерте кетінім халық мектептерінде оқытылатын сабақтардан ең ыңғайлы, ең түсінікті болатын оқу құралдарын келешекте де қарастырып отырамын, ал ондайлар табыла қойса жаздырып алып, қарамағымдағы мектептерге жіберіп отырамын. Ал, сонсоң, орыс тілі, оның грамматикасы, география, сызу; тарих, жаратылыстану сияқты пәндердің дербес оқытылуына қарамастан, мысалы Зобовтың табиғат жайындағы (бұл кітапты мен өте-мөте ұсынамын), Фигьенің маңызды жаңалықтар және өнер-табыстар жайындағы, сонымен қатар, Константиновичтің химия жөніндегі әңгімелер сияқты кітаптарды (кешкіғұрым және орайы келген жағдайлардың бәрінде) оқушылармен бірге қайта-қайта оқып, ауызша әңгімелер өткізіп отыруды, әңгімені орыс тілінде, әрине, түсіндіре отырып, айқын өткізуді өте пайдалы деп білетінімді айта кету борышым деп білемін; бұл әңгімелердің аяғында оқушылардан оқығандарын қайталап сұрап отыру қажет. Мұндай әңгімелерді оқушылардың қызығып тыңдайтынын және жеңіл ұғып алатынын мен өз тәжірибемде көргенмін. Химия мен физиканы оқығанда, түсіндіргенде керек болатын аспаптарды қаржы табылған бойдан жаздырып алуға тырысамын. Әрбір оқу құралының алдына қойған мақсатын және оның мазмұнын айқын түсініп алу үшін оқытушылардың өздері жоғарыда аталған кітаптардың бәрін қалай да басынан аяғына дейін әбден мұқият оқып шығулары керек, ал сонан соң оларды оқыту жұмысына пайдалану қажет дегенді айта кетудің артықшылығы болмас деп ойлаймын. Орыс тілін, жаратылыстану ғылымын, географияны және тарихты оқыту жұмысы әрбір мектепте күнілгері белгіленген бір жүйемен, оқу құралымен жүргізілуі керек; өйткені, тәжірибеге қарағанда, оқыту, тәрбиелеу жұмысына дәйекті көзқарасы бекіп болмаған кейбір жас оқытушылар оқу құралдарын беталды өзгерте береді оның үстіне, халық мектептерінде өтілетін пәндердің оқыту әдістері мен тәртіптерінің өзін де өзгерте береді, сөйтіп оқушыларды біресе бір түрлі әдіспен не бір оқу құралы бойынша, біресе екінші түрлі әдіспен не екінші бір оқу құралы бойынша оқуға зорлайды, немесе, дұрысын айтқанда, бастаған ешбір пәнін ешуақыт түгел, тәртіппен өтпейді. Ондай оқытушылар оқушыларды адастырады, сонан кейін қойылған сұраққа оқушылардың жауап бере

білмегеніне ренжіп, өздері де ашулана бастайды, тіпті оқушыларға өшігуге дейін барады. Осыдан келіп оқушыларды бұрынғыдан да адастырып, мүлде шатастырып оларды тіпті ешбір жауап бере алмайтын халге жеткізеді. Әрине, оқыту жұмысын бұлайша жүргізуден ешбір жақсылық күтуге болмайтынын күн ілгері-ақ айтуға болады; оқушылардың түсінбеушілігін оқытушылардың өз кінасы деп білмей, оқушылардың оқуға зер салмайтындығынан немесе топастығынан деп білетін мұндай оқытушылардың қатты адасатыны айтпай-ақ түсінікті. Менің тәжірибемде мұндай оқытушылар педагогтер ұсынып отырған оқу құралдарымен ешуақытта дұрыс танысып алмайды, олардың ешбіреуін аяғына дейін оқып шықпайды, оқушылардың жалпы мінез-құлқына, ақыл-парасатына, онымен қатар, орыс балаларына қарағанда қазақ балаларының ана тілінде өзгешеліктер болатынына, ана тілінің басқалығына зер салмайды, осылардың бәрін еске ала отырып, шындап еңбек сіңірмейді. Мұның аяғы балаларды басы жоқ, аяғы да жоқ, бірдемеге ешбір тәртіпсіз оқытуға әкеліп соғады. Осы айтып отырғанымның көбінесе соған қатысы бар бір оқытушыға, ол кіммен істес болып отырғанын ешуақытта да ұмытпауы керек екенін осы арада ескертпей кете алмай отырмын. Ол балалармен істес болып отыр, егер балалар бірдемені түсінбейтін болса, онда оқытушы оларды кіналауға тиіс емес, оларға түсіндіре алмай отырған өзін кіналауға тиіс. Ал балалармен сөйлескенде ашуланбай, жұмсақ сөйлесуі, шыдамдылық етуі керек, әрбір нәрсені де ықыласпен, түсінікті етіп түсіндіру керек; мәнерлі сөз, орынсыз терминдерді қолданбау керек; мұндай сөздер оқушыларға ғана түсініксіз болып қоймайды, басқа тыңдап отырған адамдардың құлағына да жақпайды; ондай шет тыңдаушылар бұл оқытушының терең білімі не ойы жоқ екенін, ол тек ғылыми терминдермен, сөздермен ғана мақтанғысы келетінін, ал педагогтік және оқытушылық әдістер жөнінде оның өте тапшы, үстірт қана түсінігі бар екенін, немесе жалпы көрнекті оқытудың бәрі де оқыту әдістерінің түсініктілігіне, оқытушылардың түсіндірулерінің ұтымдылығына негізделуі керек екенін ұмытып, педагогтік, оқытушылық әдістерге екінші қатардағы бір нәрсе деп қарайтынын көрсетеді. Алайда, өзінің табиғи қабілеттілігіне қарағанда, бұл жас оқытушы өз пәніне енді

тереңдеу зер салар, өзінің қателерін түзетер, сөйтіп ол, айта кетпеске амалым жоқ, өзінен көп ілгері кеткен, өнерлес жолдастарынан қалмас деп сенемін. Оқытушыларды бағалағанда олардың іске мәнді қатысы жоқ сөздеріне қарап емес, олардың егістерінің бетіне шыққан жемістеріне, яғни оқушыларына қарай бағалайтынын мойындаса; оның бұған өзінің де көзі жетеді.

12 февраль, 1883 ж.

Торғай облысы мектептерінің инспекторы
Б. АЛТЫНСАРИН.

ОРЫНБОР ОҚУ ОҚРУГІ ПОПЕЧИТЕЛІНЕ БАЯНДАМА ХАТ

Қазіргі кезде Торғай облысының қырдағы қалаларында — Ырғызда, Торғайда, Ақтөбеде және Николаевкіде бір-бір екі класты мектептен ашылып отырғаны Сіздің уездік қалалардың өзінде және уездік басында бір-бірден ашылған соң, өз-өзінен-ақ, халық алдында ғана емес, сонымен қатар, қазақтың әкімшілік орындарының алдында да уездік мектеп деген маңыз алып, қазақ халқы оларды бітірген адамдар қалған сауатсыз халыққа қарағанда белгілі бір право және артықшылықтар алатын болар деп күтіп отыр. Бұл жөнінде қазақтар маған да келіп мән-жайын сұрастырып көріп еді, бірақ мен, әрине, қазақтардың ойынша, оларға қанағаттанарлық жауап қайыра алмадым.

Сондықтан, біріншіден, қазақ арасында халық ағарту жұмысы жаңа ғана басталып отырған кезде олардың қазіргі орыс-қазақ мектептерінен, әсіресе, жоғарыда айтқанымыздай, қазақтар уездік мектеп деп танып отырған мектептерден күтетін дәмесінен түңілдіру қолайсыз болатынын, ондай жағдайларда халық мектептеріне бала оқыту пайдасыз деген сөз шығып кетуі мүмкін екенін еске ала отырып; ал екіншіден, осы қырдағы мектептерді бітіріп, мемлекет қызметіне право алған қазақ балалары қазақ елін басқарып отырған, орыс пен қазақ тілдерін, жазуларын бірдей білетін адамдарға, көбінесе, мұқтаж мекемелерге де, мысалы, уездік басқармаларға да пайдасыз болмайтынын еске ала отырып, — мен Сіздің ұлы мәртебенізден осы аталып отырған мектептерді, — не олардың қазіргі оқытушыларын ең болмағанда, бірінші кластардың оқытушысы етіп қалдырып (оның қазіргі оқытушыларын бірінші класс оқытушысы етіп қалдыру

кажет болатын себебі — оқытушылар институттарын және басқа жоғары дәрежелі оқу орындарын бітіргендердің ішінен орыс тілі мен қазақ тілін бірдей білетін оқытушылар табылмас еді, ал онсыз қазақ балаларына орыс тілін, орысша жазу-сызуды үйрету мүмкін емес), уездік мектептерге айналдыру туралы, немесе бұл мектептердің білім беру көлемін қазіргі күйінде қалдырып, оған, бәлкім, кейбір қосымшалар ғана енгізіп, қазіргі екі кластық мектептерге уездік мектеп правосы берілу туралы сұранбас па екенсіз деген өтініш жасауға батылым барып отыр. Бұлай етсек, менің ойымша, қазақ даласындағы мектеп жұмысы едәуір нығайып, келешекте де тоқтаусыз дами берген болар еді.

Осы айтылғандар жөнінде бұйрық күтемін

Ы. АЛТЫНСАРИН.

5 октябрь, 1883 жыл.

ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ СОҒЫС ГУБЕРНАТОРЫ ИЛЬИНГЕ БАЯНДАМА ХАТ

Өзіңізге белгілі, ұлы мәртебелі тақсыр, Сіздің қоластыңыздағы облыста қазақ қауымдарының шығарған қаулылары бойынша болыстық мектеп салуға деп үй басына салық салып, жиналған ақшаны тап осы кезде, қырдағы уездік қалаларда — Ырғызда, Торғайда, Ақтөбеде және Николаевскіде — қалалық екі кластық мектеп салу жұмысына пайдалану қолайлы деп табылған еді; мұның себебі — арнаулы қазақ оқытушылар мектебінен және жоғарыда айтылған екі кластық мектептерден оқытушылар даярланып шыққанға дейін болыстық мектептерге қолайлы оқытушылар табылмайды делінген еді. Ал сонымен қатар, облыс бастығы мен оқу округінің басқарушысы қазақтан оқытушы табыла қойған күнде болыстық мектептерді де аша беру керек деген пікір айтылған еді. Қазір, өзіңізге мәлім, қырдағы уездік қалаларда екі кластық мектептер де ашылып отыр, онымен қатар, қазақ оқытушылар мектебі де ашылып, мұнда Сіздің қоластыңыздағы облыстан, жергілікті екі кластық қазақ мектептерінен келген 20-дан аса оқушы оқып та жатыр. Бұған оқушылар, шамасына қарай, келешекте де жыл сайын алына бермек.

Сондықтан:

1. Жоғарыда аталған екі кластық мектептердің әрқай-

сысы да 50 қазақ баласына арналып ашылып, мектеп үйлері де соған мөлшерленіп салынғанын, қазір бұл мектептердің әрқайсысында 25-30 шамалы ғана балалар оқып жатқанын, өйткені, мемлекеттік казначействосының беріп отырған қаржысы бұдан артық оқушы алуға жетпей отырғанын, ал сонсоң, Ырғыз уезінен басқа қазақ қауымдарының бірде-бірі көмек көрсетпей отырғанын еске алып;

2. Екі жүз мыңдай халқы бар облысқа 120 шамалы ғана қазақ балалары оқып жатқан қазіргі төрт бастауыш мектептің өте жеткіліксіз екендігін еске алып;

3. Үкіметтің қазақтар жөніндегі игілікті ойы қандай болса да, — қазақтарды орыстармен рухани жағынан біріктіру ме, қазақ халқын рухани және экономикалық жағынан дамыту ма, немесе, ақырында, қазақтарды көршілес Азия халықтарының рухани әсерімен әртүрлі соқыр сезім бұғауында қалдырмауы ма, — осының бәріне де, менің терең сенімім бойынша, жол көрсете алатын, қажетті жағдайларда қарсы тұра алатын бірден-бір құрал — орыс-қазақ мектептері арқылы қазақтарға, олардың қоныстарына апарып таратып, орысша білім беру екенін еске алып;

4. Үш жылдан не тіпті екі жарым жылдан кейін қазақтың өзінен оқытушылар шығатынын, бұл оқытушыларды, облыс бастығының жоғарыда айтылған ниетіне қарамастан, даярланып шыққан істеріне пайдаланбау өте қолайсыз болатынын, өйткені, бұдан кейін қазақтар да өздерінің балаларын оқытушылар мектебінде немесе басқа халық мектептерінде оқытудың пайдасы бар-жоғына күман келтіре бастаулары мүмкін екенін еске алып;

5. Қалалық мектептерде оқитын оқушыларды көбейту үшін және кейін болыстық мектептерді ашу үшін көп ақша керек екенін, ондай ақшаны аз уақыттың ішінде тауып алу мүмкін емес екендігін еске алып, — мен осы айтылғандарды күн-ілгері Сіздің ұлы мәртебеңізге хабарлап қоюды өзімнің борышым деп санадым; осы себептен халық мектептеріне қор жасауға керек алымды көбейту туралы қазақ қауымдарына күн-ілгері ұсыныс енгізуді қажет деп таппас па екенсіз; өйткені, қазір бұған алынып отырған алым өте аз (ұй басына 10 — 20 тиын ғана).

Бұл арада, тағы да Сіздің ұлы мәртебеңізге айтуға тиісті борышым — қазақ халқы орыс тілін білудің, орыс-

ша сауатты болудың керектігін қазір айқын түсініп отырғанымен де, олардың бұл санасы әлі де уездік өкімет орындарының көмегінсіз және олардың түсіндіруісіз мектепке жиналатын ақша алымын өз бетімен көбейтуге барғандай дәрежеге жете қойған жоқ; ал бұл алым үй басына, тіпті, бір сомнан алынатын болған күнде де қазақтың қазіргі материалдық жағдайында оларға оншама салмақ болып түспейді. Қазактарға осы дарынды, ақыл иесі мол халыққа қазір, кешікпей тұрып рухани және қоғамдық даму жолына түсетін дұрыс бағыт беру — қалай дегенмен — аса қажет болып отыр.

Осы айтқандарым жайында хабар күтемін.

Сіздің ұлы мәртебеңізді аса қадірлейтін, Сізге шын берілген бағынышты пендеңіз,

20 октябрь, 1883 ж.

Ы. АЛТЫНСАРИН.

ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫ СОҒЫС ГУБЕРНАТОРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН АТҚАРУШЫ ИЛЬИНГЕ БАЯНДАМА

Менің 2 октябрде жіберген хатыма қосымша, Сіздің ұлы мәртебеңізге хабарлайын дегенім — Ырғыз уезінде, халық мектептеріне қаржы жинауға шек қойылып отырған жағдайда, жергілікті екі кластық мектепке ұстап отырған қаржымыздан артылып қалып отырған ақша бар. Бұл ақша, бәлкім, азғана қосымша қосылса, тағы бір бастауыш мектепті, мысалы Қарабұтақ фортында мектеп ашуға жетіп қалар еді-ау деп ойлаймын. Қарабұтақ пункті, менің ойымша, оның төңірегіндегі казак болыстарының балаларын мектепке тартып, оларды көшіп келген орыс балаларымен бірге оқытуға қолайлы жер.

Торғай облысы мектептерінің инспекторы
Ы. АЛТЫНСАРИН

30 октябрь, 1883 ж.

ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ СОҒЫС ГУБЕРНАТОРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН АТҚАРУШЫ ИЛЬИНГЕ БАЯНДАМА ХАТ

Сіз қырдағы уездерде болыстық мектептерді ашу түрі мен тәртібінің қандай болатыны жайында менің ой-

ымды білгіңіз келгендіктен, бұл жөнінде Сізге мына пікірімді білдіремін: менің ойымша, таза қазақ арасында болатын бұл мектептердің құрылысы осы халықтың тұрмыс жағдайларына ыңғайлануы керек; сондықтан бұл мектептер қазақтар қыстаған кезде қыстап, көшкен кезде көшіп жүрулері керек. Оның үшін, мысалы, болыс көлемінде орталық болатын және шаруашылық жағынан қолайлы келетін бір орынды таңдап алып, менің ойымша, жергілікті материалдардан (шикі кірпіштен т. с.), мүмкін болғанынша берік, бір кластық бөлмесі бар, оқытушы жататын, ас пісіретін бөлмесі, ауыз үйі, шоланы бар мектеп үйін салу керек. Мұнда қазақ балалары жеті жарым ай, яғни 15 сентябрьден 1 майға дейін, қазақтар, дағды бойынша, жазғы жайлауларына көшкенше оқи алады; ал 1 майдан бастап мектеп басқа қазақтарша, киіз үйге шығып алып, көшкен кезде мектепке көлік бере алатын немесе әр ауылдың мектепке кезекпен көлік беруі жайында ресми бұйрық бере алатын бір беделді, қызмет адамымен бірге, көшіп отыруы керек. Мектептің осы айтылған түрде көшіп жүруі қазақтарға ауыр бола қоймайды; себебі, қазақтардың көшуі жылдан-жылға сиреп және алысқа ұзамайтын болып келеді; ал мектептің көшуіне 4—5 тен артық көлік керек болмайды. Мектепке киіз үй, оқытушыға жолым үй алуға 300 сомдай ғана ақша керек, ал оның қысты-гүні болатын жерінде үй салуға 1000—1500 сом ақша керек.

Бұл мәселе жөнінде толығырақ пікірімді, егер қажет болатын болса, қырдағы уездерге барып қайтқаннан кейін тапсыра аламын.

Бұл арада тағы бір айта кететінім, болыстық мектептерде оқу ісін жүргізудің жоғарыда айтылған тәртібі ең алғаш рет қарағанда өте қиын сияқты болып көрінуі мүмкін, бірақ ондаған жылдардан бері қазақ балаларын осы тәртіппен оқытып келе жатқан молдалар іс жүзінде мұнан ешбір қиыншылық көрмей-ақ келеді.

Торғай облысы мектептерінің инспекторы
Ы. АЛТЫНСАРИН.

30 октябрь, 1883 ж.

ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ МЕКТЕПТЕРІНІҢ 1883 ЖЫЛҒЫ ЖАЙЫ ТУРАЛЫ ЕСЕП

1

Облыстағы оқу жұмысының жалпы жайы

1882 жылы берген есебімде мен облыстағы жалпы оқу жұмысының жайы туралы да және қазақ даласына орыс-қазақ мектептерін тарату сияқты алдымызға қойып отырған мақсатымызға бірте-бірте осы жолдан аумай отырып жетуіміз үшін қазіргі кезде қолданылып отырған жобаларымыз бен пікірлеріміз туралы да толық айтқан болатынмын. Осы есепті жылдың ішінде бұрынғы 3 екі кластық және бір кластық мектептерге Торғай қаласында тағы бір қолөнерлік мектеп қосылды; бұл мектеп жоғары ұлықтардың рұқсатымен Яковлев мектебі деп аталды. Менің өткен жылдардағы есептерімнен, уездік қалалардан ашылған осы жоғарыдағы мектептерді неғұрлым берік негізге қоюды ойлап, оларға лайықты үйлер салудың амалын қарастырғанымыз, ондай үйдің Торғайда салынып болғанын, Бірғызда сатылып алынғаны, Николаевск мен Елек уездерінде салынып жатқаны да мәлім болатын. Осы есепті жылдың ішінде Елек уезіндегі Ақтөбе бекінісінде мектеп үйі салынып болды, ал Николаевск уезінің Қостанай деген жердегі уездік қаласында салынып болуға жуықтады, оның қазір тек ішкі жұмыстары мен оған ағаш жұмыстары ғана қалып отыр. Бұл үйлер қауым қаражатына, осымен қоса жіберіліп отырған жоспар бойынша, шаруашылық әдіспен, күйдірген кірпіштен салынды, төбелері қаңылтырмен жабылды. Ақтөбе мектебі мен Троицк мектебін уақытша отырған үйлерінен жаңадан салынып жатқан үйлеріне көшіруді осы жылғы күзге дейін кідірттік; өйткені, қазір Елек уезінің Бөрте болысында тұрған Ақтөбе мектебі жайында Торғай облысы соғыс губернаторының ісін уақытша атқарушы мырза оның осы күнгі уақытша орнын тұрақты орынға айналдыру, оның осы күнге дейін орналасып отырған қауым үйін оған біржолата беру туралы қауым алдына мәселе қойды; өйтпейінше Ақтөбе бекінісінде салынып отырған өте үлкен үйді ұстауға қаржы да жетіспейтін еді. Троицк мектебі де әзірге Троицкіде қала тұрады; себебі — оның үйі, жоғарыда айтқанымыздай, әлі әбден салынып болған жоқ.

Бұрынғы 4 мектептегі оқушылардың жалпы саны: Торғай мектебінде — 32 қазақ баласы, қатынап оқитын 9 орыс баласы бар; Ырғыз мектебінде — 26 қазақ баласы, 23 орыс баласы; Троицк мектебінде — 33 қазақ баласы, ал Ақтөбе мектебінде 27 қазақ баласы, 3 орыс баласы бар. Осы жылғы ноябрь айының 15 де ғана ашылған, жаңа Яковлев қолөнері мектебінде пансионда — 7 бала, қатынап оқитын 3 бала бар. Сонымен, бүкіл облыстағы орыс-қазақ халық мектептеріндегі оқушылардың жалпы саны — 168. Оқытушылар саны: Торғай мен Ырғыз мектептерінде — төрт-төрттен, олардың екеуі православие христиан дінінің және Мұхамбет дінінің оқытушылары; Троицк мен Ақтөбе мектептерінде — үш-үштен, олардың біреуі Мұхамбет дінінің оқытушысы, Яковлев мектебінде — екеу, олардың біреуі ағаш ұсталық-токарьлық өнер үйрететін (онымен қабат, хат тану үйрететін) оқытушы, екіншісі киім тігу өнерін үйрететін оқытушы. Мұхамбет діні бұл мектепте әзір оқытылмайды; оны оқытуға жергілікті екі кластық мектептің дін оқытушысын шақырмақпыз.

Жоғарыда айтылған мектептерден басқа, осы есеп жылының ішінде; осы кезге дейін үй басына 10—15 тиыннан алынып келген алым мөлшерін көбейту туралы мәселе көтерілді; өйткені, жуырда Орскі оқытушылар мектебін бітірген қазақ оқытушылар келеді; ол мектептің оқушыларының бәрі дерлік менің қарамағымдағы мектептерден тәрбиеленіп шыққандар және Торғай облысының қазақтары; сондықтан, 1879—1880 жылдары ашуға ұйғарылған болыстық мектептерімізді ашу үшін қаржы әзірлейтін мезгіл жетіп отыр. Осы жөнінде Торғай облысы губернаторының ісін уақытша атқарушы действительный статский советник Ильин мырзаның үй басынан жылма-жыл алынатын алымның мөлшері Елек пен Николаевск уездерінде үй басына 1 сомнан, ал Торғай мен Ырғыз уездерінде — 50 тиыннан болсын деп қазақ қауымдарына берген ұсынысы қазір жүзеге де асырыла бастады, кейбір болыстық қауымдар, менің алып отырған хабарыма қарағанда, осындай алым белгілеу туралы қаулы да шығарып қойды. Сонымен, көп ұзамай бастауыш болыстық мектептер ашылатынын еске алып және қазақ уездеріндегі оқу орындарының бәрі бірдей правосыз болмауын көздеп, бұлай болған күнде орыс-қазақ мектептері қазақтардың алдында

беделін түсіріп алатынын ескеріп, мен уездік қалаларда ашылып отырған қазіргі төрт мектебіміз уездік немесе тиісті қалалық мектептерге айналдырылсын, оларды бітіріп, білім алғандардың мемлекеттік қызметке правосы болсын деген өтініш енгізіп отырмын: бұлай болмаған күнде қазақтардың басқа губернияларға барып қызмет істеуі былай тұрсын, тіпті, өздері азды-көпті білімі бар қазақтарға мұқтаж болып отырған дала облыстарының өзінде қызмет етулеріне де жол жоқ болып отыр.

2

Мектептердегі оқу жайы

Торғай облысының мектептерінде оқу жұмысын жүргізіп жатқандар, көбінесе, Қазанның оқытушылар семинариясын бітірген жастар; тек үш қазақ оқытушысы ғана семинария бітірмегендер; бұлардың біреуі Торғай мектебінде, біреуі Троицк мектебінде, енді біреуі оқытушының көмекшісі есебінде Ақтөбе мектебінде істейді. Қолөнері мектебінде ағаш ұсталық-тоқарь өнерін және хат танытуды Симбирскідегі граф Орлов-Давыдов қолөнері мектебінен тәрбиеленіп шыққан оқытушы жүргізеді, ал киім тігу өнерін жергілікті татар тігіншісі үйретеді. Есепті жылдың ішінде мен оқу жұмысын жалпы алғанда қанағаттанарлық деп, ал оқытушыларды — қазақтарға орыс тілін оқытудың әдісін меңгеріп алған деп тауып отырмын. Оқушылардың оқитын оқу құралдары: 1-ші класс үшін — Бунаковтың әліппесі, мен бастырып шығарған «Қазақтарға орыс тілін оқытуға арналған оқу құрал» мен «Қазақ хрестоматиясының» I — бөлімі, Бунаковтың оқу құралы, ал орыс тілін тәуірірек білетіндері үшін — Тихомировтың элементарлық грамматикасы, Лубенец пен Евтушевскийдің есеп кітабы; оқушылар, қабілеттілігіне және орыс тілін білулеріне қарай, өз беттерімен қазақ тілінен орыс тіліне, орыс тілінен қазақ тіліне, жазба түрде, ал кейде, ауызша сөз аударды; 2-ші класс үшін — Бунаковтың оқу кітабы, Пуцковичтің географиясы, Острогорскийдің қысқаша орыс тарихы; мұнда кейде жеке оқиғалар Беллярминовтың жалпы тарихы бойынша түсіндіріледі; Тихомировтың грамматикасы, ал кластың жоғары бөлімі үшін — Кирпичников-Гильровтың грамматикасы.

Бұлардың үстіне, оқушылармен кешкісін әңгімелесу үшін және оқып түсіндіріп беру үшін мен мұғалімдерге мына кітаптарды ұсындым: Зобовтың табиғат туралы әңгімелері, Константиновичтің химия жөніндегі әңгімелері, Фигьенің маңызды жаңалықтары мен өнер-табыстары, Сент-Илердің зоологиясы, Гердтің қысқаша минерология курсы, Крюгердің физиканың элементарлық курсы және Реклюдің физикалық географиясы.

3

Оқу құралдарының жайы

Халық мектептерінде оқытылатын ғылымдарды өтуге қажет кітаптардың, оқу құралдарының және карта, глобус, счет сияқты көмекші құралдарының бәрі де мектептерде жеткілікті, сондай-ақ, оқытушыларға қажет оқу құралдары жағынан да әзір кемшілік сезілмейді. Оқтын-оқтын шығып тұратын баспалардан әрбір мектеп: «Семья мен мектеп» немесе «Халық мектебі» журналын жаздырып алады. Әрбір орталық мектеп жанынан кітапхана ашу үшін (мұны мен 1882 жылғы есебimde баяндағанмын) қазақтардың жинап берген 600 сомнан аса ақшасына қазір әртүрлі көмекші көрнекті құралдар алдырғалы жатырмын; бұлар, мысалы, Гестерманның техникалық коллекциясы (зығыр, мақта, жүн, жібек, былғары, қағаз, әйнек сияқты заттарды өндіру және сларды пайдалану үлгілері, бал арасын ұстау жайы т.б.), ұзындық, ауырлық өлшеу коллекциясы, таразылар, физикалық, химиялық кабинеттер, барометр, микроскоптар, компастар, электр-магнит, істейтін телеграф, сиқырлы фонарьлар, т. б. Қаражатымызға қарай бұл құралдардың, әрине, арзандау, түсініктілеу болатындары алдырылады. Менің бұларды керек деп тапқан себебім, біріншіден, мысалы, электр сияқты заттарды жалаң кітаптан түсіндіру оқушыларға олар жайында толық түсінік бермейді, ал екіншіден, қазақтар мектептен тек өздеріне түсініксіз кітаптарды ғана көрмей, мүмкін болғанынша, ғылым мен өнердің үлгілерін де көрсін деген ой еді. Орталық мектептер жанындағы кітапханаларды байытудың амалын қарастыра бермекшімін, сөйте келіп, ерте ме, кеш пе оларды қазақ халқының кітап оқып,

өз бетімен білімін көтерумен шұғылданағын сауатты адамдарының талабын азды-көпті қанағаттандыра алатын дәрежеге жеткіземін деп сенемін. Бұған сенетін себебім — қазақтар мұндай пайдалы іске келгенде тартынбайды, ал екінші жағынан, Торғай облысының халыққа өкімі жүретін және ықпалы күшті кейбір әкімдері қазақтарға білім беруге ерекше тілектес.

4

Оқу орындарына жұмсалатын қаржының шығатын жері

Торғай облысының халық ағарту жұмысына мемлекет казначействосынан барлығы — 8 710 сом беріледі; бұдан: Торғай мектебіне — 2 943 сом 50 тиын, Троицк мектебіне — 2 731 сом 40 тиын, Ақтөбе мектебіне — 2 390 сом және Ырғыз мектебіне — 645 сом беріледі, сонансоң Ырғыз мектебіне Ырғыздың қалалық қаржысынан 800 сом, қазақ қауымдарынан — 1 400 сом беріледі, Яковлев колөнері мектебі түгелімен қазақтардың есебінен ұсталады; оған осы жолы 1697 сом берілмек. Сонымен, Торғай облысының халық мектептеріне жұмсалатын жалпы шығын — 12 607 сом болып отыр.

5

Мектептердің шаруашылық жағы

Осы есепті жыл ішінде жүргізген тексеруім бойынша мен мектептердің шаруашылық жағын, жалпы алғанда, қанағаттанарлық деп тауып отырмын. Тек Троицк мектебінің үйі ғана тарлау, бірақ ол да оқушылардың денсаулығына зиян келтірерліктей тар емес сияқты, ондай қорытындыға келетін себебім, — онда айта қалғандай бірде-бір ауру-сырқау болған емес. Бұл үйдің қолайсыздығы туралы мен бұрынғы есептерімде талай рет айтқан едім; бірақ Троицкіде 600-800 сомнан арзан қолайлы пәтер табуға мүмкін емес екенін және Қостанайда мектепке дербес үй салынып жатқанын еске алып, мен бұл мектепті басқа бір үйге көшіруге әзір шара қолданған жоқпын. Оған тағы бір себеп болған нәрсе — мектептің қазіргі үйіне, — шағын да болса 8 бөлмесі бар, бөлек ас үйі, моншасы, сарайы тағы сондай қосалқы жайлары бар үйге, меніңше, шамалы ғана ақы, атап айтқанда 300 сом, төленіп отыр. Оқушылардың тамағы азиялықтардың қалауынша дайындалады,

1883 жылы Торғай облысы басқармасының қарамағындағы мектептердің ведомосы

	МЕКТЕП САНЫ								Мектеп үйлерінен 1883 ж 1 январьға	
	1 январьға		1 январьға		Ашылғаны		Жабылғаны			
	1883 ж.	Олардың жанындағы класс саны	1884 ж.	Олардың жанындағы класс саны	1883 ж.	Олардың жанындағы класс саны	1884 ж.	Олардың жанындағы класс саны		
Тікелей халық ағарту министр- лігіне қарайтын мектептер	3	—	3	—	—	—	—	—	Мектептің өз үйі	Жаңадап алған үй
Екі кластық селолық мектептер		—		—	—	—	—	—	2	1
Бір кластық селолық мектептер .	1	—	1	—	—	1	—	—	1	1
Тікелей халық ағарту министрлігіне қарай- тын барлық мектептер	4	—	5	—	1	—	—	—	3	2

Ескерту. Осы есепті жыл ішінде ашылды деп отырған мектебіміз, Торғай қаласы-
да ашылған Яковлев қолөнері мектебі.

Қостанай қаласы, Мектеп инспекторы **Ы. АЛТЫНСАРИН**.

Торғай облысының басқармасы бойынша 1883 жылы жұмсалған қаражаттың ведомосы

Тікелей халық ағарту министрлігіне қарайтын мектептер	1883 жылы түскен ақша									
	Мемлекет қазна- чествосынан	Земстволардан	Қалалық қауым- лардан	Селолық қау- ымдардан	Үнемі беретіні	Бір жол- ғы бөре- тіндер	Оқуға төлеу- ден	Барлығы	1883 жылы жұмсалғаны	Кітаптар мен оқу құралдар алынғаны
Екі кластық селолық мектептер	6 320	—	800	1400	—	560	—	9080	8836,47	658,70
Бір кластық селолық мектептер	2 390	—	—	1300	—	109	—	3799	3792,26	268,28
Барлығы	8 710	—	800	2700	—	669	—	12879	12628,73	926,98

Торғай облысы мектептерінің инспекторы **Ы. АЛТЫНСАРИН**.
Қостанай қаласы

мысалы, таңертең нанмен, шекермен, әркімнің тілегенінше, шай беріледі, сағат екіде, ішінде үлкен бір кесек еті бар қою кеспе беріледі, ал, кешке, сағат 6-7 шама-сында, нанмен, шекермен шай беріледі, ал кейбір мектептерде май салған ботка және нан беріледі. Парта, тақта, стол сияқты оқу мүліктері және ас пісіретін үйге, асханаға керекті аяқ-табақтардың және басқа да ыдыстардың бәрі де барлық мектептерде молынан жеткілікті.

*Торғай облысы мектептерінің инспекторы қызметін атқарушы
Ы. АЛТЫНСАРИН.*

Қостанай қаласы

ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ СОҒЫС ГУБЕРНАТОРЫНА ҚАРАБҰТАҚ ОРЫС-ҚАЗАҚ УЧИЛИЩЕСІН АШУ МҮМКІНДІГІ ТУРАЛЫ

Сіздің ұлы мәртебеңізге 16 декабрьдегі № 6055 хатқа орай мағлұм етемін: октябрь айының басында Қарабұтақ бекінісі арқылы өткен кезімде мектеп үшін қолайлы деген барлық жеке пәтерлерді қарап шықтым. Алайда осы қалпында қолайлы болатын пәтерлер болмай шықты. Ол пәтерлердің кейбір иелері ғана осы жылдың көктемінен бастап мектеп қажетіне орай өз үйлерін ыңғайлауға келісті. Уақытша болса да мектеп орнығатын қазыналық бос үйлер де болмай шықты.

Менің болжауымша биылғы оқу жылына дейін, яғни қыркүйек немесе қазанға, қайткенде де Қарабұтақта мектеп ашып үлгермейміз. Ол үшін әлі ыңғайлы пәтер де, қазіргі кезенге оқу құралдарын алуға қаржы да жоқ. Мен өз тарапымнан үйезд бастығы мырзамен алдынала жеке сөйлесіп, келісімге келгеннен кейін осы жылғы көктемнен бастап мектеп үшін арнайы үй салуды не болмаса мектеп қажетіне лайықтап пәтер жалдауды ойлаймын.

*Торғай облысы мектептерінің инспекторы
Ы. АЛТЫНСАРИН.*

1884 жыл, 3 февраль

**ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ СОҒЫС ГУБЕРНАТОРЫНА
ҚОСТАНАЙ МЕКЕНІНДЕ ЕКІ ҚЛАСТЫҚ
ОРЫС-ҚАЗАҚ УЧИЛИЩЕСІ ҮЙІН КҮРДЕЛІ
ЖӨНДЕУДЕН ӨТКІЗУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖАНЫНАН
ҚОСЫМША ҮЙ САЛУ ТУРАЛЫ РАПОРТ**

Сіздің ұлы мәртебеңізге Қостанай мектебі үйіндегі қайта жөндеу мен түзеуді талап ететін төмендегі қолайсыздықтарды айтуды парызым деп санаймын.

1. Аталған үйдегі пештердің орналасуы мүлдем қолайсыз болып шықты, себебі олардың барлығы бөлмелерге бір бұрышпен ғана кірген де, көп бөлігі қабырғаларда қалып қойған. Солардың ішінде төрт бөлме мен бір асхананың пештері тез арада қайта салуды қажет етеді, олардың алғашқы төртеуі құлауға жақын, соңғысында бір күнде не бәрі 25 ф. нан пісіріледі, ал 30 балаға күн сайын бір жарым пұттай нан босатылады.

2. Моншада кіре беріс ауыз үй жоқ, оның орнында қазір ені 2 1/2 аршын және ұзындығы 5 аршын дәліз ғана бар, оның бір тұсынан моншаға кіріп, екінші тұсынан сыртқа тура шығады. Сондықтан әсіресе қыс кезінде бұл дәлізде оқушыларға шешініп, киінуге рұқсат беру өте қауіпті. Мұның өзі оларға қатты салқын тигізуге әкеп соғады. Бұдан басқа моншаның өзі де сондай тар, сол себепті онда бір ретте 6-7 оқушыдан артық бола алмайды. Сондықтан моншаға арнайы қорасы бар жылы ауыз үй салу қажет-ақ, моншаның өзін жоғарыда аталған дәліз жағындағы қабырғасынан құлатып, кеңейту керек.

3. Әлі күнге дейін Қостанай мектебі құрылыс комитетінің міндетіне енетін едендерді сырлау жұмысына кіріспес бұрын қабырғалардың ішкі жақтарын сылап, әктеп алса дұрыс болар еді, өйткені өткен жылғы сылақтың бір бөлігі қатты жарылып кеткен, кейбір жері тіпті құлап та жатыр.

Жоғарыда айтқандарды мәлімдей отырып, өзіңіздің ұлы мәртебеңізден Қостанай мектебі үйін салу жөніндегі комитетке белгіленген қайта жөндеу мен моншаға қосымша үй салуды жүргізуге рұқсат беруіңізді бас иіп өтінемін. Бұған қосымша менің және үйезд бастығы

мырзаның шақыруымен келген жеке шеберлердің пікірі бойынша, барлық ғимарат салынған материалдан салынбақ моншаның ауыз үйі, қабырғаларды сылау мен әктеу, төрт бөлме мен бір асханадағы орыс пештерін және басқа пештерді қайта салу 2 500 сомдай тұрады.

Мектептер инспекторы қызметін атқарушы
Ы. АЛТЫНСАРИН

1885 жыл, 22 июнь.

**ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ СОҒЫС ГУБЕРНАТОРЫНА
ЫРҒЫЗ ЖӘНЕ ЕЛЕК УЕЗДЕРІНДЕГІ ҚАРАБҰТАҚ
ЖӘНЕ БӨРТЕ БОЛЫСТЫҚ МЕКТЕПТЕРІН АШУҒА
ЖҰМСАЛҒАН ҚАРЖЫ ЕСЕБІН БЕРУ ТУРАЛЫ
ЖАЗБАША ХАТ**

20 апрельдегі № 2732 деректеме қағазға байланысты Облыстық басқарманы хабардар етемін: Қарабұтақ және Бөрте мектептеріне әртүрлі шаруашылық және оқу құралдарын алу үшін өткен 1885 жылдың 1 октябрінде Облыстық басқарманың № 5 758 деректеме қағазы бойынша мен алған 1600 сомның шығыны туралы есепті беру Фену кітап дүкенінен кейбір есептерді, кітаптар мен оқулықтарды алмағандықтан кешігуде, ол жаққа 230 сом күміс өткен 1885 жылдың 24 декабрінде жіберілген болатын және осы жылдың 31 мартында № 82 қағазбен тағы расталды. Кітаптар мен есептердің қажетті қатынас қағаздарын ала салысымен мен айтылған есепті жіберуді кешіктірмеймін, оған дейін мұны қолайсыз деп есептеймін, себебі жіберілген ақша бармай қалуы да мүмкін болғандықтан дүкенге жоғарыда айтылған соманың менің қолымдағы қалдығынаң қосымша төлеуіне тура келеді, ол бір жарым мың сомнан астам күміс құрайды.

Инспектор қызметін атқарушы
Ы. АЛТЫНСАРИН.

1886 жыл, 9 май.

**ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ СОҒЫС
ГУБЕРНАТОРЫНА ЫРҒЫЗ УЕЗІНДЕГІ
ҚАРАБҰТАҚТА МЕКТЕП ҮЙІН САЛУ
ТУРАЛЫ РАПОРТ**

Жеке ұсынысыма байланысты Сіздің ұлы мәртебеңізге хабарлаймын: Қарабұтақ қамалындағы жарты жүз казак орналасқан қазына үйі Ырғыз үйезі бастығының 1885 жылдың 20 октябрінде Сізге берген № 7462 рапортында көрсетілген жағдайда ғана бір кластық мектеп үшін жарамды бола алады. Егер сол бастықтың айтылған рапортта мәлімдегеніндей шынында да Қарабұтақта жобаланған мектеп үшін үш, немесе үш жарым мың сомға төбесі мен қора-қолсы құрылыстары бар арнайы үй салу мүмкіндігі бар болса, онда мен өз тарапымнан мектеп үшін осындай арнайы үй салу әлдеқайда пайдалы болады деп ойлаймын. Себебі көрсетілген қазына үйін бейімдеу үшін де мың сомдай ақша керек, оның үстіне оған тағы кілет, погреб, сарай және моншаны жалғай салу қажет болады. Осы заманғы үйді бейімдеудің артықшылық жағы да бар, өйткені ол училище меншігі болады да, оған ешбір басқа мекеме ешқандай да талап қоя алмайды.

*Мектептер инспекторы қызметін атқарушы
Ы. АЛТЫНСАРИН.*

1886 жылдың 1 октябрі

**ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ СОҒЫС
ГУБЕРНАТОРЫНА НИКОЛАЕВ УЕЗІНДЕГІ
ОБАҒАН ЖӘНЕ ЖЕТІҚАРА БОЛЫСТЫҚ
МЕКТЕПТЕРІНЕ ҮЙ-ЖАЙ САЛУ НЕМЕСЕ
БАСПАНА ЖАЛДАУ ТУРАЛЫ**

Менің жеке баяндауым болғандықтан Сіздің ұлы мәртебеңізге мынаны хабарлаймын: Николаев үйезі Обаған және Жетіқара болыстарындағы болыстық мектептерге үй-жай салу бұл жұмыстар үшін қажетті ағаш, тас және басқа материалдардың әлі дайындалмауы себепті осы жазда бітірілуі мүмкін емес, ендеше айтылған мектептер үшін алдағы оқу жылына жеке меншік пәтерлерді жалдау анағұрлым пайдалы болмас па екен? Ол үшін мектептер салуға ұйғарылған сол жерге жақын

манда қазақтардың біршама ыңғайлы үйлері бар, олар әр үйді 300 сомға беруге келіседі, оның үстіне оларды жылытуды да өз мойындарына алып отыр. Сонымен қатар келесі жылдың жазғытұрымынан осы құрылысты бастау үшін келесі көктемге дейін бірте-бірте асықпай, ыңғайлы жағдайларды пайдалана отырып аталған мектептер үшін арнайы үйлер салуға қажетті материалдарды дайындауға кіріскен дұрыс болар еді.

Осыған Сіздің ұлы мәртебеңіздің рұқсатын сұрай отырып, № 116 сметалы рапорттың қосымшасына сәйкес Жетіқара және Обаған мектептерінің әртүрлі шаруашылық бұйымдары мен оқу құралдарының бастапқы жабдығына қажетті ақшаны босату үшін үйездік басқармаға ұсыныс беруді өтініш етемін.

Осы айтқандарым туралы хабар күтемін

Мектептер инспекторы қызметін атқарушы
Ы. АЛТЫНСАРИН.

1887 жылдың 25 шоні

ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ СОҒЫС ГУБЕРНАТОРЫҒА ТОРҒАЙ ЕКІ КЛАСТЫҚ ЖӘНЕ КОЛӨНЕР УЧИЛИЩЕСІНІҢ ҮЙІ ЖАНЫНДАҒЫ ҚОРА-КОПСЫ ҚҰРЫЛЫСТАРЫ ТУРАЛЫ РАПОРТ

Сіздің ұлы мәртебеңізге Торғай екі класты училищесінің үйінде ешқандай да қора-қопсы құрылыстарының, яғни не моншаның, не кілеттің, не погребтің, не күйме орны мен ат қораның жоқ екендігі белгісіз емес, ондай үй-жайларды Елек және Николаев үйездеріндегі мектептер пайдалануда. Оның үстіне осы мектеп үйінде басқа бір ескі әрі жөнделмеген, қазір құлағалы тұрған үй және бар. Егер оны жөндеп ыңғайға келтірсе, бұл үйде ең болмағанда моншаны, кілетті және погребті орналастыруға болар еді, олар интернаты бар мектептерге өте қажет

Торғай қолөнер мектебінің үйі болғандығына қарамастан ол үй өте берік, оның шатыры жоқ, мұның өзі үстінгі жағынан жаңбыр мен қар суынан қорғалмайтындықтан үй қабырғаларына кері әсер етуі мүмкін; бұдан басқа оқу пәндерін кеңейту мақсатында үйге жеңіл кірпіштен тағы бір немесе екі бөлме салса өте пай-

далы болар еді, мұның өзі, біріншіден, бұрынғы екі қолөнер кәсібiне (ағаш шебері — токарлық пен тігін өнері) тағы бір қолөнер кәсібін, атап айтқанда ұсталық-слесарлықты қосуға және пансионда оқушылардың санын өсіруге мүмкіндік болар еді.

Мұнымен қоса қолөнер мектебінің ішкі жағдайы өте жұтаң, себебі ұйықтайтын бөлменің және асхананың жабдықтары, ыдыс-аяқтар жоқтың қасы, оларды алуға мектептің арнайы қаржысы болған емес және әлі де жоқ.

Осы туралы хабарлай отырып және қолөнер мектебіне қажетті әртүрлі бұйымдардың тізімін бере отырып, Сіздің ұлы мәртебенізден Торғай үйезінің жалпы мектеп қоры есебіне жабдықтар алуына рұқсат етуіңізді бас иіп сұраймын, ал жергілікті бағасымен таныс тұрғылықты шеберлер мен үйездік басқарма ғана құнын белгілей алатын екі класты және қолөнер училищелерінің қосымша құрылыстары туралы уезд бастығы мырзаға айту мүмкіндігін қарастыра алмас па екенсіз.

Осылар жайындағы ұсыныстарыңызды күтемін

Мектептер инспекторы қызметін атқарушы
Ы. АЛТЫНСАРИН.

1887 жыл, 25 июнь.

ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ СОҒЫС ГУБЕРНАТОРЫНА ТОРҒАЙ ҚАЛАСЫНДАҒЫ ҚОЛӨНЕР УЧИЛИЩЕСІНІҢ МЕНҒЕРУШІСІН ТАҒАЙЫНДАУ ТУРАЛЫ

Торғай қаласындағы қолөнер училищесінің менгерушісі Александр Чирковский үй жағдайына байланысты өз қызметінен босатуын өтініп сұрайды. Соған байланысты мен Симбирск қолөнер училищесінің директоры граф Орлов-Давыдовқа Чирковскийдің орнына басқа мұғалімді ұсынуын өтіндім. Қазір аталған училищенің директоры Иванов мырза Симбирск қолөнер училищесінің курстарың бітірген Медянскийді ұсынатындығын хабарлады.

Медянский мырзаны Торғайдағы училище менгерушісі қызметіне алуға келісімді бере отырып және Торғай қолөнер училищесінің тек қана қоғамдық есеп арқылы құнелтетініне, соған байланысты осы училище-

нің мұғалімдерінің жалақысы мен жәрдем ақшасы да тиісті қоғамдық қаржы берілу керектігіне назар аудара келіп, Сіздің ұлы мәртебеңізден Медянский мырзаға Симбирск қаласынан Торғайға дейінгі жолына, Симбирскіден Орынборға дейін 20 сом, Орынбордан Торғайға дейін 50 сом тұратындығын ескере келіп жетпіс сом күміс ақша көлемінде жәрдем ақша беру туралы бұйрықтан бас тартпауыңызды қиылып сұраймын.

Осыған байланысты бұйрықтар күтемін.

Мектептер инспекторы қызметін атқарушы
Ы. АЛТЫНСАРИН

1887 жыл, 30 сентябрь.

ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ СОҒЫС ГУБЕРНАТОРЫНА ТОРҒАЙ ҚАЛАСЫНДАҒЫ ҚОЛӨНЕР УЧИЛИЩЕСІ ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТҰРМЫС ЖАҒДАЙЛАРЫ ТУРАЛЫ

Сіздің ұлы мәртебеңізге Торғай қолөнер мектебінде осы мектепке бөлінген арнайы қаржының тапшылығы салдарынан әлі күнге дейін кереуеттің де, төсеніштің де, төсек-орынның да жоқ екендігі және оқушылардың астарына киіздер мен Бұхар жамылғыларын ғана төсеніп, еденге ұйықтап жүргендігі де белгісіз емес.

Мектептегі осындай жағдайдың қолайсыздығына байланысты Сіздің ұлы мәртебеңізден аталған мектептің оқушылар санына орай кереуеттер мен төсек-орындар алуға не болмаса тұрпайы сәкі-төсектер орнатуға тиісті орындарға ұсыныс жасауға мүмкіндік таппас па екенсіз деп, өтінім келеді. Осы жағдайдың қай қайсысына да арнайы қаржы жеткіліксіз болса, Торғай үйезінің жалпы мектеп қорынан шығынын өтеуге болады.

1887 жыл, 5 октябрь

Мектептер инспекторы қызметін атқарушы
Ы. АЛТЫНСАРИН

**ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ СОҒЫС
ГУБЕРНАТОРЫНА ҚАРАБҰТАҚ УЧИЛИЩЕСІНІҢ
ДІН ЗАҢЫНЫҢ МҰҒАЛІМІНЕ ЖАЛАҚЫ
ТАҒАЙЫНДАУҒА БАЙЛАНЫСТЫ ҚАТЫНАС ҚАҒАЗ**

Қарабұтақ мектебін қамтуға арналған сметада орыс дін заңының мұғалімі қызметшісіне жалақы тиесілі емесігі көрсетілген. өйткені бұл смета болыстық мектептерге арналған жалпы сметалармен теңестірілген. Алайда, аталған училище орыс тұрғындары балаларының да оқитындығына және бұл жайттың басқа болыстық мектептерде жоқтығына байланысты Сіздің ұлы мәртебеңізден орыс дін заңы мұғаліміне 1888 жылдан бастап жылына 100 сом көлемінде жалақы тағайындауға келісім беруіңізді өтініп сұрауды парызым деп санаймын. Оның үстіне өзімнің жеке түсініктемем бойынша Қарабұтақ дін қызметшісі Вознесенский әкей үстіміздегі жылы жоғарыда аталған училищеді құдай заңынан ақысыз сабақ беріп жүргендігін мәлімдеймін.

*Мектептер инспекторы қызметін атқарушы
Ы. АЛТЫНСАРИН.*

1887 жыл, 3 декабрь.

**ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ СОҒЫС
ГУБЕРНАТОРЫНА ТОРҒАЙ ҮЙЕЗІ БАТПАҚҚАРА
МЕКЕНІНДЕГІ БОЛЫСТЫҚ МЕКТЕП ҮШІН
ҮЙ-ЖАЙ САЛУ НЕМЕСЕ ЖАЛДАУ ТУРАЛЫ**

Менің Қостанайдағы жеке баяндауым бойынша және Батпаққара мекеніндегі болыстық мектепті орналастыру үшін каникул жалғасып жатқан кезде қазіргі мерзімінің өте қолайлы екендігін айта келіп, Сіздің ұлы мәртебеңізден аталған мектепке пәтер салу немесе жалдау туралы Торғай үйезі бастығына ұсыныс жасау мүмкіндігін қарастыруыңызды өтінуге тәуекел еткелі отырмын.

Бұған қосымша Сіз айтқан басқа оқу орындарын

орналастыруға байланысты өз ойларымды қазіргі уақытта мен талап еткен мәліметтерді әртүрлі хабардар адамдардан алғаннан кейін ұсынуды парызым деп санаймын.

Мектептер инспекторы қызметін атқарушы
Ы. АЛТЫНСАРИН,

1888 жыл, 27 май.

**ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ СОҒЫС
ГУБЕРНАТОРЫНА ЫРҒЫЗ ЖӘНЕ ЕЛЕК
ҮЙЕЗДЕРІНДЕГІ ҚАРАБҰТАҚ ЖӘНЕ БӨРТЕ
БОЛЫСТЫҚ МЕКТЕПТЕРІН АШУҒА ЖҰМСАЛҒАН
ҚАРЖЫ ЕСЕБІНІҢ ЖІБЕРІЛГЕНДІГІ ТУРАЛЫ
ЕСКЕРТУ ХАТ**

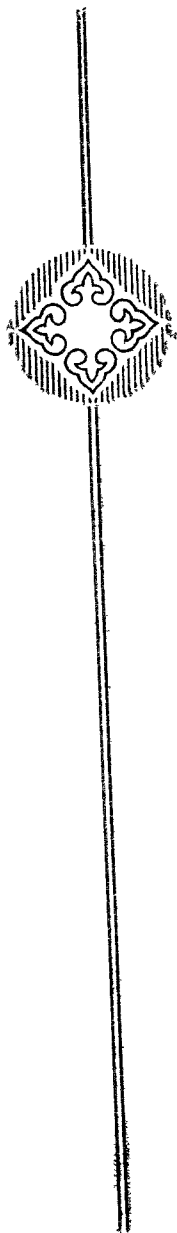
Қарабұтақ және Бөрте болыстық мектептер үшін әртүрлі шаруашылық және оқу жабдықтарын алуға Торғай облысының әскери губернаторы мырзаның 1887 жылдың 1 қазанындағы № 5767 ұсынысымен маған берілген мың алты жүз сомның шығыны туралы есепті Облыстық басқармаға тапсырғанымды хабарлаймын.

Осыған қосымша көрсетілген ақшаның тоқсан сомы Фену және К⁰ кітап дүкенінде қалып, әлі күнге дейін өткен жылдың 24 желтоқсанында талап етілген оқу кітаптары мен құралдарын жібермегендігін немесе оларда қалған ақшаны қайтармағандығын айтуды парызым деп санаймын. Облыстық басқарма мұны осы есепке қоса тіркелген № № 20, 21 және 22 документтерден іздеп табар.

Бұл туралы хат алмасу жалғастырылуда, оның нәтижелері туралы менің оған қоса жіберілген соңғы талабыма жауап келгеннен кейін хабарлармын. Одан кейін жұмсалған шығыннан қалған 202 сом 21 тиынды Орынбор губерниялық қаржы мекемесіне табыс еттім, оның квитанциясы осы № 23 есептің документтеріне қосып тіркелді.

Мектептер инспекторы қызметін атқарушы
Ы. АЛТЫНСАРИН

1888 жыл, 9 сентябрь

Оқыту
жүйесі
негізіндегі
еңбектер

АЛҒЫ СӨЗ

Бірде бір орыс сөзін білмейтін қазақ балалары орыс мектептеріне түскен кезде мұғалімдер оларды орыс тіліне оқытуды неден және қалай бастау керектігін білмей қиналады. Өз ана тілін білетін орыс балаларына арналып жасалған оқу құралдары, әрине, бұл тілді білмейтіндер үшін пайдалануға келмейді; сол себепті және ешқандай ыңғайлы оқулықтардың жоқтығынан мұғалімдер жаңа келген оқушылар үшін қолжазба сөздіктер құрастырады немесе сұрап білуге мүмкіндік бере келе оларды бірден орыс кітаптарын оқуға мәжбүр етеді. Алайда, оқудың мұндай тәртібі бір жағынан, мұғалімдерге үлкен қиындық келтіріп, істі тым баяулатады да, екінші жағынан, шәкірттердің оқу дағдысына ғана көңіл бөлініп, орыс тілін оқып үйренуге барынша зиянын тигізіп бағады. Ал, орыс тіліне оқыту ісі орыс-қазақ мектебі мұғалімдерінің басты міндеті болуы керек.

Қазақ баласы кітаптарда кездесетін сөздер мағынасын, олардың грамматикалық өзгеруін жүйелі емес тәртіппен бірден және бір мезетте оқу қажеттігі туған кезде тұйыққа тіреліп, кезігетін ережелердің әралуан күрделілігі себепті ештеңені естерінде сақтай алмайды; тіпті мүлдем ештеңе түсінбейтін халге жеткен кездер

де болады. Мәселен, оқуға берілген кітапта ең алдымен орысша «он» деген сөз кездесуі мүмкін; оқушы мұғалімнің түсіндіруі бойынша «он» сөзінің қазақша «ол» сөзіне сәйкес келетінін біледі; бірақ келесі жолы осы сөз «она», «ее» «его», «о нем» түрінде кездеседі.

Екінші бір сөзі «идти». Мұғалім оның мағынасын түсіндіреді, ал келесі жолы «шел», «шла» сөздері кезігеді; бұлардың сол «идти» сөзі екенін, бірақ өткен шақтағы және белгілі родтағы оқиғаны білдіретінін қайтадан түсіндіру қажет. Ең соңында келіп «ходить» етістігі кездеседі делік; келесі жолы оқушылар «выходить», «приходить», «проходить» сөздерін естиді де, олардың мағынасын түсіндіргеннен кейін орыс тілінде өте ұқсас сөздер кейде бір-бірінен мүлде бөлек мағынаны білдіретінін, бұл жағдайда қазақ тіліне тіпті де сәйкес келмейтінін байқайды. Қазақ тілінде қимылдың әртүрлі бағыттары туралы ұғым мүлдем басқа сөздермен, мәселен: выходит — шығуға, входит — кіруге, проходит — өтуге сөздерімен немесе жалғаулық көсемшесі бар етістіктер тіркесімен беріледі.

Осы мысалдар көрсеткендей, кез келген жетілмеген бала, әсіресе қазақ баласы, орыс тілінің қазақ тілінен көп айырмашылығы болуы себепті бөгде тілдің жоғарыда көрсетілген және соған ұқсас барлық өзгерістері мен құрылымын бірден түсініп меңгеруі мүмкін емес. Сондықтан, біздің пікірімізше, қазақ балалары орыс кітаптарын түсіндіру арқылы оқуға кіріспес бұрын, ең алдымен, жеке сөздері, сонымен бірге грамматикалық ережелерді ұғыну үшін оларға біраз жүйелі дайындық керек. Мұндай алдын ала дайындық болмайынша оқушылардың түсінік-ұғымында жаңылыс пен жаңсақтық көбеюі ықтимал; балаларда қандай да бір грамматикалық ерекшелік туралы белгілі бір түсініктің қалыптасуы мүмкін болмайды және олар көпке дейін «он» дегеннің орнына «она», «шел» дегеннің орнына «иду» және сол сияқтыларды айта береді. Мен орыс-қазақ мектептерінің бірінде қызмет еткен бес жыл мерзімдегі мұғалімдік қызметінің тәжірибесі негізінде дәл осындай қорытындыға келдім. Қолжазба түрінде құрастырылған осы оқу құралы бойынша оқытқаннан кейін ғана менің орыс тіліне үйрету ісім оңға басты.

Осы еңбекті жаңа келген қазақ балаларын оқытуға арналған бастапқы оқу құралы және орыс тілін үйрену-

ге тілек білдірген қазақтар үшін тағлым беретін кітап ретінде ұсына отырып, біз, өзіміздің пікірімізше, осы оқулықты іс жүзінде қолданған кезде мұғалімдер пайдаланатын онша күрделі емес тәсілдерді түсіндіруді парызымыз деп есептейміз.

1. Нұсқауда VIII тарауға бөлінген заттардың аттарын оқушылардың жатқа айтуы кезінде әр тараудың соңында көрсетілген грамматикалық ережелерге оқулықтағыдай емес, көбірек тоқталу керек, осы соңғы үлгілер бойынша оқушыларға жаңа сұрақтар қою керек те, оқушылар сөздің септік жалғауларына, жекеше, көпше түрге, родқа өзгеруін және т. б. меңгергенге дейін, ұқсас мысалдарды көрсету қажет. Көрнекілік үшін және балаларға түсіндірулермен ауыртпалық келтірмеу үшін барлық грамматикалық өзгерістер мен сөздердің жалғаулары мұнда дефистармен, ал екпіндер курсив әріптермен белгіленген. Бұларға оқушылар назарын көбірек аударып, олардан орыс сөздерін дұрыс айтуға арналған осындағы негізгі ережелерді және өзгерістерді ұғынып меңгеруді талап ету керек.

2. Оқушылар осы оқу құралын өткеннен кейін шәкірттердің қол жеткен дайындығына орай және оқулықтың соңында берілген үлгілерге сәйкес қазақ тілінен орыс тіліне жазба аударма түрінде үнемі жаттығулар жасап отыруға кеңес беремін. Бұдан басқа, мұндай аудармаларға мен құрастырған «Қырғыз хрестоматиясы» әбден жарайды деп ойлаймын және бұл кітап осы оқулықтың жалғасы іспетті қызмет атқаруға тиісті. Іс жүзіндегі ауызекі әңгімесіз, әрине, қандай да болсын тілде еркін және тез сөйлесіп үйрену мүмкін емес; алайда бөгде тілді түсініп қолдану және тым көп емес мерзімде үйрену, біздің ойымызша, баяндалып өткен тәртіп бойынша ғана мүмкін.

3. Бұл оқу құралы голық грамматика емес, тек әңгімелескен және хат жазған кезде дұрыс пайдалану үшін орыс тілімен және оның негізгі заңдарымен танысуға арналған бастапқы оқулық болғандықтан оқушылар орыс кітаптарын түсінетіндей кезде мұғалімдер оларды грамматиканың мұнда келтірілмеген неғұрлым толық та жеке ережелерімен таныстырулары керек. Бұның өзі ұсынылып отырған оқулық бойынша оқытылатын тілдің басты ережелерін меңгеріп алған оқушыларға қиындық туғызбайды.

Ы. АЛТЫНСАРИН

НӘРСЕЛЕРДІҢ АТТАРЫ [Зат есім]

(Имя существительное)

құдай бог
пайғамбар пророк
періште ангел
кісі человек
еркек кісі мужчина
әйел женщина
қарт старик
жігіт молодец, юноша
ата [әке] отец
әже [шеше] мать
баба [ата] дед, дедушка
үлкен шеше бабушка
үлкен аға } дяди
нағашы аға }
аға старший брат
іні младший брат
апа старшая сестра
қарындас } младшая
сіңлі } сестра
жиен } племян
ағасының баласы } ник
келін сноха
жеңге тетка
ұл сын
қыз дочь
ұл бала мальчик

қыз бала девушка
қайын ата тесть
қайын ене теща*
қайын аға шурин
бажа свояк
балдыз свояченица
әйелдің қайын ағасы
свекор
шешей свекровка
құда сват
құдағи сватья
еркек ағайын
родственник
әйел ағайын
родственница
ру род
тайпа отделение
патша царь
төре чиновник
ақсүйек дворянин
әкім начальник
ұстаз учитель
шәкірт ученик
ептеш товарищ¹
дос друг

¹ Сол кездегі татар тілінің ықпалымен осылай берілсе керек — Ред.

тентек шалун
саудагер купец
дәрігер лекарь, доктор
мал бағушы пастух
жұмыскер работник
егінші земледелец
ұста кузнец
ағаш ұстасы плотник
тігінші портной
ас пісіруші повар

дене тело
тері кожа
сүйек кость
ет мясо
қан кровь
тамыр жилы
бас голова
ми, жұлын мозг
шаш волосы
бас төбесі темя
желке затылок
мандай лоб
қабақ веки
қас брови
көз глаз
көз жасы слеза
кірпік ресница
бет лицо
шеке виски
жақ щека
мұрын нос
құлақ ухо
ауыз рот
мұрт усы
ерін губа
тіс зуб
тіл язык
иек подбородок
сақал борода
мойын шея
иін плечо
көкірек грудь
арқа спина

қол рука
бармақ палец
бас бармак
большой палец
сұқ бармак
указательный палец
ортан бармак
средний палец
аты жоқ бармак
безымянный палец
шынашак мизинец
шынтақ локоть
іш брюхо
жүрек сердце
өкпе легкое
қарын желудок
ішек кишки
талақ селезенка
бауыр печень
бүйрек почки
бел поясница
аяқ нога
сан бедро
балтыр икра
өкше пятки
өмір жизнь
жан душа
ақыл ум
ой мысль
есіту слух
сөз слово
иіс запах
көңіл тілеу желание
қуаныш радость
қорқынш страх
тырысу старание
қайғы печаль
жалқаулық леность
ақымақтық глупость
қорқақ трус
мырзалық щедрость
сарандық скупость

жылдамдық быстрота
сабыр терпение
лұқсат позволение
себеп причина
шек сомнение
сүйкімшілік любовь
ашу гнев
үндемеу молчание
үміт надежда
дауыс крик
іс дело
басы начало
соңы конец

киім одежда, платье
бөрік шапка
тебетей } тубетейка
тақия }
қалпақ шляпа
тымақ малахай
көйлек } рубашка
жейде }
дамбал подштанники
бешмент, бешмет сюртук
шекпен кафтан
шапан халат
қалта карман
белбеу пояс, кушак
ішік, тон шуба
шалбар шаровары
етік сапог
мәсі ичиги
кебіс калоши
шұлық чулок
шұлғау портянка
орамал платок
беторамал полотенце
төсек постель
кереует кровать
көрпе одеяло
жастық подушка
киіз кошма, войлок
кілем ковер
мамық төсек перина

тігу шитье
ине иголка
жіп нитка
біз шило
тамақ, ас пища
сусын питье, напиток
ет мясо
сорпа бульон, суп
нан хлеб
қуырдақ жаркое
палау плов
ботка каша
тұз соль
су вода
сүт молоко
ірімшік сыр
қатық, } кислое
айран } молоко
май масло
ұн мука
сарымсақ лук
бұрыш перец
шай чай
қант сахар
ауыл аул
киіз үй кибитка
кереге решетка
шаңғарақ кибиточный
круг
уық кибиточные палки
үзік: кибит.
верхние кошмы
туырлық
нижние кошмы
бау тесьма
жіп, арқан веревка
қала город
дуан крепость
орам улица
үй дом
ағаш үйдің керегесі
стена
үйдің сыртқы төбесі
крыша

есік дверь
бөлме комната
оқитын бөлме классная
ас жейтін бөлме
столовая
жататын бөлме
спальная
есік алды передняя
ас тұратын үй буфет
(кладовая)
ас пісіретін үй кухня
орындық стул
жұмсақ орындық кресло
стол стол
шам свеча
шамдал подсвечник
шам қайшы съемы
айна зеркало
ұзын орындық скамья
шәкірттер қағаз жазып
отыратын стол парта
класс тақтасы классная
доска
тас тақтай аспидная
доска
тас қалам грифель
қалам перо
қарасауыт чернильница
қарасия чернила
кітап книга
жазу жолы строка
кітап беті страница
қағаз бумага
қағаз табағы
лист бумаги
оқу чтение
жазу письмо, писание
үйрету обучение
таза жазу
чистописание
есеп оқуы арифметика
ескі сөз, өткендердің
әңгімесі история
жер жүзінің оқуы

география
сабақ урок

есік алды двор
құйма забор
қақпа ворота
кішкене қақпа калитка
ат азбары конюшня
арба азбары каретник
сиыр азбары хлев
жүк жиятын үй кладовая
баз погреб
монша баня
қазан котел
ошақ таган
темір көсеу кочерга
жез қазан кастрюля
шайнек чайник
самаурын самовар
аяқ чашка
табақ блюдо
тас табақ тарелка
қасық ложка
пышақ нож
шанышқы вилка
стакан стакан
шынаяқ чайная чашка
тұз сауыт солонка
ожау, шөміш ковш
сүт сауыты молочник
қант сауыты сахарница
дастарқан скатерть
колорамал салфетка
шелек ведро
күбі бочка
кеспек кадка
күрек лопата
бұлта топор
ара пила
қашау долото
шеге гвоздь
отын дрова
арба телега
күймелі арба повозка,

тарантас, карета
белағаш ось
арба жәшігі кузов
ат жегуші отыратын жер
козлы
кіндік темір сердечник
дөңгелек колесо
шабақ спицы
жетек оглобли
тәжі тяжи
мұрындық темір чекушка
шана сани
шана табаны полозья
абзель сбруя
доға дуга
тамақ бау гужи
қамыт хомут
шля шля
ыңғыршақ седелко
делбе вожжи
арқалық
чересседельник
ер седло
тоқым потник
жүген узда
тізгін поводья
шылбыр чумбур
үзеңгі стремена
айыл подпруга
ауыздық удила
көпшік подушка
құйысқан подхвостник
өмілдірік нагрудник
қамшы нагайка
көк небо
күн солнце
ай луна
жұлдыз звезда
жарық свет
қараңғылық тьма
жылылық теплота
суық холод
әуе воздух
от огонь
көмір уголь

өрт пожар
жалын пламя
шырпы спички
жел ветер
дауыл буря
құйын вихрь
бұлт облако
күн күркіреуі гром
қара бұлт туча
найзағай молния
жауын дождь
қар снег
бұршақ град
енәкем [кемпір] қосағы
радуга
уақыт время
жыл год
жаз весна
жаздықүн лето
күз осень
қыс зима
ай месяц
тәулік сутки
күндіз день
түн ночь
түс полдень
жарты түн полночь
ымырт сумерки
кеш вечер
жұма неделя
бейсенбі четверг
жұма пятница
сенбі суббота
жексенбі воскресенье
дүйсенбі понедельник
сейсенбі вторник
сәрсенбі среда
сағат часы
минут минута
өлшеу мера
пұт пуд
қадақ фунт
мысқал золотник
шақырым верста
құлаш сажень

аршын аршин
қарыс четверть
елі вершок
жер земля
тау гора
дала степь
сай лощина
тегіс жер долина
құм песок
топырақ глина
қара топырақ чернозем
тас камень
алтын золото
күміс серебро
мыс медь
темір железо
шойын чугун
болат сталь
ақ қорғасын олово
қара қорғасын свинец

орман лес
ағаш дерево
ағаш түбірі пень
ағаш тамыры корень
ағаш бойы ствол
бұтақ сук
қабық кора
жапырақ лист
қарағай сосна
емен дуб
қайың береза
терек осина
тал тальник
арша можжевельник
алма яблоко
жүзім ағашы
виноградник
шие вишня
жидек клубника
қой бүлдірген ежевика
тоғай луга
қамыс тростник, камыш
шөп трава

пішен сено
тұқым семян
бәйшешек цветок
салом солома
қау шөп ковыль
жусан полынь
жоңышқа [клевер]
егінжай поле
егін орны пашня
соқа соха
егін орағы серп
орақ коса
тары просо
бидай пшеница
арпа ячмень
сұлы овес
асқабақ тыква
қауын дыня
қарбыз арбуз
қияр огурец
тырма редька
(шалқан. — Ред.)
картоп картофель
капуста капуста
ұн мука

мал скотина
айуан животное
жүн шерсть
тұяқ копыто
тері кожа
күйрық хвост
жал грива
май сало
мүйіз рог
түйе верблюд
інген верблюдица
өркеш горб
бота верблюжонок
жылқы лошадь
айғыр жеребец
бие кобыла
ат мерин
құлын жеребенок

өгіз бык
сиыр корова
бұзау теленок
кой, қошқар баран
сарық овца
қозы ягненок, барашек
теке козел
ешкі коза
лак козленок
ит собака
күшік шенок
мысық кошка
қыр айуаны зверь
қасқыр волк
түлкі лисица
қарсақ корсак
борсық борсук
сасық күзен хорек
аю медведь
арыстан лев
жолбарыс тигр
піл слон
құс птица
қанат крыло
құс жүні перья
мамық пух
жұмыртқа яйцо
шібіш цыпленок
тауық курица
тауық айғыры [кораз]
петух
шібіжік воробей
қарлығаш ласточка
сауысқан сорока
торғай жаворонок
бөдене перепелка
тырна журавль
үйрек утка
қарға ворона
бүркіт беркут
каз гусь

қырғауыл фазан
акку лебедь
шағала мартышка
(чайка. — Ред.)
көгершін голубь
қарағұс орел
(падаль — Ред.)
лашын кречет
сұңқар сокол
қаршыға ястреб
сандуғаш бұлбұл
соловей
ара пчела
шыбын муха
маса комар
өрмекші паук
құмырысқа муравей
шегіртке кузнечик

су вода
теңіз море
өзен река
көл озеро
су жағасы берег
су бойы русло
құйылыс, саға устье
тамшы капля
балық рыба
балық қабығы чешуя
уылдырық икра

шортан щука
алабұға окунь
шабақ язь
қарабалық линь
табан балық карась
жайын сом
бақа лягушка
жылан змея
кесіртке ящерица
кұрт червь

Осы нәрселердің атына тиісті сөздер турасында ескеретін бірнеше жерлері:

а) кісі мен жан-жануарлар турасындағы қайсыбір

сөздердің еркек затына берілген аттарының аяқ жақтарын *-а, -ья, -ка, -овка, -иха, -ица, -ница, -иня, -ша* деп өзгертумен әйел мағынасына айналады; қараңыз:

сосед көрші еркек
крестьянин қарашекпен
тесть қайын-ата
гость қонақ
хвастун мақтаншақ
повар ас-пісіруші
свояк бажа
майор майор
монах сопы
лев арыстан
волк қасқыр

соседка көрші әйел
крестьянка қарашекпен
әйел
те-ща қайын-ене
гостья-я әйел-қонақ
хвастунья
мақтаншақ-әйел
повар-иха ас пісіруші
әйел
свояченица балдыз
майор-ша майор қатыны
монах-иня сопы әйел
льви-ца ұрғашы арыстан
волч-ица ұрғашы
[қаншық] қасқыр

б) біреуді жақсы көруді білдірер орында, сөздің аяғын *-ушка, -юшка, -енька, -ец, -ица* деп өзгертеді, біздің тілде сөздің аяғына *еке* дегенді қосқан реуішті:

папа әке
мама әже
дядя үлкен-аға
муж катынның байы
брат аға
сестра апа

пап-енька әке-ке
мам-енька әже-ке
дяд-енька үлкен-аға-ке
муж-енек бай-еке
брат-ец аға-еке
сестр-ица апа-еке

в) жанды-жансыз зат-мақұлықтың атын кішірейтіп айтқысы келсе, солардың атының аяқ жағы *-итка, -итко, -енка, -ка* болып өзгереді. біздің тілде осындай орындарда *шік* дегенді қосқан реуішті; қараңыз:

дом үй
мальчик (еркек) бала
дело іс
лошадь ат
книга кітап

дом-ишко үй-шік
мальч-ишка бала-шық
дел-ишко іс-шік
лошад-енка ат-шық
книж-онка кітап-шық

Осы реуішті кісі атын да кішірейтіп айтысады: **Иван** дегенді **Ваня**, **Петр** дегенді **Петя**, **Сергей** дегенді **Сережа** деп, біздің тілде **Ибрай** дегенді **Ибыш**, **Қорғанбек** дегенді **Қоқыш**, **Әбдібек** дегенді **Әбіш** дегендей.

А. РОД

Орыс тілінде нәрсенің аты үш бөлімге бөлінеді, бұл бөлімдері **мужской** (еркек), **женский** (әйел), **средний** (орта) род деп аталады. Біздің тілде сөздің мұндай бөлімі жоқ. Сол бөлімдердің қай сөз қайсысына тиісті екендігін жанды мақұлық болса мағынасына қарай, жансыз болса сөздің ақырғы қарпі не қаріпке бітуіне қарай айрылады. Міне. отец, брат, дядя дегендердің мағынасында көрініп тұр еркек екендігі; мать, дочь, няня деген сөздердің мағынасынан әйел екендігі көрініп тұр. Бала деген сөзден еркек, әйел екендігі айырылмайды, соның үшін ол средний (орта) бөлімге немесе родқа тиісті сөзге қосылады.

Жансыз нәрселердің ...-ь, -й деген әріптерге біткендері **мужской** родқа тиісті, например: стол, чай, камень реуішті сөздер, я, -а, -ь ға біткендері **женский** родқа тиісті: вода, дыня, кровь дегендейлер; -о, -е, -мя ға біткендері **средний** родқа тиісті: окно, сердце, семья реуіштілер.

Б. ЧИСЛО

Қолымызға бір шапан ұстасақ шапан дейміз ұстаған шапанымыз біреу болмай көп болса, шапан деген сөздің аяғына *дар* дегенді қосып шапандар дейміз. Орысша тілде осындай нәрсенің көптігін білдіретін орында сөздің аяғы *-ы, -и, -а, -я* болып өзгереді. Сөздердің бұл айырмасын число, бір нәрсе турасында болса **единственное**, көп туралы болса **множественное** число деп атайды. Например: стол — стол-ы, стол-дар, камень — кам-ни, тас-тар, окн-о — окн-а терезе-лер.

В. ПАДЕЖ

Нәрсенің атын жаңа кімнің сұраған жауабына қарай да өзгертеміз. Например: біреу бізден ағамыз турасында сұраса **кім?** Біз айтамыз: аға деп, **кімнің?**десе ағанын, **кімге?** десе ағаға, **кімді?** десе ағаны, **кіммен** десе **ағамен**, **кім турасында?** десе аға турасында дейміз. Сол реуішті сөздің ақырын өзгертуін **склонение**, *склонять* дейді. Өзгерілгенде әртүрлі өзгеруінің әр бөлек аты бар, бәрінің аты **падеж**. Падеж алтау:

Именительный — кім? не? деген сұрауға қарсы жауап беретін.

Родительный — кімнің? ненің? дегенге жауап беретін.

Дательный — кімге? неге? дегенге қарсы.

Винительный — кімді? нені? дегенге қарсы.

Творительный — кіммен? немен? дегенге қарсы.

Предложный — кім турасында? не турасында? дегенге қарсы.

Осы айтылған үш түрлі **род, число, падеж** да сөздің қалайынша өзгертінін ендігі жазылған үлгілерден (примеров) көріп, сол өзгерулерін анық жаттап, түсініп алыңыз:

Единственное число

Именительный лист, конь, чай

Родительный лист-а, кон-я, ча-я

Дательный лист-у, кон-ю, ча-ю

Винительный¹ лист, кон-я, чай

Творительный лист-ом, кон-ем, ча-ем

Предложный о лист-е, кон-е, ча-е

Множественное число

Именительный лист-ы, кон-и, ча-и

Родительный лист-ов, кон-ей, ча-ев

Дательный лист-ам, кон-ям, ча-ям

Винительный лист-ы, кон-ей, ча-и

Творительный лист-ами, кон-ями, ча-ями

Предложный о листах, кон-ях, ча-ях

Средний род:

Единственное число

Именительный окн-о, мор-е, знам-я

Родительный окн-а, мор-я, знам-ени

Дательный окн-у, мор-ю, знам-ени

Винительный окн-о, мор-е, знам-я

Творительный окн-ом, мор-ем, знам-енем

Предложный об окн-е, о мор-е, о знам-ени-

¹ Винительный падеждың аяғы жанды мақлұқ турасында болса родительныймен, жансыз нәрсе болса именительныймен бірдей болады (Автор).

Множественное число

Именительный окн-а, мор-я, знамен-а
Родительный окон, мор-ей, знамен
Дательный окн-ам, мор-ям, знамен-ам
Винительный окн-а, мор-я, знамен-а
Творительный окн-ами, мор-ями, знамен-ами
Предложный об окн-ах, о мор-ях, о знамен-ах

Женский род:

Единственное число

Именительный сестр-а, дын-я, ветвь
Родительный сестр-ы, дын-и, ветв-и
Дательный сестр-е- дын-е, ветв-и
Винительный сестр-у, дын-ю, ветвь
Творительный сестр-ою, дын-ею, ветвь-ю
Предложный о сестр-е, дын-е, ветв-и

Множественное число

Именительный сестр-ы, дын-и, ветв-и
Родительный сестер, дынь, ветв-ей
Дательный сестр-ам, дынь-ям, ветв-ям
Винительный сестер, дын-и, ветв-и
Творительный сестр-ами, дын-ями, ветв-ями
Предложный о сестр-ах, дын-ях, ветв-ях

Осы қалпында өздеріңіз склоняты етіңіз: кафтан, мерин, малахай; войско, время, горе; сноха, стена, ось, реуіштілерді.

Жоғарыда айтылғаннан көрі бір түрліште өзгертін сөздер бар. Айырмасының барын грамматикадан үйренерсіз. Әзірге ескеріңіз: *дитя, мать, дочь* деген сөздер, және мал балаларының турасында *енок-ға*, например: *теленек* реуіштілер, *небо, чудо* дегендер әлігі қалыптан бір түрлірек өзгертінін:

Единственное число Множественное число

Именительный дитя дет-и
Родительный дитя-ти дет-ей
Дательный дитя-ти дет-ям

Винительный дитя дет-ей
 Творительный дитя-тею деть-ми
 Предложный о дитя-ти о дет-ях
 Именительный мать мат-ери
 Родительный мат-ери мат-ерей
 Дательный мат-ери мат-ерям
 Винительный мать мат-ерей
 Творительный мат-ерью мат-ерями
 Предложный о мат-ери о мат-ерях
Осылайдша «дочь» дегенді склоняты етіңіз.
 Именительный телен-ок телят-а
 Родительный телен-ка телят
 Дательный телен-ку телят-ам
 Винительный телен-ка телят
 Творительный телен-ком телят-ами
 Предложный о телен-ке о телят-ах

Ребенок, козленок, жеребенок, верблюжонок, ягненок дегендерді де осылайша склоняты етіңіз.

Именительный неб-о, небес а
 Родительный неб-а, небес
 Дательный неб-у, небес-ам
 Винительный неб-о небес-а
 Творительный неб-ом, небес-ами
 Предложный о неб-е, о небес-ах

Осылайша склоняты етіңіз «чудо» дегенді де.

Және ножницы (қайшы), вилы (айыр), чернила, дрова, сливки реуішгі біраз сөздер жалғыз множественное числомен склоняты етіледі; темнота, старость, молодость, гнев, любовь реуішті бір сөздер жалғыз единственное числода склоняты етілінеді.

II

ЗАТ-МАҚҰЛЫҚТЫҢ ҚАСИЕТІНІҢ АТТАРЫ

[Сын есім]

(Имя прилагательное)

жақсы хороший
жаман дурной

ақылды умный
ақмақ глупый

батыр храбрый
корқақ трусливый
сұлу красивый
жұмсақ көңілді добрый
қатты мінезді строгий
жауыз злой
тыныш спокойный
күтімді аккуратный
сараң скупой
мырза щедрый
бойдақ холостой
катын алған кісі
женатый
жәрі старый
жас молодой
ашуланшақ сердитый
бай богатый
жарлы бедный
саңырау глухой
соқыр слепой
сақау немой
қылый кривой
ақсақ хромой
үлкен большой
кішкене малый,
маленький
жуан толстый
жіңішке тонкий
алыс дальний
жақын близкий
айлакер хитрый
әділ справедливый
әдепті вежливый
іждағатшыл старательный
ақкөңіл честный
жалқау ленивый
пайдалы полезный
іскер дельный
залалды вредный
жүйрік быстрый
ақырын тихий
терең глубокий
таяз, уақ мелкий
ақ белый

қара черный
қызыл красный
сары желтый
көк синий
жасыл зеленый
жолақ полосатый
шұбар пестрый
көкшіл голубой
қатты твердый
жұмсақ мягкий
кең широкий
тар узкий
тәтті сладкий
дәмді вкусный
ащы горький
тұщы пресный
домалақ круглый
ұзын длинный
қысқа короткий
бнік высокий
аласа низкий
жалпақ плоский
жылы теплый
суық холодный
салқын прохладный
ыстық горячий
күшті сильный
осал слабый
ауру больной
сау здоровый
тұзды соленый
қолайлы удобный
сұйық жидкий
қою густой
құрғақ сухой
шикі сырой
лайлы мутный
дымқыл мокрый
ашыған кислый
ауыр тяжелый
жеңіл легкий
тегіс ровный
түзу, тура прямой
қыйсық кривой
жат чужой

соңғы последний
көптенгі давний
арзан дешевый
қымбат дорогой
күміс серебряный
алтын золотой
бақыр медный
темір железный
жібек шелковый
қағаз бумажный
ағаш деревянный
нық прочный
қалың густой
сирек редкий
жиі частый
өткір острый

өтпес тупой
ірі крупный
уақ мелкий
көңілді приятный
жарық светлый
қараңғы темный
семіз жирный
арық худой
торы гнедой
көк сивый
кара карий
күрең игрений
жирен рыжий
құла саврасый
ала пегий
шұбар чубарый

Осы сөздердің көбісін ойланып, салыстырып қарасаңыз «имя существительное»-дан шыққан сөздер, например:

ақыл ум ақылды ум-ный
ақымақтық глупость ақымақ глуп-ый
дәм вкус дәмді вкус-ный
ағаш дерево ағаш дерев-янный
жібек шелк жібек шелк-овый

Сол қалыпша существительное имяның аяғына *-ский, -нный, -ой, -ий* лерді қосумен прилагательное имяға айналды, например:

женщина жән-ский әйелдікі
родство родств-енный ағайынның
работа рабо-чий жұмыскер
голова голов-ной бастікі
радость радост-ный қуанышты
класс класс-ный кластікі
баран баран-ий қондікі
лисица лис-ий түлкінікі

Имя прилагательноеінің қайсы бір сөздерінің аяғын өзгертумен жаңа мағына шығатын орындары бар; және бұл «прилагательное» существительноемен қосылып род, число, падежге бөлінеді:

1. Егер бір прилагательное сөзді қалыбынан көрі артылдырыңқырап айтайық десек, біздің тілде ол сөздің

алдына ен. артықша дегендерді қосамыз Орысша тілде ондай орында сөздің аяғында *-айший, -ейший, -ший* дегендер қосылады

Қараңыз:

крепкий	крепч-айший	ен	қатты
сильный	сильн-ейший	ен	мықты
высокий	выс-ший	ен	биік
красивый	красив-ейший	ен	сұлу

н е м е с е

с а м ы й красивый артықша сұлу

Егер біреуден біреудің артықшылығын көрсетейік десек, біз сөздің аяғына *рақ, рек* дегенді қосамыз Орыс тілінде мұндай орында сөздің аяғын *-е, -е* деп өзгертеді,

мықтырак	сильн-е
биігірек	выш-е
сұлуырак	красив-е

2) Прилагательное сөздерін существительноеға қосып склонять еткенде, существительное мужской родтың сөзіне қосылған прилагательноеның аяғы единственное числода *-ый, -ий, -ой* болады; средний род болса — *-ое, -е*, женский род болса — *-ая, -я* Множественное число да мужский родта: *-ые, -ие*, средний мен женский родта *-ья, -ия* болып өзгереді

Мужской род:

Единственное число

И письменн-ый стол, хорош-ий чай, красив-ый конь
Р письменн-ого стола, хорош-его чая, красив-ого коня
Д письменн-ому столу, хорош-ему чаю, красив-ому коню
В. письмен-ный стол, хорош-ий чай, красив-ого коня
Т. письменн-ым столом, хорош-им ча-ем,
красив-ым конем
П с письменн-ом столе, хорош-ем чае, красив-ом коне

Множественное число

И. письменн-ые столы, хорош-ие чаи, красив-ые кони

- Р. письменн-ых столов, хорош-их чаев, красив-ых коней
 Д. письменн-ым столам, хорош-им чаям, красив-ым коньям
 В. письменн-ые столы, хорош-ие чаи, красив-ых коней
 Т-письменными столами, хорош-ими чаями, красив-ыми коньями
 П. о письменн-ых столах, хорош-их чаях, красив-ых конях

Средний род

Единственное число

- И. больш-ое окно, широк-ое поле, дик-ое племя
 Р. больш-ого окна, широк-ого поля, дик-ого племени
 Д. больш-ому окну, широк-ому полю, дик-ому племен
 В. больш-ое окно, широк-ое поле, дик-ое племя
 Тв. больш-им окном, широк-им полем, дик-им племенем
 П. о больш-ом окне, широк-ом поле, дик-ом племени

Множественное число

- И. больш-ие окна, широк-ие поля, дик-ие племена
 Р. больш-их окон, широк-их полей, дик-их племен
 Д. больш-им окнам, широк-им полям, дик-им племенам
 В. больш-ие окна, широк-ие поля, дик-ие племена
 Т. больш-ими окнами, широк-ими полями, дик-ими племенами
 П. о больш-их окнах, широк-их полях, дик-их племенах.

Женский род

Единственное число

- И. добр-ая женщина, умн-ая няня, прекрасн-ая мысль
 Р. добр-ой женщины, умн-ой няни, прекрасн-ой мысли
 Д. добр-ой женщине, умн-ой няне, прекрасн-ой мысли
 В. добр-ую женщину, умн-ую няню, прекрасн-ую мысль
 Т. добр-ую женщиною, умн-ую нянею, прекрасн-ой мыслью
 П. о добр-ой женщине, умн-ой няне, прекрасн-ой мысли.

Множественное число

И. добр-ые женщины, умн-ые няни, прекрасн-ые мысли
Р. добр-ых женщин, умн-ых нянь, прекрасн-ых мыслей
Д. добр-ым женщинам, умн-ым няням, прекрасн-ым
мыслям
В. добр-ых женщин, умн-ых нянь, прекрасн-ые мысли
Т. добр-ыми женщинами, умн-ыми нянями,
прекрасн-ыми мыслями
П. о. добр-ых женщинах, умн-ых нянях, прекрасн-ых
мыслях

Осы қалыпша строгий учитель, щедрый отец, лисий малахай, деревянная дверь, длинная строка, скупая ба-рыня, прилежное чтение, отцовское письмо, прошлое время дегендерді склонять етіңіз.

III

ЕСЕП АТТАРЫ

[Сан есім]

(Имя числительное)

бір	один	
екі	два	
үш	три	
төрт	четыре	
бес	пять	
алты	шесть	
жеті	семь	
сегіз	восемь	
тоғыз	девять	
он	десять	
он бір	одиннадцать	
он екі	двенадцать	
он үш	тринадцать	
он төрт	четырнадцать	
он бес	пятнадцать	
он алты	шестнадцать	
он жеті	семнадцать	
он сегіз	восемнадцать	
он тоғыз	девятнадцать	
жиырма	двадцать	
жиырма бір	двадцать	
	один	
	жиырма екі	двадцать
	два	
	жиырма үш	двадцать
	три	
	жиырма төрт	двадцать
	четыре	
	жиырма бес	двадцать
	пять	
	жиырма алты	двадцать
	шесть	
	жиырма жеті	двадцать
	семь	
	жиырма сегіз	двадцать
	восемь	
	жиырма тоғыз	двадцать
	девять	
	отыз	тридцать
	қырық	сорок
	елу	пятьдесят
	алпыс	шестьдесят

жетпіс **семьдесят**
сексен **восемьдесят**
тоқсан **девяносто**
жүз **сто**
екі жүз **двести**
үш жүз **триста**
төрт жүз **четыреста**
бес жүз **пятьсот**
мың **тысяча**
бір мың **одна тысяча**
төрт мың **четыре тысячи**
бес мың **пять тысяч**
елу мың **пятьдесят тысяч**
миллион **миллион**

екеу **двое**
үшеу **трое**
төртеу **четверо**
бесеу **пятеро**
жетеу **семеро**
ондап **десятеро**
екі есе **вдвое**
төрт есе **вчетверо**
он есе **вдесятеро,**
в десять раз

үш мың екі жүз он бірінші **три тысячи двести**
одиннадцатый

бес мың алты жүз он тоғызыншы **пять тысяч шестьсот**
девятнадцатый

Бұл есеп аттарының да аяқ қаріптері род, число, падежге бөлінеді:

Единственное число

<i>муж. рода</i>	<i>сред. рода</i>	<i>женск. рода</i>
И. один ковер	один-о одеяло,	один-а кошма
Р. один-ого ковра,	один-ого одеяла,	один-ой, кошмы
Д. один-ому ковра,	один-ому одеялу,	один-ой кошме,
В. один ковер,	один-о одеяло,	один-у кошму.
Т. один-им ковром,	один-им одеялом,	один-ой кошмою
П. об один-ом ковре,	об один-ом одеяле,	об один-ой кошме

Множественное число

муж. рода	сред. рода	женск. рода
И. одн-и ковры,	одн-и одеяла,	одн-и кошмы
Р. одн-их ковров,	одн-их одеял,	одн-их кошм
Д. одн-им коврам,	одн-им одеялам,	одн-им кошмам
В. одн-и ковры,	одн-и одеяла,	одн-и кошмы
Т. одн-ими, коврами,	одн-ими одеялами,	одн-ими кошмами
П. об одн-их коврах,	одн-их одеялах,	одн-их кошмах

Бір один-нен соңғылары жалғыз **множественное число**мен склонять етілінеді. Қараңыз:

И. два, две, двое, три, трое, четыре, четверо
Р. дв-ух, дво-их, тр-ех, тро-их, четыр-ех, четвер-ых
Д. дв-ум, дво-им, тр-ем, тро-им, четыр-ем, четвер-ым
В. не именительныймен, не родительныймен бірдей
Т. вдву-мя, дво-ими, тре-мя, тро-ими, четырь-мя.
Т. вдву-мя, дво-ими, тре-мя, тро-ими, четырь-мя, четвер-ыми
П. о двух, двоих, трех, троих, четырех, четверых

Осы көрсеткен қалыпша склонять етіңіз: два дня, три ночи, четыре сажени, двое учеников, четверо работников реуіштілерді.

Бестен бастап, сонан былайғы сандардың бөтен сөзге қосылғанда өзгертін реті:

И. пять дней, сорок пастухов, двести саженей
Р. пяти дней, сорока пастухов, двухсот саженей
Д. пяти дням, сорока пастухам, двумстам саженям
В. пять дней, сорок пастухов, двести саженей
Т. пятью днями, сорока пастухами, двумястами саженями
П. о пяти днях, сорока пастухах, двухстах саженях

Осыған қарап өздеріңіз: десять четвертей, пятьдесят рубашек, триста скатертей, тысяча полотенец деген реуіштелерді склонять етіңіз.

Первый, второй, третий және онан басқа біздің тілде «нші» деген қосылған сандар имя прилагательное реуішті склонять етілінеді. Соның үшін өздеріңіз: первый ученик, третье окно, пятая кровать дегендерді склонять етіп үйреніп аларсыз.

МЕСТОИМЕНИЕ ДЕГЕН СӨЗДІҢ БӨЛІМІ

[Есімдік]

муж., жен., средн.

мен я — —
 сен ты — —
 ол, он, она, оно
 біз мы — —
 сіз вы — —
 олар, они, оне, они
 өзімді я
 өзінді ты
 өзін *оч она, оно, они, оне*
 менікі мой, моя, мое
 сенікі твой, твоя, твое
 оныкі его, ее, его
 біздікі наш, наша, наше
 біздікі ваш, ваша, ваше,
 олардікі их
 өзімдікі } *свой, своя, свое*
 өзіндікі }
 өзінікі }
 өзіміздікі } *свои*
 өзіңіздікі }
 өздерінікі }
 мынау, осы сей, этот
 анау тот

сондай такой
 кім кто
 не что
 қайсы который
 қандай какой
 кімдікі чей
 өзі сам
 } *себя* нақ өзі самый
 бәрі весь
 біреу некто
 бір нәрсе нечто
 қайсыбір некоторый
 әлдебіреу кто-то
 әлдене что-то
 } кто-нибудь
 кімде-болса } что-нибудь
 неде-болса } кто-либо
 } что-либо
 керек кім хоть кто
 әрқайсы каждый
 әрбір всякий
 ешкім никто
 ештеме ничто
 ешқайсы никакой

Осы сөздердің *-ый, -ий, -ой* га біткендердің бәрі де прилагательное имя реуішті склоняты етіледі; бұлардан басқасының склонениясын енді қараңыз.

Единственное число

Множественное число

И. я, ты, он
 Р. меня, тебя, его
 Д. мне, тебе, ему,
 В. меня, тебя, его
 Т. мною, тобою, им
 П. обо мне, о тебе, о нем

мы, вы, они
 нас, вас, их
 нам, вам, им
 нас, вас, их
 нами, вами, ими
 о нас, о вас, о них

Женский мен средний родтарда «он» деген сөздің өзгеруі:

Единственное число

Множественное число

средн. р

жен р.

И. оно	она	они	оне
Р. его	ее	их	
Д. ему	ей	им	
В. его	ее	их	
Т. им	ею	ими	
П. о (об) нем	ней	о них	

Единственное число

И. (жок)	кто,	что	} Множественное жок
Р. себя ,	кого,	чего	
Д. себе,	кому,	чему	
В. себя,	кого,	что	
Т. собою,	кем,	чем	
П. о себе	о ком,	о чем	

Никто. ничто дегенді де осылай склоняты етіңіз.

Единственное число

Множественное число

муж. р.

жен. р.

средн. р

И. тот	та	то	те	} родтардың бәрінде де
Р. того	той	того	тех	
Д. тому	той	тому	тем	
В. им не р. бірдей	ту	то	им. не р. бірдей	
Т. тем	тою	тем	теми	
П. о том	той	том	тех	

Этот дегенді де осылай склоняты етіңіз

И. весь, вся, все, все	} Барша родқа бір қалыпша
Р. всего, всей, всего, всех	
Д. всему, всей, всему, всем	
В. им. не р. бірдей всю все им.	
Т. всем, всею, всем, всеми	
П. (обо) о всем, всей, всем, (обо) о всех	

Единственное число

Множественное число

муж р

жен р

средн р

И мой, моя, мое, мои

Р моего, моей, моего, моих

Д моему, моей, моему, моим

В им не род мою, мое им не род

мен бірдей мен бірдей

Т моим, моею, моим, моими

П о моем, моей, моем, моих

Осы қалыпша твой, свои, наш, ваш дегендерді де
склонять етіңіз

И сам, сама, само, сами

Р самого, самой, самого, самих

Д самому, самой, самому, самим

В самого, самое, само, самих

Т самим, самою, самим, самими

П о самом, самой, самом, самих

И чей, чья, чье, чьи

Р чьего, чьей, чьего, чьих

Д чьему, чьей, чьему, чьим

В им, не род чью чье имен не род бірдей

Т чьем, чьею, чьим, чьими

П о чьем, чьей, чьем, чьих

V

АҚЫРЫ ӨЗГЕРІЛМЕЙТІН СӨЗДЕР

[Үстеу, демеу]

(Наречие и слово)

қашан, кезде

шақта, мезгілде

ғанда, генде когда

жеткен кезде когда дошел

келгенде когда пришел

енді теперь

бүгін сегодня

бүгінде ныне

кеше вчера

ертең завтра

күндіз днем

түнде ночью

ертемен утром

кешке вечером

жаздықүні летом

қыстықүні зимою

күздікүні осенью

әрқашан всегда

қайуақытта иногда
ешқашан никогда
ілгері вперед
бұрын прежде
соң после
тез арада вскоре
әзір сейчас
дереу тотчас
бір заманда некогда
уақыт жоқ некогда
мұнан былай отныне
көптен издавна
әуел бастап сначала
жастан смолоду
осы жергеше дотыне
ол жергеше дотеле
жана еще
бәрі все
жаңадан снова
тағы да опять
қайда где
қайдан откуда
қайда куда
мұнда здесь
осында тут
онда там
тересінде около
қасында возле
әржерде везде
әрқайда,
ешқайда нигде
айнала кругом
айналасында вокруг
үйде дома
ішінде внутри
алдында впереди
артында позади
ортасында среди
тысқарысында вне
бір жерде где-то
мұнан отсюда
онан оттуда
әрқайдан отовсюду
ішкеріден извнутри

тысқарыдан снаружи
алыстан издалн
алдынан спереди
артынан сзади
қайдан да болса откуда то
бері сюда
онда, анаған туда
бар жерде всюду
үйге домой
тысқары, тысқа шық вон
бойлай, ұзын бой вдоль
кесе поперек
қайдада болса куда то
ешқайда никуда
дауыстап, қатты громко
ақырын тихо
жаяу пешком
салт верхом
қанша сколько
жиі часто
сирек редко
жетер довольно
аз мало
көп много
бірнеше несколько
екеулеп вдвоем
үшеулеп втроем
бір заман
күндерде бір күн } однажды
бір рет раз
екі есе дважды
бес есе пятью
көп рет многократно
неше рет неоднократно
бір ретте ни разу
ешбір нисколько
жат ішінде вчуже
қысқа ғана вкратце
дұрысын поистине
еріксіз } поневоле
шарасыз }
дұрысынша по правде
лайықты } кстати
кезінде }

бірге вместе
әлде разве
(әлде барайын ба разве
идти)
якпа, ақпа ужели,
неужели
(сол-ақпа ужели так)
анық, дұрыс подлинно
бәлі, дұп-дұрыс точно
анық рас действительно
рас-ақ и вправду, в самом
деле
солай так, да
емес не
(жақсы емес не хорошо)
бәлкім может быть
ешкалайда никак
мекен, бекен *едва ли,*
чуть ли, вряд ли)
(рас па екен *едва ли*
правда, вряд ли
болғаны, бірақ только
бірақ лишь
жалғыз-ақ единственно
басқа кроме
(сенен басқа кроме тебя)

қанша сколь, сколько
бейне *будто, словно*
соның үшін *ибо, потому что*

ни кім, еді *чтобы, дабы*
(бұйырылса еді, *чтобы, дабы*
приказано было)
немесе *или, либо*
ба, ма ли
(жақсы ма, жаман ба
хорошо ли, дурно ли)
егер *если, ежели*
са да *хотя*
(жаман болса да,
маған жақсы, *хотя дурно,*
для меня хорошо)
олай болғанда *следовательно*

олай болса *стало быть*

бек *очень*
(бек жаман *очень дурно*)
сонша *весьма*
артығырақ *слишком*
ең жақсы *отлично*
өте-мөте *черезчур*
анау құрлы *гораздо*
өлшеу қыларлық *емес*
несравненно
тіпті, мұқым *совсем, вовсе*

ешбірде *нисколько,*
ничуть
хәм, де, де и, да
сен де, мен де и ты, и я

жылқы да *и лошадь*
түйе де и верблюд
жаңа тағы, солай-ақ *также*

бірақ *но*
олай болса да *однако ж*
оның арасында *между тем*

көрі *нежели*
(онан көрі *нежели он*)

осылай болғанда то бы
егер де если бы
соншама столь, сколько
(сен олай, а мен былай ты так, а я этак)

VI

ПРЕДЛОГ ДЕГЕН СӨЗДІҢ БӨЛІМІ

[Жалғау]

Біздің тілде де, орыс тілінде де қысқаншақ сөздер бар: *ішінде, турасында, шейін* деген реуіште. Мұндай сөздер біздің тілде сөздің аяғына тіркеледі, орысшада басына тіркеледі. Ол сөздер осы:

без, безо сз., например: ақылсыз сыз без ума
для үшін, кітаптар үшін для книг
ради бола, ептешіме бола ради товарища
до шейін, үйге шейін до дома
из, изо, то, ото дан, ден, нен жерден из земли
у қазақша *ге, ға*

дегенге келеді: сенде у тебя
к, ко қаз. *ге, ға* дег. кел.: атаға к отцу
про, сквозь өте, әйнектен өте сквозь стекло
чрез, через арқылы, ауыл арқылы через аул
под, подо астында, стол астында под столом
пред алдында, оның алдында пред ним
в, во ішінде, бөлме ішінде в комнате
на үстінен, сенің үстіңнен на тебя
над, надо үстінде, үстінен

үстімізден: біздің үстімізден над нами
при алдында, әкім алдында при начальнике
за орнына, сыртында, молда орнына за учителя
ішкап сыртында за шкапом
о, об, обо турасында, аға турасында о брате
с менен, пенен, қарындас пеней с сестрою
по бойынша, бойымен, соның бойынша по этому
орам бойымен по улице

Осы предлогтар қосылған сөздерді аңғарып қарасаңыз, әр қайсысы бір белгілі падежбен өзгереді. Мұның ішінде: **без, для, ради, до, из, за, от, у** дегендері қосылған существительногоның аяғы родительный падежбен айтылады; **к** деген қосылса, дательный падежбен; **про, чрез, сквозь** — винительный падежбен; **над** — творительный падежбен; **при, об, о** — предложныймен.

Винительный мен творительныйға бірдейлері: **за, под, пред,** винительный мен предложныйға бірдейлері: **в, на, о, об;** родительный, винительный, творительныйға бірдейлері: **по.**

Жоғарыда көрсетілген жөнменен орысша қосып айтыңыз: сыртында, тігінші үстінде, аксүйек алдында, доспенен, теңіз бойына, тау арқылы, класстан, базарға шейін, керегеден өте, бас ішінде, атам турасында деген реуіштілерді.

VII

ГЛАГОЛ ДЕГЕН СӨЗДІҢ БӨЛІМІ

[Етістік]

болуға еді *быть*
оқуға *читать*
жазуға *писать*
жаттауға *твердить*
жүруге *ходить*
тұруға *стоять*
отыруға *сидеть*
қарауға *смотреть*
тыңдауға *слушать*
көруге *видеть*
баруға *идти*
келуге *прийти*
шығуға *выйти*
алып келуге *принести*
алып баруға *отнести*
жақсы көруге *любить*
шақыруға *звать*
ашулануға *сердиться*
сөйлеуге *говорить*
күлуге *смеяться*
алуға *взять*
беруге *дать*
тартып алуға *отнять*
сұрауға *спросить*
жауап беруге *отвечать*
үйретуге *учить*
үйренуге *учиться*
жалқаулануға *лениться*

тастауға *бросать*
сындыруға *ломать*
сыйлауға *дарить*
ұрыссуға *ссориться*
ренжітуге *обидеть,*
оскорбить
татуласуға *миригься*
қорқуға *бояться*
тұруға *жить*
өлуге *умереть*
жығылуға *падать*
дауыстауға *кричать*
сыбырлауға *шептать*
кұюға *налить*
төгуге *вылить*
жеуге *есть*
ішуге *пить*
нануға *верить*
өтірік айтуға *врать,*
лгать
қайтаруға *возвратить*
алуға *взять*
ұшырасуға *встретить*
жығуға *валить*
пісіруге *варить*
жұтуға *глотать*
қуалауға *гнать*
июге *гнуть*

ашуландыруға гневить
 қайғылануға } горевать
 } печалиться
 қонақ болуға гостить
 қарсы сөйлесу грубить
 жаншу дауыт
 беруге дать
 қалтырауға дрожать
 тоңуға зябнуть
 үруге дуть
 түтін болуға дымить
 істеуге делать
 бөлуге делить
 күтуге ждать
 аяуға жалеть
 көңіл тілеуге желать
 күндеуге завидовать
 амандасуға здороваться
 сыңғырлатуға }
 қоңырау қағуға } звонить
 есінеуге зевать
 ойнауға играть
 ықылық атуға икать
 өзінде болу иметь
 іздеуге искать
 жөтелуге кашлять
 тоба қылуға }
 өкінуге } каяться
 лақтыруға кидать
 қайнауға кипеть
 } класть
 салуға } положить
 } колотить
 үруға } бить
 жұмарлауға комкать
 бітіруге кончить
 шөп шабуға косить
 қисайтуға кривить
 турауға крошить
 жабуға крыть
 шылым тартуға курить
 жатуға лежать
 ұшуға лететь
 жалауға лизать

мінуге лезть
 жабыстыруға лепать
 үруге лаять
 алып жүруге нести
 жазаландыруға наказать
 үміт етуге надеяться
 бастауға начать
 атауға называть
 түнеуге ночевать
 тәуір көруге нравиться
 иіскеуге нюхать
 бағуға пасти
 жер жыртуға пахать
 түкіруге плевать
 итеруге пихать
 шыңғыруға пищать
 жүзуге плавать
 көтеруге поднять
 жылауға плакать
 төлеуге платить
 адасуға плутать
 билеуге плясать
 тамақпен сыйлауға
 подчивать
 еңбектеуге ползать
 есіне түсіруге помнить
 бүлдіруге, бұзуға портить
 ораза ұстауға поститься
 жоғалтуға потерять
 терлеуге потеть
 байқауға пробовать
 амандасуға прощаться
 кешуге простить
 сұрауға }
 өтінуге } просить
 соңына түсуге
 преследовать
 секіруге прыгать
 себуге прыскать
 жасыруға прятать
 қорқытуға пугать
 шідерлеуге }
 шиеленістіруге } путать
 ісуге пухнуть

жырлауға петь
шегіншектеуге пьатиться
жұмыс қылуға работать
жуануға радоваться
жаралауға ранить
жыртуға рвать
өкіру, өкіріп } реветь
жылау }
кісінеуге ржать
маңырауға бляеть
мөңіреуге мычать
түсіріп жіберуге роняць
өсуге расти
шабуға рубить
кесуге резать
сөгуге ругать
кекіруге рыгать
казуға рыть
отыруға садиться
отыртуға садить
жарқырауға сияць
қыруға скоблить
сырғанауға скользить
ренжуге скорбеть
шиқылдауға скрипеть
қапа болуға скучать
сараң болуға скушаться
қызмет етуге служить
соңына түсуге следовать
батылдық етуге сметь
күлуге смеяться
тығуға совать
ұялуға { совеститься
{ стыдиться
босқа шашуға сорить
емуге сосать
сөз таластыруға спорить
қорлық беруге срамить
қоркытуға страшать
тырысуға стараться
қартаюға стареть
төсеуге стлать
күзеуге стричь
жонуға строгать

атуға стрелять
ас пісіруге стрялать
суытуға студить
суынуға стыть
қағуға стучать
сүрінуге споткнуться
кептіруге сушить
себуге сыпать
ерттеуге седлать
шыбық соғуға } сечь
кесуге }
астық шашуға сеять
сүйретуге тащить
жасыруға таить
еруге таять
қараңғы болуға темнеть
сүртуге, қыруға тереть
сабыр етуге терпеть
жоғалтуға терять
қысуға тискать
тоқуға ткать
түртуге толкать
жағуға топць
таптауға топтать
сауда қылуға торговать
қапа болуға тосковать
қайрауға точить
жүрек көтерілуге тошнить
жоғалтуға тратить
мысқыл етуге трунить
сөндіруге тушить
тығыздауға теснить
тартуға тянуть
қармақ салуға удить
кешкі ас жеуге ужинать
істей білуге уметь
кесірленуге упрямиться
көңіл тілеуге хотеть
қакыруға харкать
мақтауға хвалить
ауруға хворать
айла етуге хитрить
тарсылдатуға хлопать

қарқылдап күлуге
 хохотать
сақтауға хранить
қорылдауға храпеть
дауыс қарлығыға
 хрипнуть
ақсауға хромать
қытырлауға хрустеть
арықтауға худеть
сүзуге цедить
патшалық етуге
 царствовать
сүйуге целовать
сәнденуге } церемониться
қылымсуға }
қаралауға чернить
сызуға чернить
қасуға чесать
жамауға чинить

қалам шығаруға
 чинить перо
тазартуға чистить
түшкіруге чихать
қадірлеуге чтить
жатырқауға чуждаться
ғұйынуға чуять
адымдауға шагать
тентек етуге шалить
ақтаруға шалить
 тиюге шевелить
ақтаруға шарить
тігуге шить
ысылдауға шипеть
күніренуге шуметь
аяуға щадить, жалеть
кербезнеуге щеголять
қытықтауға щекотать
күшіктеуге щениться

Осы сөздерден аңғарылған шығар глагол деген зат мақұлықтың істеген әрбір істерінің аттары екендігі Енді бұл глаголдың қалайша өзгеріп, өзгергенде қай мағынада болып кететіндерін қарастыралық:

I

А. Бұрын айтып өтілген предлог сөздерінің *по-, вы-, под-, на-, из-, ис-, до-, за-, от-, у-, про-, пере-, раз-, о-, об-, воз-*, дегендері глагол сөзінің алдыңғы жағына қосылумен тіпті мағынасын өзгертіп жібереді. например қараңыз:

ХОДИТЬ — ЖҮРУГЕ

В-ходить — кіруге, вы-ходить — шығуға, про-ходить — өтуге, от-ходить — әрі кетуге, до-ходить — жетуге, по-ходить — жүре түсуге, под-ходить — қасына келуге, на-ходить — үстінен шығуға, табуға, за-ходить — кіріп шығуға, у-ходить — шығып кетуге, об-ходить — айнала жүруге, вос-ходить — жоғары шығуға, с-ходить — төмен түсуге, пере-ходить — кесе өтуге дегендер реуішті.

Осы жөнменен предлогты қосып қараңыз: идти, ехать, нести, делать, дать, гнать, говорить, ждать, играть дегендерге.

Б. Біздің тілде біреу турасында айтсақ, например: ты-

ғыздауға дейміз, өзіміз турамызда айтсақ, тығыздануға дейміз, сөздің орта жерінде *ну* дегенді қосып. Орыс тілінде осындай орында глагол сөзінің аяқ жағына *ся* дегенді қосады *себя* дегеннің орнына. Сол қалыпша үйретуге *учить*, үйренуге *учить-ся*, тазартуға *чистить*, тазартуға *чистить-ся*, қайтаруға *вернуть*, қайтуға *вернуть-ся*

В Глагол сөздерінің аяғы осы уақыттағы іс турасында айтылса *-ая*, *-аяя*, *-а*, *-я* болып, өткен уақыттағы болса *-в*, *-вши* болып өзгертіндері бар. Біздің тілге салыстырғанда бұлайша келеді: **бег-ая** жүгіре, **смотр-я** қарай, **мен-ая** алмастыр-а, **бега-в** жүгіріп, **смотре-в** қара-п; **меня-вши** алмастырып.

2

А Абайлап, ойланып қарасаңыз осы глаголдардың қайсысы существительноеға, қайсысы прилагательноеға ұқсас Ондай сөздердің асыл түбір бір екені рас; қай тілде де болса сөзден сөз шығады, қараңыз: ақсауға — *хромать*, ақсақ — *хромой*, тігуге — *шить*, тігу — *шитье*, жығылуға — *падать*, жығылу — *падение*, жеуге — *есть*, жеу — *еда*, ішуге — *пить*, ішу — *питье*

Сол қалыпша өздеріңіз глаголдан существительноеға айналдырып қараңыз: *наказать*, *писать*, *иметь*, *мечтать*, *падать* деген реуіштілерді.

Б Біздің тілде «жүруге» деген реуішті сөздің астына *-уши* дегенді қоссақ *жүруші* болады. Сондай орында орыс тілінде, глаголдың «ть» деген ақырын тастап, орнына *-щий*, *-мый* дегендерді қояды. Напрмер: сүйуші — *любящий*, сүйілуші — *любимый*, сыйланушы — *награждаемый*.

Егер біз өз тілімізде «жүруші» дегеннің өткен уақытта жүргенін айтқымыз келсе, әлгі «уші» дегеннің орнына *-ған*, *-қан*, *-кен*, *-ген* дегендерді қоямыз. Орысша оның есебіне *-вший*, *--тый*, *-нный* дегендер қойылады. Напрмер: сүйген *любивший*, сыйлаған *награжденный*, ұмытылған *забытый*.

Осылайша болып өзгерілген *-ый*, *-иша* біткен сөздердің бәрі де имя прилагательное есебінде род, число, падежбен склоняты етілінеді, например: *любимый* человек, *любимого* человека деген реуішті. Бірақ «клоняты етуге келмейді, егер ұмытылған деген реуішті сөздің орнына ұмтылды немесе орысша *забыть*, *любим*, *награжден* десек.

Например: «алуға» деген сөзден егер эзір алғанмызды айталық десек, біз айтамыз: аламын өткен уақыттағы алғанмызды айтқымыз келсе: *алдым*, болашақ уақыттағы алатынымызды айтқымыз келсе: *алармын* дейміз. Осындай глаголдың уақытқа қарай, және айтушының жөніне қарай сөздің ақырының өзгеруін **спряжение, спрягать** дейді; уақыт рет әлгі айтылған қалпынша **настоящее** (осы уақыт), **прошедшее** (өткен уақыт) и **будущее** (болашақ уақыт) деп аталады. Осыған қарап, қай орында сөздің ақыры қалай өзгертілу ретін әбден жаттап алыңыз.

Тянуть дегенді спрягать етелік:

Настоящее время

Единственное число

Множественное число

1) тартамын	тян-у	тартамыз	тян-ем
2) тартасың	тян-ешь	тартасыз	тян-ете
3) тартады	тян-ет	тартысады	тян-ут

Прошедшее время

1) тарттым	я тяну-л	тарт-тык	мы
2) тарттың	ты тяну-л	тартты-ңыз	вы
3) тартты	он, она, оно	тарт-ысты	они
	тяну-л, -а, -о		
- } **тяну-ли**

Будущее время

1) тартамын	буд-у	тартамыз	буд-ем
2) тартасың	буд-ешь	тартарсыз	буд-ете
3) тартар	буд-ет	тартысар	буд-ут
- } **тянуть**

Бұйрық мағынасында

(повелительное)

- 2) тарт тяни
 3) тартсын пусть тянет
 тартыңыз тяните
 тартыссын пусть тянут

Осы қалыпша спрягать етіңіз: гнуть, тонуть, обмануть деген реуіштілерді.

ЧИТАТЬ, СМОТРЕТЬ

Настоящее время

Единственное число

- 1) чита-ю, смотр-ю
- 2) чита-ешь, смотр-ишь
- 3) чита-ет, смотр-ит

Множественное число

- чита-ем, смотр-им
чита-ете, смотр-ите
чита-ют, смотр-ят

Прошедшее время

1) я	}	чита-л, смотре-л, -а, -о	}	мы
вы
оне
они	}	чита-ли
смотре-ли
2) ты						
3) он, она, оно						

Будущее время

1) буду	}	читать, смотреть,	}	будем
будете
будут	}	читать, смотреть
2) будешь						
3) будет						

Повелительное

2) читай, смотр-и	читай-те
3) пусть чита-ет, смотр-ит	пусть чита-ют, смотр-ят

Осы қалыпша спрягать етіңіз: думать, рассуждать, иметь, владеть, рисовать, отвечать, греть деген реуішті-лерді.

ВИДЕТЬ, КОСИТЬ, ЛЮБИТЬ

Настоящее время

1) виж-у, кош-у, любл-ю	вид-им, кос-им, люб-им
2) вид-ишь, кос-ишь, люб-ишь,	вид-ите, кос-ите, люб-ите
3) вид-ит, кос-ит, люб-ит	вид-ят, кос-ят, люб-ят

Прошедшее время

1) я виде-л, коси-л, люб-ил, -а, -о	мы, вы }
они, оне }	вид-ели
кос-или
люб-или
2) ты видел, коси-л, люб-ил, -а, -о		
3) он, она, оно видел, косил, любил, -а, -о		

Будущее время

1) я буду	видеть }
косить }
любить }	мы будем }
вы будете }
они, оне будут }	видеть,
косить,
любить.
2) ты будешь			
3) он, она, оно будет			

Повелительное

- 2) видь [смотри] видьте [смотрите] косите, любите
 коси, люби
- 3) пусть видит, косит, пусть видят, косят, любят
 любит

Осы қалыпша әуелгі видеттін жөнімен вязать, сидеть, резать, щадить дегендерді; екінші косить дегеннің қалыпынша катить, махать, лыстить дегендерді; үшінші любить дегеннің өзгеру ретінше ловить, давить, шуметь дегендерді өзгертіңіз.

БЕРЕЧЬ, ВЛЕЧЬ Настоящее время

1) бере-гу, вле-ку	бережем, влечем
2) бере-жешь, вле-чешь	бережете, влечете
3) бере-жет, вле-чет	берегут, влекут

Прошедшее время

1) я	влек, -ла, -о }
берег, -ла, -о }	мы, вы }
они, оне }	влекли }
берегли }
2) ты			
3) он, она, оно			

Будущее время

буду }
будет }
будешь }	беречь, влечь }
беречь, влечь }	будем }
будете }
будут }	беречь, влечь }
беречь, влечь }

Повелительное

- 2) бере-ги, вле-ки бере-гите, вле-ките
3) пусть бережет, влечет пусть берегут, влекут

Осы қалыпша стричь, небречь дегендерді өзгертіңіз.

СМЕЯТЬСЯ, СЕРДИТЬСЯ

Настоящее время

- 1) сме-юсь, сер-жусь сме-емя, серд-имся
2) сме-ешься, сер-дишься сме-етесь, серд-итесь
3) сме-ется, сер-дится сме-ются, серд-ятся

Прошедшее время

- 1) я смеялся, лась, мы, вы смеялись
они, она сердиться
2) ты смеялся сердился, -лась
3) он, она, оно смея-лось, серд-илось

Будущее время

буду	} смеяться, сердиться	будем	} смеяться, сердиться
будешь		будете	
будет		будут	

Повелительное

- 2) сме-йся, серд-ися, серд-ись смей-тесь, серд-итесь
3) пусть сме-ется, серд-ится пусть сме-ются, серд-ятся.

Осы қалыпша бояться, церемониться, чуждаться, рыться, мыться дегендерді спрягать етіңіз.

БЫТЬ

Прошедшее время

Единственное число

Множественное число

1) я	} был, а, о	мы, вы	} были
2) ты		они, она	
3) он, она, оно			

Будущее время

буду	будем
будешь	будете
будет	будут

Повелительное

2) буд-ь	буд-ьте
3) пусть буд-ет	пусть буд-ут

ИДТИ

Настоящее время

1) ид-у	ид-ем
2) ид-ешь	ид-ете
3) ид-ет	ид-ут

Прошедшее время

1) я	}шел, -а, -о	мы, вы	}шл-и
2) ты		они, оне	
3) он, -а, -о			

Будущее времяда глаголдың бөтендерінен бір түрлі
настоящее времяға ұқсасырақ спрягать етілінеді, иду,
пойдешь, пойдет; пойдём, пойдёте, пойдут деп.

Повелительное

2) ид-и	иди-те
3) пусть ид-ет	пусть ид-ут

Осы қалыпша придти, выйти, сойти, пройти де-
гендерді өзгертіңіз.

ҚАЗАҚШАДАН ОРЫСШАҒА ҚӨШІРУГЕ ЖАЗЫЛҒАН СӨЗДЕР

(Образцы для первоначальных переводов
с киргизского на русский язык)

Бір күні әкем маған айтты:
— Школға барғың келе ме?
Мен жауап бердім:

— Барамын.

Сонан соң, келесі күні әкем ерте тұрды, ал мен ол уақытта ұйықтап жатыр едім.

Ол мені оятты да айтты:

— Жүрелік!

Мен тұрдым, киіндім, бет-қолымды жудым да, әкеме айттым:

— Міне мен даяр!

Біз школға келдік.

Школ жақсы үй екен: терезелері үлкен, есіктері кең. Бір үлкен бөлме ішінде ұзын скамьялар тұр, а алдыңғы жағында молда отыр.

Әкем мені соған алып келді.

Молдамен амандасты да айтты:

— Міне, мынау ұл баламды сізге келтірдім оқытуға.

Молда маған қарап:

— Бұрын оқып па едің? — деді.

Мен айттым:

— Азырақ оқып едім.

Сонан соң молда орнынан тұрып, мені кішкентай балалардың қасына отырғызды.

Школда қырыққа шейін бала бар екен.

Қолыма әліпби берісті, міне мен оқи бастадым.

Келесі күні молда келді, мені шақырды да берген сабағын сұрады.

Мен жақсы жауап бердім.

Соның үшін молда мені мақтады да айтты:

— Жақсы үйренгенсің. Мұнан бұлай да осылайша үйрен!

Сонан соң молда жаңа сабақ көрсетті.

Мен тағы жақсы жаттап алдым.

Молда тағы мені мақтады да айтты:

— Үйрен, үйрен, достым, егер жақсы үйрене берсең, соңыра өзің де біреуді үйретерсің.

Мен енді школға жаттықтым. Балалармен танысып, қай уақытта сабағымды жаттадым, а қай уақытта ойнап жүрдім. Біздің арамызда жақсы, ақылды балалар да бар еді, тентектері де бар еді. Ақылды, момын балаларды молдаларымыз жақсы көруші еді; бірақ тентектерге ұрсушы еді және жазаландырушы еді.

Кішкентай балалар арасында бір аурулы арық бала бар еді, оны Оспан деп атаушы еді. Бір күні Ысмайыл деген тентек соны ұрды да, бәкісін тартып алды. Оспан жылады. Мен мұны көріп, аурулы ептешімді бек аядым

да, қасына келдім. Менің қалтамда бәкі бар еді, алдым да Оспанға бердім Оспан айтты: «Бөтен бәкі керек емес.» Сол уақытта бізге молда келді. Оспаннан сұрады:

— Неге жылайсың?

Ол айтты:

— Әншейін жыладым.

Молда:

— Әке-шешенді сағындың ба?

Оспан айтты:

— Жок.

Молда:

— Саған біреу тиді ме?

Оспан үндемеді.

Сонан соң шәкірттердің біреуі айтты:

— Оны Ысмайыл ұрды.

Молда Ысмайылға айтты:

— Саған ұят емес пе — осындай аурулы ептешіңе тиюге? Оспан, сен оны ұрсаң да, маған сенің үстіңнен арыз етпеді. Сені ол аяды.

Ысмайыл артықша ұялды да, Оспанның қасына келіп айтты:

— Мен сені реңжіттім, кеш мені!

Бейсенбі күні кешке школға әкем келді, қарындасым да онымен бірге келді.

Әкем молдадан ұлықсат сұрап, мені үйге алып келді.

Мені көріп, ах, әкем қалай қуанды!

Ол айтты:

— Мен молдадан есіттім, сен сабақты жақсы оқисың екен. Соның үшін, егер бұрын сені бір рет жақсы көрсем, енді екі есе жақсы көремін.

Міне саған сый деп, бір әдемі бәкі, бір қаламсап және бір кітап берді.

Есік алдына шықтым, жан-жаққа қарадым.

Күн бек жылы еді, айнала көк шөп, оның үстінде мал жатыр.

Қойшы бір қора қойды ауылға айдап келеді.

Қойларды көріп, қозылар маңырай бастады, сонан соң қойларға қарсы жүгірісті.

Мен әкемнен сұрадым:

— Қозылар қайда жүгіріп барады!?

Әкем айтты:

— Әжелеріне жүгіріп барады.

Сол уақытта бір козы сүрінді де жығылды. Қойлардан бір кара қой, мұны көріп жүгіріп келіп, әлгі қозыны орнынан көтерді де, оның аяғын жалай бастады.

Сонда әкем айтты:

— Көремісің, анау қозының әжесі, баласының жығылғанын көріп, оны орнынан көтерді де, қозының аяғын жалап жатыр, немесе біздікінше сүйіп жатыр.

Келесі бейсенбіде үйге қайтып, әке-шешеммен бірге базарға бардым.

Кімі мал сатады, кімі киім, кімі шұға, кімі темір нәрселер сатып жатыр.

Базарда алма да, конфет те, шеттеуік те көп екен.

Әкем сұрады:

— Не жегің келеді?

— Алма, шеттеуік — дедім.

Әкем маған алма сатып алып берді.

Бұл алмадан өзім азғана жедім де; көбірек бөлімін үйге алып келдім, кішкентай қарындасыма бердім.

Ол қалай қуанды! Самаурын даяр екен. Әжем шай құйды да, бізге шай ішкізді.

Шайдан соң тайымды ерттеуге бұйырдым.

Ерттеген мезгілде, мен тайға міндім де орамға шықтым.

Бір орамда көрдім: бір төре орыс бір қазаққа орысша айтады:

— Сені уез бастығы шақырады.

Қазақ, айтқанына түсінбей, «менің саған бересім жоқ» — дейді.

Төре, түсінбегенін көріп, тағы бірдеме сөйлейді.

Қазақ: «олда, бересім жоқ, не сөйлейсің, қоя бер» — дейді.

Сонан соң, орыс та сөге бастады, қазақ та: «а құдай, мен осы орысқа нағылдым» — дейді.

Сол уақытта, мен қастарына келдім де, қазаққа орыстың айтқанын түсіндірдім.

Екеуі де күлісті де өз жолдарына кетісті.

Алдаберген бай мың да жеті жүз он бесінші жылда, он бесінші ақыралта туыпты.

Оның үлкен баласының аты Сапарбай үлкен ақымақ кісі екен.

Бір күні Сапарбай далада бір қасқыр көріп, соңына түсіпті. Қасқыр ақырында бір інге жүгіріп кіріпті.

Сапарбайдың қанжығасында кетпені бар еді. Сол кетпенмен інді қазуға кіріскен шақта, сол жағынан бір қарсақ өте қашыпты. Қасқырды тастап, Сапарбай қарсақты қуыпты.

Бүтін күн кешке шейін қуып қарсаққа жеткен кезде, бір түлкі інінен шыға қашты.

Сапарбай қарсақты тастап, түлкінің соңына түсе бастады.

Астындағы аты бек мықты, жүйрік ат еді; олайда болса шыдай алмады, бір жерде тоқтады да жығылды.

Сол уақытта мал арасында жүрген Алдаберген келіпті.

Жығылған атты көріп, және жығылған себебін есітіп, Алдаберген айтты:

— Әй, ақымақ ұлым, сен әлде ұмыттың ба мақалды: «екі қоян артынан қуған бірін де ұстай алмайды». Саған әуелі қасқырды алуға керек еді. Сен бұл істі бітірмей, екінші біреуінің артынан қуыпсың. Екіншіге жетпей жүріп, үшіншінің соңына түсе бастапсың, ақырында, міне, ешқайсысын ұстай алмапсың.

Менің екі тайым бар. Бірі торы, екіншісі қара. Бірақ торысынан қарасы жүйрігірек.

Оспанның ең жүйрік атынан көрі менің тайларым әрі сұлу, әрі жүйрік.

Тайларым есіме түскенде, мен ойлаймын: мұнда жақсы болса да, үйде де жаман емес; молда жақсы кісі болса да, әкем онан да жақсырақ. Ең жақсырағы менің бабам.

Бұл бабам менен сұрады:

— Өрік жақсы ма, мейіз жақсы ма?

Мен айттым:

— Өрік тәтті де болса да, мейіз де жаман емес.

Бір күні тағы сұрады:

— Түйе ме, ат па? Қайсысы жүйрігірек?

Мен айттым:

— Ат.

— Қайсысы керекірек, нан ба, конфет пе?

Жауап бердім:

— Конфет қанша тәтті де болса, нан сонша тоқ.

Тағы сұрады:

— Қой пайдалырақ па, сиыр пайдалырақ па?

Мен айттым:

— Сиыр қанша керек болса, қой да сонша керек.

Сұрасты:

— Қолдарыңда неше бармақ бар, аяқтарыңда нешеу?

Мен айттым:

— Қолымда нешеу болса, аяғымда сонша.

Екі қазақ бір ноғайға қонаққа келіпті.

Ноғай оларды түске асқа қалдырып, салмамен сыйлай бастапты.

Қазақтың біреуі салманы аузына қасықпен салғанда, аузы күйіп, көзінен жас шығыпты.

Бірақ аузы күйгені турасында айтуға ұялып, және көзін қолымен сүртіп, айтыпты: «ах, біздің үйдің мал жаны аман болса еді».

Екінші қазақтың да, қасықпен салманы жұтып қалғанда, аузы күйіпті.

Бұл айтты: «ой, үйінді жау шапса да, ыссы десең болмай ма».

Бітті.

ТҮСІНІКТЕР

Қазақ халқының белгілі ағартушы перзенті Ыбырай Алтынсариннің халқымыздың мәдениет тарихындағы орны мен ықпал-әсерін революцияға дейін оның орыс достары Н. И. Ильминский, А. В. Васильев, т. б. аса сүйіспеншілікпен жазып, сол кездегі ортаның мүмкіндік, шамасына қарай барынша кеңінен насихаттай білгені мәлім. Сондай риясыз көңілдің істеген еңбегінің нәтижесі ретінде 1891 жылы Н. И. Ильминскийдің Қазан қаласынан Ы. Алтынсарин хақындағы естеліктер жинағының дүниеге келгені белгілі. Сондай ізеттің көрінісі ретінде 1906 жылы А. В. Васильев басшылығымен абзал азаматымыздың «Қырғыз хрестоматиясының» екінші басылымының жарық көргені қак.

Ғалымның сан-салалы еңбегінің мәні мен маңызы революциядан кейінгі кезеңде ерекше құлшыныспен зерттеліп, зерделене түсуде. М. Әуезов, Т. Тәжібаев, Қ. Жұмалиев, Б. Кенжебаев, Е. Ысмайлов, Б. Сүлейменов, Ә. Дербісәлин, А. Ламашев, т. б. ғалымдар еңбектерінде ол ақын, жазушы, тілші-ғалым, әдебиеттанушы, халықтың көркемсөз мұрасын жидақтап жарыққа шығарушы, этнограф ғалым ретіндегі оның ұлтымыздың рухани қазынасына қосқан үлесі байыппен қарастырылады. Бұл ретте ол біздің ұлттық топырағымыздан шыққан мәдениет майданының барынша кеңінен тереңдей зерттелген санаулы саңлақтарының сапынан орын алады. Ол жайлы Ғ. Қайырбеков, Ж. Молдағалиев, Қ. Сәрсекеев, т. б. поэма, романдары жарық көрді. Бұл тек қадірменді жанның бейнесін әдебиетте бедерлеудегі ірі жанрлардағы ғана ізденістердің ізі. Әйтпесе, ол турасында жазылған өлеңдер мен әңгімелер тіптен көп.

Сондай-ақ, аяулы ғалымның артында қалдырған әдебиет пен мәдениетке қатынасты мұралары да әлденеше рет жеке кітап болып басылып шықты. Бұл тарапта, әсіресе, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, тарих ғылымдарының докторы, профессор Бек Сүлейменовтің атқарған еңбегі айырықша айтуға тұрарлық. Ғалымның жауапты редакторлығымен Ыбырай Алтынсариннің 1955 жылы қазақ тілінде, 1957 жылы орыс тілінде бір томдық шығармалар жинағы жарық көрсе, 1975—1978 жылдар аралығында үш томдық шығармалар жинағы басылып шықты. Кейін, яғни, 1988 жылы «Жазушы» баспасы «Балалар мен жасөспірімдер» сериясымен (құрастырушысы көрсетілмеген) ұлы ағартушының өлеңдері мен әңгімелері, хаттары мен ғылыми очерктерінің «Таза бұлақ» атты жеке жинағын шығарды.

Бұлардың ішінде қазақ оқырмандары үшін (үш томдық шығармалар жинағына енген материалдар да, алғы-сөз бен түсініктері де орыс тілінде екенін еске сала кеткіміз келеді) Ыбырай Алтынсарин шығармаларын барынша мол қамтып, ғылыми дәйектемелерімен бергені 1955 жылғы бір томдық жинақ болатын. Онан бері де отыз сегіз жыл өтті. Ол кітап бұл күндерде кітапханалардың өзінен табылуы қиын жәдігерліктің санатына кіріп барады.

Қазақтың белгілі ағартушы перзенті Ыбырай Алтынсариннің бұл жинағы автор шығармаларының осы кезге дейінгі қазақша, орысша басылымдарын толықтай назарда ұстай отырып, халқымыздың ұлы перзентінің ұлғатты өнер жолындағы сан-салалы қасиетін толық ашатын әдеби, ғылыми мұраларын барынша молынан қамтуға әрекет етеді.

Сол себепті ақын, жазушы, аудармашылықты құнтаған ағартушы-педагог, тұңғыш хрестоматия авторының сол хрестоматияны оқырманына сәулетті етіп жеткізудегі қазақтың ауыз әдебиетінің шұрайлы нұсқаларын барынша көбірек қамтуға тырысқан жинақтаушылық еңбектері де бұл кітапта 1879, 1906 жылғы хрестоматияларынан кейін алғаш рет қазақ тілінде жарияланғалы отыр.

Автордың «Өлеңдер» деген тақырыппен беріліп отырған тараудағы кезінде Ыбырай Алтынсаринді ақын ретінде танытқан поэзиялық шығармалары, негізінен оның 1879, 1906 жылғы хрестоматияларына сүйеніп, сонымен

катар советтік дәуірде жарық көрген ақын туындылары ескере отырып жариялануда.

1. «Сөз басы» өлеңі ұлы ағартушының 1879 және 1906 жылдардағы хрестоматияларында «Сөз басы» деген атпен сол кітаптардың беташары ретінде берілген. Алғашқы хрестоматияда (XIII—XV беттерде), кейінгі хрестоматияда (VII—IX беттерде) жарияланған бұл шығарманың 27 жолы 1906 жылы жинақта «Сыйса көйлек үстіңе» деген бір сөз айырмашылықпен басылған. Ал, совет тұсында жарияланған жинақтар мен оқулықтарда (мәселен, 1955-жылғы және тағы басқа кітаптарда) бұл сөз 1871 жылғы жинақ бойынша «Сиса көйлек үстіңде» деп берілген. Біз де осылай деп жарияланғанын дұрыс көрдік.

2. «Өнер-білім бар жұрттар» — атты шығарма 1879 жылғы хрестоматияда (XV—XVI беттерде) да, 1906 жылғы кітапта да (IX—X беттер) «Сөз басы» атты өлеңнен кейін берілген. Өзара ешқандай айырмашылығы жоқ. Советтік дәуірде жарияланған ақын шығармалары қатарында да осы қалпында жарық көріп келеді.

3. Балғожа бидің баласына жазған хаты. Алғаш рет 1879 жылғы (хрестоматияда 30 бет), кейін 1906 жылғы хрестоматия да (28 — 29 беттер) жарияланған. Екі басылымның бір-бірінен айырмашылығы жоқ. Мұнда сол алғашқы басылым бойынша беріліп отыр.

4. «Жаратты неше алуан жұрт бір құдайым» деп басталатын өлең Ыбырай Алтынсариннің 1879 жылғы кітабы (91 — 95 беттер) мен 1906 жылғы хрестоматиясында (116 — 119 беттер) «Өсиет өлендер» деген тақырыппен басылған. Екі басылымның бір-бірінен өзгешелігі жоқ. Ұлы педагогтың 1955 жылғы таңдамалы шығармалар жинағында бұл өлеңнің «Араз бол, кедей болсаң ұрлықпенен» деген жолынан бастап жеке-жеке туындылар ретінде берілген. Текстологиялық жағынан алғанда бұл туындының 2-шумағының 4-жолы революцияға дейінгі жинақтарда «Атаң барған орынға барарсыңыз», 3-шумақтың 1-жолы «Пайғамбар бұрын уақытта Дәуіт өткен» деп жарияланған. 1955 жылғы кітапта ол жолдар ештеп өзгертіліп «Атаң барған орынға барарсыңыз», «Пайғамбар бұрынғы уақытта Дәуіт өткен» деп беріліпті. Біз бұл жолдардың алғашқысын Ыбырай Алтынсарин хрестоматиялары негізінде, кейінгісін 1955 жылғы кітап бойынша бергенді орынды деп санайдық.

5. «Араз бол, кедей болсаң ұрлықпенен», «Мақтанба бақыттымын деп бағыңызға», «Жүйрікте болмайды көрік сыналмаған», «Асылы залымдардың лайланды» туындылары Ы. Алтынсариннің 1955 жылғы таңдамалы шығармалар жинағында жеке-жеке берілген. Біз де осы үлгінің негізінде беріп отырмыз. Ал, ұлы ағартушының 1879 (94 — 95-беттер), 1906 (118 — 119-беттер) жылдардағы хрестоматияларында бұл туындылар «Өсиет өлеңдер» деген ұзақ өлеңнің ішінде берілген.
6. «Арық мал жан жолатпас бір жалданса» туындысы да аталмаш екі хрестоматияда «Өсиет өлеңдердің» ішінде берілген. Шығарма 1955 жылғы кітаптың принципіне сәйкес жеке туынды ретінде жарияланып отыр. Бірақ, осындағы 2-шумақтағы 3-жолды 1955 жылғы басылым бойынша «Достарың дұспан түгел табалайды» деп бермей, 1879, 1906 жылдардағы хрестоматиялар негізінде (95-бет, 119-бет) «Достарың дұспан түгіл табалайды» деп түзеттік.
7. «Әй, достарым», «Әй, жігіттер» атты шығармалар ақынның 1879 жылғы (95 — 99-беттер), 1906 жылғы (120 — 123-беттер) хрестоматияларынан алынып, 1955 жылғы кітабында жарияланған калпымен берілді.
8. Автордың бұл жинақта беріліп отырған «Азған елдің хандары», «Азған елдің қожасы», «Азған елдің молдасы», «Азған елдің билерінің», «Азған елдің байлары», «Береке кеткен елдерде», «Азған елдің адамына» аталатын шығармалары 1879 жылғы хрестоматияда «Әй, жігіттер» атты өлеңнің жалғасы ретінде берілген (97 — 99-беттер). Бұл жинақта 1955 жылғы үлгінің негізінде аталмыш туындылар жеке-жеке беріліп отыр. Бір ескерер жай — «Береке кеткен елдерде» өлеңінің 11-жолы 1879, 1906 жылғы кітаптарда «Суық болса жөргектеп» деп алынған, біз осы жолдарды қабылдауды орынды деп білдік.
9. «Жаз». Бұл шығарма ақынның әр кезде шыққан әртүрлі жинақтарында үзбей жарияланып келеді. Алғаш рет 1879 жылғы хрестоматияда (78—80-беттер), кейін 1906 ж. кітапта да жарияланған. 1879 жылғы басылымда өлеңнің 15-жолы «Адамзат нұр ауасын судай жұтар» деп берілген (кейінгілерінде «нәр ауасын» делінген). Біз осы жолдың ілкі басылым бойынша берілуін жөн деп таптық.
10. «Өзен». 1879 жылғы хрестоматия (80—81-беттер) мен 1906 жылғы кітаптың (87 — 88-б.) негізінде Ыбырай

Алтынсариннің совет өкіметі жылдарында жарияланған шығармалар жинағының бәрінде дерлік жарияланып келеді.

11. «Әділдік көрмеген үшін төреге айтылған сөз». — Бұл шығарма тұңғыш рет 1879 жылы шыққан «Қырғыз хрестоматиясында» «Әділдік көрмеген үшін бір төреге айтылған сөз» деген атпен (77-бет) жарияланған. Советтік дәуірде 1955 жылғы жарық көрген таңдамалы шығармаларының бір томдығында басылды (64-б.).

12. Қарға мен түлкі. Орыстың ұлы сатиригі И. Крыловтың бұл мысал өлеңі 1879 жылғы жинақтың «Уақ әңгіме-ертегілер» тарауында (13 — 14-беттер) «Қарға мен түлкі» деген атпен авторы көрсетілмей жарияланғанды. Соған кейін әртүрлі хрестоматиялар мен автор жинақтарында жарияланып келеді. 1879 жылғы хрестоматияда 11-жолдағы «Қарға әніндей дүниеде әуез жоқ деп» берілген тіркес, 1955 жылғы ж. т. б. жинақтарда «Қарға екендей дүниеде әуез жоқ деп» қате басылған. Біз автордың көзі тірісінде жарық көрген кітаптағы нұсқаны қалпына келтіруді қажетті деп таптық. Өйткені, 1906 жылғы жинақта да 1879 жылғы хрестоматиядағы нұсқа сақталған («Киргизская хрестоматия», Издание второе, исправленное и дополненное, Оренбург, 1906. С. 13).

13. Ыбырай Алтынсарин қазақ балалары үшін хрестоматиялық оқулықтар құрастыру барысында оларға тек өзінің төл шығармаларын ғана емес, сонымен қатар жеке авторлар мұрасы: (мәселен, «Шалғез жыраудың Жәнібек ханға айтқаны», «Шалғездің Би Темірге айтқаны»). Бұл «Қазақ Хрестоматиясының» 1879 жылғы басылымында да (69 — 71-беттер), 1906 жылғы жариялануында да «Бір ханға бір бидің жамандардан қорлық көргенде айтқан сөзі» деп берілген (76 — 78-беттер), «Орақ батырдың баласы Әлібек мырзаның бір ханға айтқаны», «Сейітахмет деген жігіттің үйіне түсірмеген құрбысына айтқан сөзі», «Нұржан бидің бір сөзі», «Орынбай ақынның Ерден батырды мақтаған сөзі», «Жанақ пен баланың айтысқаны» мен «Қобыланды батыр мен Тайбурыл», «Әбілхайыр мен Қаналы турасында» секілді авторлығы сақталмаған поэзиялық нұсқаларды да көптеп енгізіп отырған.

Олардың ішінде, әрине, «Қобыланды батыр мен Тайбурыл» сияқты өткен ғасырдың жетпісінші жылдарында Батыс Қазақстан аймағының атышулы ақыны Марабай

ақыннан (1841—1911) жазып алынған көркемдігі жөнінен сындарлылығымен көз тартар сұлу жыр да (жырдың толық нұсқасын 1922 жылы Ә. Диваев Ташкент қаласында бастырып шығарды), поэзиялық қадір-қасиеті тұрғысынан онымен салыстыруға келмейтін «Шектібайдың Қарағұл дегенді мақтауы» (Ы. Алтынсарин хрестоматиясында «Шектібайды Қарағұл дегеннің мақтауы» деп басылған. И. Алтынсарин. Киргизская хрестоматия, Издание второе, исправленное и дополненное. Оренбург, 1906, 113 — 115-беттер), «Сейітахмет деген жігіттің үйіне түсірмеген құрбысына айтқан сөзі» секілді дүниелер де бар. Бірақ, бұлардың қайсысы да Ыбырай сынды хрестоматия авторының құрастырушылық, педагогтық, әдебиетшілік қызметін лайықты бағалау үшін бүгінгідей жариялылық кезеңінде жасқанбай жарыққа шығаруды заңды түрде талап ететін рухани қазынамыздың санатына жататыны қақ.

Сондықтан бұл кітапта Кеңес кезінде Ыбырай Алтынсариннің қазақ тіліндегі жинақтарына енбей келген (1943 жылғы ақынның таңдамалылар жинағына «Орақ батырдың баласы Әлібек мырзаның бір ханға айтқан сөзі» ғана кірген) 1879, 1906 жылдардағы белгілі екі хрестоматияда жарияланған тұңғыш ағартушының өзі жинаған ауыз әдебиеті үлгілерін толықтай, түгелімен жариялауды орынды деп білдік.

Сондай-ақ, Ыбырай Алтынсариннің 1879 жылғы «Қырғыз хрестоматиясына» ел аузынан жинаған алпыс жеті мақалын кіргізгені (106 — 111-беттер) белгілі. Бертінірек ғалым өзінің хрестоматиясының екінші басылымына, ел аузынан жинаған мақалдарының көлемі арта келе, оларды тақырыптарға бөліп, орысшаға аударып жариялағанды орынды деп тапқан. Соның нәтижесінде он бір тақырыпқа бөлінген екі жүз он үш мақал 1906-жылғы хрестоматияда жарық көрген-ді (И. Алтынсарин. Киргизская хрестоматия. Издание второе, исправленное и дополненное. Оренбург, 1906. С. 130 — 148). Кейін осы басылымға енген мақалдардың біразы Ы. Алтынсарин шығармаларының орыс тілінде шыққан үш томдық шығармалар жинағының бірінші томында басылды (И. Алтынсарин. Собрание сочинений в трех томах. Алма-Ата, 1975. Т. I. С. 203 — 224).

Бұл жинаққа енген мақалдар Ы. Алтынсариннің 1879, 1906 жылдары шыққан хрестоматияларындағы ма-

териалдармен салыстырыла отырып. (тек қазақ тіліндегі нұсқасы) жарияланып отыр.

Мектеп шәкірттеріне арнап тұңғыш қазақ хрестоматиясын құрастырған Ы. Алтынсариннің қалай болғанда да сол кітаптың мазмұны мен сапасын жоғары көтеру мәселесі көңілінен шықпағаны қақ. Оның нақты көрінісі — 1879. 1906 жылдары шыққан «Қазақ хрестоматиясының» бірінші және соңғы басылымдарымен, 1899 жылы жарық көрген «Мақтубат» жинағынан-ақ айқын байқалады. Хрестоматия иесінің бұл еңбектерді құрастыру барысында өзінің оқырманын қазақтың көркемсөз өнерінің әр жанрындағы ауыз тұщыр өнеге, үлгілерімен барынша кеңінен таныстыруға қам жегендігі қапысыз иландырады. Соның бір көрінісі — жоғарыда айтылған ауыз әдебиетінің шоқтықты жанрының бірінен саналатын мақалдарға байланысты болса, екінші бір нақты мысалы — автор жинаған жұмбақтарға қатынасты деп білеміз.

Бұл кітапта 1906 жылғы «Қазақ хрестоматиясының» екінші басылымында алғаш рет жарық көрген қазақ жұмбақтары (149 — 160-беттер), 1975 жылғы Ы. Алтынсарин шығармаларының орысша үш томдығының бірінші томындағы қазақша, орысша текстерімен салыстырыла отырып жарияланып отыр.

14. Автордың көркем прозалық шығармаларын қамтитын «Әңгімелер» тарауына енгізіліп отырған «Өрмекші. құмырсқа, қарлығаш», «Сәтемір хан», «Талаптың пайдасы», «Әке мен бала», «Асыл шөп», «Бақша ағаштары», «Бір уыс мақта», «Алтын шеттеуік», «Шеше мен бала», «Аурудан аяған күштірек», «Мейірімді бала», «Полкан деген ит», «Тышқанның өсиеті», «Ізбасты», «Түлкі мен ешкі», «Қарға мен құрт», «Сауысқан мен қарға», «Жан-жануарлардың дауласқаны», «Қара батыр», «Байұлы», «Жәнібек батыр», «Бай мен жарлы баласы», «Баланың айласы», «Оқудағы балалардың үйіне жазған хаттары», «Әлім кісі», «Лұқпан әкім», «Зиректік», «Силинші деген ханым», «Малды пайдаға жарату», «Дүние қалай етсең табылады», «Білгеннің пайдасы», «Қыпшақ Сейітқұл», «Таза бұлақ», «Әдеп», «Қанағат», «Мұңсыз адам», «Әділдік», «Петр патшаның тергелгені», «Мұжық пен жасауыл», «Жомарт», «Сараңдық пен жинақтылық», «Салақтық», «Ақымақ дос», «Жаман жолдас», «Айуанның естісі көп, бірақ адамдай толық ақылы жоқ», «Өтіріктің залалы», «Дадандық», «Жамандыққа

лак», «Бақша ағаштары», «Шеше мен бала», «Әке мен бала», «Асыл шөп», «Атымтай Жомарт», «Алтын шеттеуік», «Байлық неде?», «Малды пайдаға асыру», «Бір уыс мақта», «Сарандық пен жинақтылық», «Білгеннің пайдасы», «Әдептілік», «Байлық». «Сәтемір», «Жаман жолдас», «Ақымақ дос», «Қарға мен құрт», «Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш», «Түлкі мен ешкі», «Сауысқан мен қарға», «Тышқанның өсиеті» атты шығармалар жазушының 1943 жылы Дихан Әбілов, Әлішер Тоқмағамбетов, Абдолғали Балғынбаев құрастырған «Ыбырай Алтынсарин. Таңдамалы шығармалары» деп аталатын шағын форматпен шыққан кітапта (кітаптың редакторы — кейін белгілі әдебиетші ғалым болған филология ғылымдарының докторы, профессор Бейсенбай Кенжебаев) «Мысалдар» деген жеке тараумен берілген-ді (аталған кітаптың 55 — 72-беттері). Сондай-ақ, хрестоматия несінің 1879, 1906 жылдардағы кітаптарына енген «Қара батыр», «Жәнібек батыр», «Байұлы», «Ізбасты» (1943-жылғы кітапта «Қыпшақ Ізбасты» деп берілген, аталған кітаптың 79-беті), «Жануарлардың таласы», «Лұқпан әкім», «Баланың айласы», «Жамандыққа жақсылық», «Әділдік», «Шаруа мен жасауыл», «Өтіріктің залалы», «Мұңсыз адам», «Үш ұры» деген туындыларын құрастырушылар аталмыш жинақта «Ертекертер» қатарында жариялапты (Ы. Алтынсарин. Таңдамалы шығармалары. Алматы, Қазақтың біріккен мемлекеттік баспасы, 1943, 73—92-беттер). Әрине, ол кезең үшін Ы. Алтынсариннің жоғарыдағы шығармаларын «Мысалдар», «Ертегілер» деп жеке-жеке тараулармен берудің ешбір әбестігі болмаған шығар. Өйткені, тіптен Ыбырай Алтынсариннің өзі осы шығармалардың біразын өзінің араб әрпінде басылған «Мақтубат» атты кітабына «Уақ әңгіме, ертегілер балалар турасында» деген айдармен дайындап (Алтынсарин. Мақтубат. Қазан, 1899. 2 — 36-беттер), орыс әрпімен басылған «Қырғыз хрестоматиясының» бірінші басылымында «Уақ әңгіме-ертегілер (Балалар турасында)» деп бастырған ғой (Киргизская хрестоматия. Составитель И. Алтынсарин, книга первая. Оренбург, 1879. 1—30-б.). Сондай-ақ «ертегілер» деген тақырып ішінде кездесетін сөз автордың көзі жұмылғаннан кейінгі шыққан хрестоматияның 1906 жылғы 2-басылымында да бар (Ы. Алтынсарин. Киргизская хрестоматия. Издание второе, исправленное и дополненное. Оренбург, 1906.

1-б.). Ал, бірақ, қазіргі таңда жоғарыдағы аталған шығармаларды дәл сол 1943 жылғы тақырыптық жікпен беру бүгінгі оқырман үшін көңілге қонбаған болар еді деп ойлаймыз. Өйткені, «Жәнібек батыр», «Байұлы», «Ізбасты» секілді аңыздарды ертегі жанрына жатады деп. дәл солай бергеннен ештеңе ұтпасымыз даусыз. Сондықтан жазушының өнегелілікке, кісілік пен кішілікке, мейірімділік пен еңбекқорлыққа үндеп, кісәпірлік пен мүсәпірліктен, марғаулық пен алаңғасар-аңғалдықтан аулақ болуды насихат ететін барша туындыларын «Әңгімелер» деген тақырыппен оқушы назарына (оларды өзара іштей тақырыптары, жанры бойынша жіліктеп-жіктемей-ақ) осы күйінде ұсынуды мақұл деп таптық

15. Ғалымның «этнографиялық очерктер» деген тарауда беріліп отырған «Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрінің очеркі», «Орынбор ведомствосы қазақтарының құда түсу, қыз ұзату және той жасау дәстүрлерінің очеркі» аталатын шығармаларын автор 1870 жылы Бүкілроссиялық география қоғамының Орынбор қаласында бөлімшесі ашылғанда, сол мекеменің «жазбаларына» жіберіп, онда В. Н. Плотниковтың мақұлдау пікірімен (рецензиясымен) қоғамның сол жылы Қазан университетінің баспахасында басылып шыққан «Жазбаларының» бірінші санында жарық көрген-ді. Аталмыш шығармалар қазақ тілінде тұңғыш рет 1955 жылғы Ы. Алтынсариннің таңдамалы шығармаларының бір томдығында аударылып басылып, кейін 1988 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан «Таза бұлақ» жинағында қайтара басылды. Бұл кітапта Ы. Алтынсариннің этнографиялық очерктері 1955 жылғы аударма негізінде жарияланып отыр.

Өзінің бүкіл саналы өмірін қазақ мектептерінің ашылуы мен оның білім беру, тәлім-тәрбиесі мәселелеріне арнап өткен дарынды педагогтың, сол даланың үлкенді-кішілі хам-харакетінен бір сәтте сырт қалып көрмегені баршаға аян. Өйткені, ол Торғай уездік басқармасының хат жүргізушісі болып та, кейін Торғай облыстық мектептерінің инспекторы қызметінде жүріп те сол атыраптың елеулі тірлігінің қайсысына да араласпай қалған емес. Оның үстіне ол сол топырақтың бас көтерген азаматы ретінде оның болмашы ғана жетістігінің өзіне қуаныч, сәтсіздіктеріне назырқай білген. Жаны жайсаң халық перзентінің ондай сезімдері хатқа да түсіп отырған. Соның

айқын бір көрінісі — оның 1879 — 1880 жылдардағы қазақ даласының малы мен жанына бықпырттай тиген атышулы жұт туралы жазған «Жұт туралы», «Қазақ даласындағы аштық туралы» деп атанатын публицистикалық очерктері.

Алғаш рет 1880 жылғы «Оренбургский листоктың» 16 және 17 сандарында жарияланған бұл материалдар кейін М. И. Фетисовтың 1961 жылы шыққан «Зарождение казахской публицистики» кітабы мен Ы. Алтынсариннің орыс тіліндегі үш томдық шығармалар жинағында (Алматы, 1976, 2-т. 95—105-беттер) қайтара басылды.

Бұл кітапқа енген аталмыш шығармалар Ы. Алтынсариннің үш томдық шығармалар жинағынан алынып, тұңғыш рет қазақ тіліне аударылып беріліп отыр. Материалдарды қазақшаға аударған — Ы. Алтынсарин атындағы педагогикалық ғылымдар зерттеу институтының ғылыми қызметкері Жанақова Нұрғұл.

Сондай-ақ, автордың 1869 жылдың 16 июнінде Торғай облысының соғыс губернаторына Торғай уезінде болған су тасқынының жағдайын хабарлап берген рапортын да осы тарауда жариялағанды орынды деп білдік. Қазақшаға аударған — Н. Жанақова.

16 «Халық ағарту мәселелері хақындағы ой-пікірлер» деген тақырыппен беріліп отырған тарауға Ы. Алтынсариннің ұзақ жылдар бойы қазақ даласында қазақтар үшін мектептер аштырудағы және оларға жасаған қолғабыс қызметтерінің айғағы боларлықтай бірсыпыра мәлімдеме хаттарымен нұсқау хаттары, баяндама хаттары жарияланып отыр. Бұлардың ішінде «қазақтың болыстық мектептері туралы записка», «1881 жылдың 6 октябрінде Торғай облысының соғыс губернаторына берілген рапорт», «Торғай облысының соғыс губернаторына жолданған рапорттар», (1881 жылдың 24 октябрі мен 19 декабрінде жазылған), «1882 жылғы Торғай облысының оқу жұмысының жайы туралы есеп», «Екі кластық мектептің меңгерушісіне нұсқау хат», «Орынбор оқу округінің попечителіне баяндама хат», «Торғай облысының соғыс губернаторы Ильинге баяндама хат», «Торғай облысының соғыс губернаторының қызметін атқарушы Ильинге баяндама», «Торғай облысының соғыс губернаторының қызметін атқарушы Ильинге баяндама хат», «Торғай облысындағы халық мектептерінің 1883 жылғы жайы туралы есеп», тағы басқа оқырманға бұрыннан таныс бірсыпыра материалдар бар. Сондай-ақ, бұл жи-

накта бұған дейін қазақ тілінде жарық көрмеген Ы. Алтынсариннің 1864 жылдың 14 январында, 1884 жылдың 3 февралінде, 1885 жылдың 22 июнінде, 1886 жылдың 9 майы мен 1 октябрінде, 1887 жылдың 25 июні мен 30 сентябрінде, 1887 жылдың 5 октябрі мен 3 декабрінде 1888 жылдың 27 майы мен 9 сентябрінде Орынбор облыстық басқармасы мен Торғай облыстық соғыс губернаторына өзіне қарайтын елді мекендердегі мектептердің жай-күйін баяндап жазған рапорттары қазақшаға аударылып беріліп отыр (Тәржімалаған — Н. Жанақова).

17. «Оқыту жүйесі негізіндегі еңбектер» атты тарауға енгізіліп отырған материалдар тұтастай алғанда Ы. Алтынсариннің 1874 жылы жазылған «Қазақтарға орыс тілін үйретудің бастауыш құралы» атанатын еңбегінен алынған. Кезінде Торғай қаласында мектеп аштырып, сол мектептегі өзінің ұстаздық тәжірибесіне сүйене отырып жазған ұлы педагогтің бұл еңбегі оны өз дәуірінің тілші — ғалымы ретінде танытқан елеулі мұра болып саналады. Алғаш рет 1879 жылы Орынбор қаласында жарық көрген бұл еңбек кейін автордың 1955, 1957 жылдарда шыққан бір томдық, орысша, қазақша таңдамалы шығармалары мен 1975—1978 жылдардағы үш томдық шығармалар жинағында 1879 жылғы басылымды толық қайталай отырып жарық көрген.

Автордың 1879 жылғы бірінші басылымға берген осы еңбектің алғысөзін бұл жолы оқырмандарына қазақшаға аударып ұсынуды орынды деп білдік (аударған — Н. Жанақова).

ЖҰМАТ ТІЛЕПОВ,
филология ғылымының кандидаты

**ОСЫ КІТАПҚА ЕНГЕН ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН
ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ АЛФАВИТТІК КӨРСЕТКІШІ**

- Айуанның естісі көп, бірақ адамдай толық ақылы жоқ, *120-б.*
Ақымақ дос, *118-б.*
Алтын айдар, *141-б.*
Алтын шеттеуік, *87-б.*
Араз бол кедей болсаң ұрлықпенен, *32-б.*
Асыл шөп, *85-б.*
Аурудан аяған күштірек, *89-б.*
Әдеп, *112-б.*
Әділдік, *114-б.*
Әй, достарым, 33-б.
Әй, жігіттер *33-б.*
Әке мен бала, *85-б.*
Әлім кісі, *105-б.*
Бай мен жарлы баласы, *98-б.*
Байұлы, *96-б.*
Бақша ағаштары, *86-б.*
Балғожа бидің баласына жазған хаты, *29-б.*
Баланың айласы, *101-б.*
Білгеннің пайдасы, *109-б.*
Бір уыс мақта, *86-б.*
Дадандық, *121-б.*
Данышпан қазы, *127-б.*
Дүние қалай етсең табылады, *107-б.*
Ел аузынан жиналған поэзиялық нұсқалар, *40—77-66.*
Жамандыққа жақсылық, *124-б.*
Жаман жолдас, *119-б.*
Жан-жануарлардың дауласқаны, *92-б.*
Жаз, *36-б.*
Жаратты неше алуан жұрт бір құдайым, *29-б.*
Жәнібек батыр, *96-б.*
Жиренше шешен, *133-б.*
Жомарт, *116-б.*
Зеректік, *106-б.*
Киіз үй мен ағаш үй, *126-б.*
Қанағат, *113-б.*
Қара батыр, *93-б.*
Қарақылыш, *136-б.*
Қарға мен құрт, *92-б.*
Қарға мен түлкі, *39-б.*
Қыпшақ Сейітқұл, *109-б.*
Лұқпан әкім, *105-б.*
- Малды пайдаға жарату, *107-б.*
Мейірімді бала, *90-б.*
Мұжық пен жасауыл, *116-б.*
Мұнсыз адам, *113-б.*
Оқудағы балалардың үйіне жазған хаттары, *103-б.*
Оқыту жүйесі негізіндегі еңбектер, *226—269-б.*
Өзен, *37-б.*

Өнер-білім бар жұрттар, 28-б.
Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш, 83-б.
Өтіріктің залалы, 120-б.
Петр патшаның тергелгені, 115-б.
Полкан деген ит, 90-б.
Сақшы, 125-б.
Салақтық, 118-б.
Сараңдық пен жинақтылық, 117-б.
Сауысқан мен қарға, 92-б.
Сәтемір хан, 83-б.
Силинші деген ханым, 107-б.
Сөз басы, 26-б., 80-б.
Таза бұлақ, 111-б.
Тазша бала, 138-б.
Талаптың пайдасы, 84-б.
Төкаппаршылық, 125-б.
Түлкі мен ешкі, 91-б.
Тышқанның өсиеті, 90-б.
Үнді, 132-б.
Үш ұры, 131-б.
Ізбасты, 91-б.
Халық ағарту мәселелері хақындағы ой-пікірлер, 174—224 бб.
Шеше мен бала, 87-б.
Этнографиялық очерктер, 146—173-бб.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз 3

Өлеңдер

Сөз басы	26
Өнер-білім бар жұрттар	28
Балғожа бидің баласына жазған хаты	29
Жаратты неше алуан жұрт бір құдайым	29
Араз бол, кедей болсаң ұрлықпенен	32
Әй, достарым	33
Әй, жігіттер	33
Жаз	36
Өзен	37
Әділдік көрмеген үшін төреге айтылған сөз	38
Қарға мен тулкі	39

Ел аузынан жиналған поэзиялық нұсқалар

Бір ханға бір бидің жамандардан қорлық көргенде айтқан сөзі	40
Орақ батырдың баласы Әлібек мырзаның бір ханға айтқан сөзі	41
Сейітахмет деген жігіттің үйіне түсірмеген құрбысына айтқан сөзі	43
Нұржан бидің бір сөзі	44
Орынбай ақынның Ерден батырды мақтаған сөзі	45
Бір ақынның әділ төреге айтқан сөзі	45
Жанақ пен баланың айтысқаны	46
Кобыланды батыр мен Тайбурыл	49
Шөлкездің Жәнібек ханға айтқан сөзі	56
Әбілхайыр мен Қаналы турасында	59
Шектібайдың Қарағұл дегенді мақтауы	67
Мақалдар	69
Жұмбақтар	74

Әңгімелер

Сөз басы	80
Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш	83
Сәтемір хан	83
Талаптың пайдасы	84

Әке мен бала	85
Асыл шөп	85
Бақша ағаштары	86
Бір уыс макта	86
Алтын шеттеуік	87
Шеше мен бала	87
Аурудан аяған күштірек	89
Мейірімді бала	90
Полкан деген ит	90
Тышқанның өсиеті	90
Ізбасты	91
Гүлкі мен ешкі	91
Қарға мен құрт	92
Сауысқан мен қарға	92
Жан-жануарлардың дауласканы	92
Қара батыр	93
Байұлы	96
Жәнібек батыр	96
Бай мен жарлы баласы	98
Баланың айласы	101
Оқудағы балалардың үйіне жазған хаттары	103
Әлім кісі	105
Дұқпан әкім	105
Зеректік	106
Силинші деген ханым	107
Малды пайдаға жарату	107
Дүние қалай етсең табылады	107
Білгеннің пайдасы	109
Қыпшақ Сейітқұл	109
Таза бұлақ	111
Әдеп	112
Қанағат	113
Мұнсыз адам	113
Әділдік	114
Петр патшаның тергелгені	115
Мұжық пен жасауыл	116
Жомарт	116
Сарандық пен жинақтылық	117
Салақтық	118
Ақымақ дос	118
Жаман жолдас	119
Айуанның естісі көп, бірақ адамдай толық ақылы жоқ	120
Өтіріктің залалы	120
Дадандық	121
Жамандыққа жақсылық	124
Сақып	125
Тәкаппаршылық	125
Қиіз үй мен ағаш үй	126
Даңышпан қазы	127
Үш ұры	131
Үнді	132
Жиенде шешен	133
Қарақылыш	136

Тазша бала	133
Алтын айдар	141

Этнографиялық очерктер

Орынбор ведомствосы қазақтарының құда түсу, қыз ұзату және той жасау дәстүрлерінің очеркі	146
Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрінің очеркі	158
Жүт туралы	162
Қазақ даласындағы аштық туралы	166
Торғай облысының әскери губернаторына су тасқыны салдарынан Торғай уезінде 11 адамның өлуі туралы рапорт	172
Халық ағарту мәселелері хақындағы ой-пікірлер	
Орынбор облыстық басқармасына Орынбор бекінісінде мектептің ашылуы туралы, оқу құралдарының жіберілуі туралы рапорт	174
Қазақтың болыстық мектептері туралы записка	175
1881 жылы 6 октябрьде Торғай облысының соғыс губернаторына берген рапорты	182
Торғай облысының соғыс губернаторына рапорт	184
Торғай облысының соғыс губернаторына рапорт	184
1882 жылы Торғай облысындағы оқу жұмысының жайы туралы есеп	186
Ақтөбе екі кластық мектебінің меңгерушісіне нұсқау хат	199
Орынбор оқу округі попечителіне баяндама хат	202
Торғай облысының соғыс губернаторы Ильинге баяндама хат	203
Торғай облысы соғыс губернаторының қызметін атқарушы Ильинге баяндама	205
Торғай облысының соғыс губернаторының қызметін атқарушы Ильинге баяндама хат	205
Торғай облысындағы халық мектептерінің 1883 жылғы жайы туралы есеп	207
Торғай облысының соғыс губернаторына Қарабұтақ орыс-қазақ училищесін ашу мүмкіндігі туралы	214
Торғай облысының соғыс губернаторына Қостанай мекенінде екі кластық орыс-қазақ училищесі үйін күрделі жөндеуден өткізу және оның жанынан қосымша үй салу туралы рапорт	215
Торғай облысының соғыс губернаторына Ырғыз және Елек уездеріндегі Қарабұтақ және Бөрте болыстық мектептерін ашуға жұмсалған қаржы есебін беру туралы жазбаша хат	216
Торғай облысының соғыс губернаторына Ырғыз уезіндегі Қарабұтақта мектеп үйін салу туралы рапорт	217
Торғай облысының соғыс губернаторына Николаев уезіндегі Обаған және Жетіқара болыстық мектептеріне үй-жай салу немесе баспана жалдау туралы	217
Торғай облысының соғыс губернаторына Торғай екі кластық және қолөнер училищесінің үйі жанындағы қора-қопсы құрылыстары туралы рапорт	218
Торғай облысының соғыс губернаторына Торғай қаласындағы қолөнер училищесінің меңгерушісін тағайындау туралы	219
Торғай облысының соғыс губернаторына Торғай қаласындағы қолөнер училищесі оқушыларының тұрмыс жағдайлары туралы	220
Торғай облысының соғыс губернаторына Қарабұтақ училище-	

сінің дін заңының мұғаліміне жалақы тағайындауға байланысты қатынас қағаз	, 221
Торғай облысының соғыс губернаторына Торғай уезі Батпаққара мекеніндегі болыстық мектеп үшін үй-жай салу немесе жаңа ыдау туралы	, 221
Торғай облысының соғыс губернаторына Ырғыз және Елек уездеріндегі Қарабұтақ және Бөрте болыстық мектептерін ашуға жұмсалған қаржы есебінің жіберілгендігі туралы ескерту хат	, 222

Оқыту жүйесі негізіндегі еңбектер

Алғы сөз	, 224
Нәрселердің аттары (Зат есім)	, 227
Зат-мақұлықтың қасиетінің аттары (Сын есім)	, 238
Есеп аттары (Сан есім)	, 243
Местоимение деген сөздің бөлімі (Есімдік)	, 246
Ақыры өзгерілмейтін сөздер (Үстеу, демеу)	, 248
Предлог деген сөздің бөлімі (Жалғау)	, 251
Глагол деген сөздің бөлімі (Етістік)	, 252
Қазақшадан орысшаға көшіруге жазылған сөздер	, 261
Түсініктер (Ж. Тілепов)	, 267
Осы кітапқа енген Ыбырай Алтынсарин шығармаларының алфавиттік көрсеткіші	, 280

Научные издания
Ибрай (Ибрагим) Алтынсарин

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

(на казахском языке)

*Утверждено к печати Ученым советом Института литературы
и искусства им. М. О. Ауэзова Национальной Академии наук
Республики Казахстан*

Ыбырай (Ибраһим) Алтынсарин

ТАҢДАМАЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫ

Редакторлары *Р. Ш. Аманбекова, Ж. М. Нургожина*
Көркемдеуші редакторы *В. Н. Афуксениди*
Суретшісі *Э. Ф. Ким*
Техникалық редакторы *Л. Ю. Уляницкая*
Корректоры *С. О. Қаймолдина*

ИБ № 3519

Теруге 01.11.90 тапсырылды. Басылуға 13.12.93 қол қойылды.
Форматы 84×108¹/₃₂. Тип. қағ. № 2. Гар. әдебиеттік.
Бас. күрделі. Шарт. б. т. 15,12. Шарт. бояу көлемі 15,12.
Есепке алын. бас. табақ 16,12.
Таралымы 5000 дана. Тапсырыс 216.

«Ғылым» баспасы
480100, Алматы, Пушкин көшесі, 111/113
«Ғылым» баспасының баспаханасы:
480021, Алматы, Шевченко көшесі, 28

Ғұмар Қараш. Шығармалары. (Құрастырған, түсініктерін жазған Қ. Сыдықов). Қазақ тілінде. 15 б. т. Бағасы келісім бойынша

Ғұмар Қараш (1875—1921) көп жылдар аты аталмай, шығармалары жарияланбай ақ таңдақтар қатарында келді. Ол 1921 жылға дейін Қазан, Уфа, Орынбор қалаларынан бес поэзиялық, үш философиялық жинақ және «Педагогика» атты еңбек жариялаған болатын.

Жаңа заманның лебімен жарыққа шыққалы отырған ағартушы, философ, қайраткер ақынның бұл кітабына «Қарлығаш», «Тумыш», «Бала тұлпар», «Аға тұлпар», «Тұрымтай» сияқты өлеңдер жинағынан топтамалар, «Ойға келген пікірлерім», «Өрнек», «Бәдел хаж» аталатын философиялық ой-толғамдары, «Ару Шандоз» дейтін әңгімесі мен бірқатар мақалалары енді.

Кітап көпшілік оқырманға арналған.

Қазақ мақал-мәтелдері. Қазақ тілінде. 25 б. т. Бағасы келісім бойынша.

Кітап қазақ мақал-мәтелдерінің толық жинағы ретінде құрастырылған. Оған қолжазба және жарияланған материалдар пайдаланылған.

Жинақ кіріспеден, текстерден және түсініктемеден тұрады, бұған қоса мақал-мәтелдердің көрсеткіші де (қайдан алынған, кім айтқан, т. б.) беріліп отыр.

Кітап көпшілік оқырманға арналған.

Тапсырысты мына мекен-жайға жіберу керек:

480100, Алматы, Пушкин көшесі, 111/113,

«Ғылым» баспасы.

«Ғылым»— ғылыми кітаптар шығаратын республикадағы жетекші баспа. Біздің авторларымыз — академиялық және салалық институттар мен жоғары оқу орындарының көрнекті ғалымдары. Кітаптар, кітапшалар мен журналдардағы мақалалар қазақ, орыс және ұйғыр тілдерінде шығады.

«Ғылым» баспасы өзінің ғылыми және ғылыми-көпшілік әдебиеттері көптеген ғалымдардың, өндірісшілердің, мұғалімдердің, жоғары оқу орындары аспиранттары мен студенттерінің назарын аударар, деген сенімде.

«Ғылым» баспасының мекен-жайы:

480100, Алматы, Пушкин көшесі, 111/113.